

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ “ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА”

На правах рукопису

Гринчишин Богдан Володимирович

УДК [355.48:623.444]: 94 (477)“11/13”

**КЛИНКОВА ЗБРОЯ В СИСТЕМІ ОЗБРОЄННЯ
ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОГО ВОЇНА XII - XIV СТ.**

20.02.22 – військова історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук

Науковий керівник
Терський Святослав Володимирович
доктор історичних наук, професор

Львів – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1 Історіографія теми дослідження.....	9
1.2 Джерельна база дослідження.....	26
1.3 Методологія дослідження.....	33
Висновки до розділу 1.....	53
РОЗДІЛ 2. КЛИНКОВА ЗБРОЯ ЯК РІЗНОВИД ХОЛОДНОЇ ЗБРОЇ.....	56
2.1 Різновиди та морфологічні особливості середньовічної клинкової зброї	56
2.2 Виникнення та розвиток різновидів клинкової зброї.....	65
2.3 Типології клинкової зброї	78
2.4 Технічні характеристики різних видів клинкової зброї та їх функціональні особливості.....	91
Висновки до розділу 2.....	105
РОЗДІЛ 3. ТИПИ КЛИНКОВОЇ ЗБРОЇ З ТЕРЕНІВ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСІ.....	107
3.1 Еволюція різних видів клинкової зброї на давньоруських теренах у IX – XIV ст.	107
3.2 Дослідження знахідок зброї, збережених у музейних колекціях України та Польщі.....	115
3.3 Аналіз зображень видів клинкової зброї в іконографічних джерелах.....	130
Висновки до розділу 3.....	140
РОЗДІЛ 4. ТАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЕДЕННЯ БОЮ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ КЛИНКОВОЇ ЗБРОЇ.....	142
4.1 Середньовічні техніки застосування різних видів клинкової зброї.....	144
4.2 Підготовка професійних давньоукраїнських воїнів.....	164
4.3 Застосування клинкової зброї у контексті розвитку військової справи на південно-західноруських теренах. Тактика ведення бою.....	172

Висновки до розділу 4.....	179
ВИСНОВКИ.....	181
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	187
ДОДАТКИ.....	226
Додаток А. Типологія та конструктивні особливості клинкової зброї.....	226
Додаток Б. Карти знахідок та зразки зброї.....	236
Додаток В. Приклади застосування клинкової зброї.....	245
Додаток Г. Каталог клинкової зброї.....	256

ВСТУП

Актуальність теми. Дослідження озброєння часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави є важливим напрямком в історичній науці, суттєвий аспект якого становить аналіз клинкової зброї з акцентом на її функціональні особливості. Актуальність теми визначається:

по-перше, недостатніми дослідженнями клинкової зброї на основі комплексного аналізу джерел, насамперед археологічних знахідок, з погляду особливостей її використання в тактичних схемах бойових дій давньоукраїнських воїнів та виявлення основних типів, характерних для системи озброєння цих воїнів;

по-друге, гострою потребою у зводі археологічних матеріалів, створенні каталогів, що сприятиме ґрунтовнішому опрацюванню речових джерел як важливої складової аргументації висновків щодо специфіки воєнної справи відповідного періоду;

по-третє, дискусійними питаннями щодо відмінностей в організації військової справи на теренах Південно-Західної Русі порівняно з Північно-Східною.

Перспективність цієї теми пов'язана з визначенням ступеня інтегрованості давньоукраїнських воїнів у загальноєвропейське мілітарне середовище, з можливістю простежити тяглість військових традицій на південно-західноруських теренах, які розвивалися в руслі рицарської мілітарної технології із наступним формуванням ментальності лицарства, що стало в подальшому основою для становлення станової ідентичності українського козацтва.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження проведено відповідно до Плану роботи кафедри історії України та етнокомунікації Національного університету «Львівська політехніка» в межах наукової військово-історичної теми «Інноваційний потенціал історико-культурної спадщини» (номер державної реєстрації 0114U005247).

Мета і завдання дослідження. Мета роботи полягає в тому, щоб на підставі комплексного аналізу джерельної бази (матеріалів музейних колекцій, писемних, іконографічних джерел) визначити місце різних видів клинкової зброї в системі озброєння давньоукраїнського воїна, виявити основні її типи та з'ясувати тактичні прийоми застосування.

Для досягнення мети дослідження передбачено вирішення таких **завдань**:
визначити ступінь наукової розробки теми, охарактеризувати джерельну базу дослідження;

дослідити історію виникнення та розвитку різних видів клинкової зброї на центрально-східноєвропейській території як основу для формування традицій використання холодної зброї в давньоукраїнському війську;

охарактеризувати морфологічні особливості різних видів клинкової зброї та їх типології;

виявити основні типи клинкової зброї, що були на озброєнні давньоукраїнських воїнів у XII – XIV ст.;

дослідити еволюцію клинкової зброї на південно-західноруських теренах у XII–XIV ст.;

визначити місце різних видів клинкової зброї в системі озброєння воїнів на теренах Київської Русі та Галицько-Волинської держави;

розкрити тактичні особливості ведення бою давньоукраїнськими воїнами із застосуванням клинкової зброї;

з'ясувати зміст навчання бойовому мистецтву давньоукраїнських воїнів з використанням клинкової зброї.

Об'єктом дослідження є озброєння давньоукраїнських воїнів XII – XIV ст.

Предмет дослідження: розвиток і застосування клинкової зброї на південно-західноруських теренах у XII – XIV ст.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, об'єктивності, системності й усебічності. Комплексне розв'язання поставлених завдань потребувало використання різноманітних методів дослідження як загальнонаукових (логічного аналізу, синтезу, індукції та

дедукції, а також аналітичного, синтетичного, ретроспективного методів), так і спеціальних історичних (зокрема, історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-системного, історико-типологічного, картографічного, методів джерелознавчого аналізу, просопографічного аналізу, реконструкційного експерименту). При проведенні аналізу зразків клинкової зброї з музеїв та приватних колекцій України та Польщі було застосовано атрибутивну методику зброєзнавчого аналізу.

Хронологічні межі дослідження зумовлені предметом наукового пошуку та охоплюють період з першої половини XII ст. до кінця XIV ст. Вибір нижньої межі визначається початком втрати політичної єдності Київської Русі (1132 р., після смерті Мстислава Володимировича) і формуванням окремих князівств з посиленням місцевих особливостей розвитку в різних сферах суспільного життя, економіки, культури, що знайшло своє відображення й у військовій справі. Верхня межа визначається розділом галицько-волинських земель між Польським королівством та Великим князівством Литовським (підписання угоди 1392 р. в Острові). Однак у процесі пошуку витоків формування військових традицій виникла потреба дослідити більш ранні періоди національної історії. Це дозволило виявити історичне підґрунтя процесів поширення певних типів клинкової зброї та тенденції розвитку бойового мистецтва на південно-західноруській території.

Територіальні межі дослідження охоплюють південно-західні руські землі (Галичину, Волинь, Поділля, Київщину), у тому числі етнічно українські території, які входили у свій час у Галицько-Волинське князівство (зокрема, Холмщину, Підляшшя, Перемишльщину, південну Белзщину, Берестейщину). Це терени, на яких простежується формування української народності, були складовою культурно-політичних процесів на центрально-східноєвропейському просторі, і виявити особливості розвитку військової справи на цих землях можливим є тільки у ширшому загальноєвропейському контексті, що і зумовлює потребу виходу за окреслені вище просторові рамки.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що під час вирішення наукового завдання, яке раніше не розглядалося воєнно-історичною наукою, у дисертації

вперше:

на основі широкої джерельної бази, яку становлять описи зразків зброї музейних колекцій, іконографічні та писемні матеріали, здійснено комплексне дослідження клинкової зброї в контексті розвитку військової справи на південно-західноруських землях у XII–XIV ст. у зіставленні з мілітарними традиціями сусідніх держав;

зібрано, систематизовано, проаналізовано і зведено в єдиний каталог типи мечів, виявлені на території колишніх історичних галицько-волинських земель, описи яких розпорошені по різних джерелах або які зовсім не були опубліковані;

визначено фактори, від яких залежать тактичні особливості ведення бою із застосуванням клинкової зброї;

визначено поняття професійний воїн стосовно досліджуваного періоду та чинники, від яких залежав рівень його майстерності;

удосконалено:

дослідження інтегрованості давньоукраїнського воїнства в загальноєвропейське рицарське мілітарне середовище на основі вивчення значного джерельного корпусу;

інформацію про способи підготовки професійних давньоукраїнських воїнів; відомості про техніку середньовічного бою з використанням різних типів клинкової зброї;

набуло подальшого розвитку

положення, що основним видом клинкової зброї в досліджуваний період був меч, який з погляду техніко-тактичного виконував другорядну роль порівняно з основним озброєнням для важкоозброєної кінноти та піхоти, однак був важливою складовою рицарської мілітарної культури.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дисертаційного дослідження можна застосовувати під час вивчення курсу історії України доби

Середньовіччя та Ранньомодерної доби, а також при підготовці спеціалізованих і узагальнюючих курсів з військової історії України та її зв'язків з країнами Центрально-Східної Європи. Укладений каталог клинкової зброї може бути використаний у подальших студіях над особливостями озброєння на південно-західноруських територіях.

Особистий внесок здобувача полягає в тому, що здійснено вперше комплексне різноаспектне дослідження клинкової зброї в системі озброєння давньоукраїнського воїна XII – XIV ст. із залученням широкої джерельної бази (з укладенням каталогу знахідок мечів з досліджуваних теренів) у контексті розвитку військової справи на центрально-східноєвропейських теренах. У дисертації використано матеріали досліджень, проведених особисто дисертантом.

Апробація результатів дисертації. Дисертацію обговорено і схвалено на засіданні кафедри історії України та етнокомунікації Національного університету “Львівська політехніка”. Результати дослідження оприлюднені у виступах на наукових конференціях: II Всеукраїнській науково-практичній конференції “Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я” (Кам'янець-Подільський, 9 жовтня 2012 р.); “Воєнна історія України. Волинь та Полісся” (Рівне, 25–26 квітня 2013 р.); III Всеукраїнській науково-практичній конференції “Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я” (Кам'янець-Подільський, 8 жовтня 2013 р.); Першій міжнародній зброєзнавчій науково-практичній конференції (Київ, 16-17 лютого 2014 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження висвітлено в 11 опублікованих працях: 6 наукових фахових виданнях (у т.ч. одному закордонному) та 5 матеріалах науково-практичних конференцій.

Структура роботи. Структура зумовлена метою і завданнями дослідження. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків і списку використаних джерел (366 найменувань) та 4 додатків. Загальний обсяг дисертації – 279 сторінок, з них – основного тексту 186 с., списку використаних джерел – 39 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія теми дослідження

Для всебічного різноаспектного дослідження середньовічної клинкової зброї залучена широка історіографічна база. Специфіка дослідження зумовила необхідність звернення до фахових історико-зброєзнавчих, зброєзнавчих, археологічних, загальноісторичних, мистецтвознавчих праць і праць з воєнної історії та з історичного фехтування. Характеристику та аналіз цих робіт здійснено за проблемно-хронологічним принципом.

Дослідження озброєння давньоруського війська розпочалося ще в середині XIX століття. Початки цьому заклали праці російських учених, які зверталися до опису відповідних музейних та приватних колекцій, зібрань, окремих археологічних знахідок. Разом з тим це був період наукового зацікавлення зброєю та військовим мистецтвом, що, фактично, майже одночасно відбувалося в Російській імперії та в Західній Європі.

Серед перших праць, які торкнулися відповідного питання, можемо назвати роботу М. Бранденбурга “Исторический каталог Санкт-Петербургского Артиллерийского музея” [87], яка вийшла в 1877 році. У першій частині цієї книги, присвяченій опису допетровської колекції озброєння музею, автор виділив окремий розділ “Обзор вооружения войск Древней Руси”, у якому порушив проблему впливу монголо-татарської навали на склад давньоруського озброєння, поставив питання загального устрою і складу військ Давньої Русі. Варто відзначити також, що цей дослідник був одним із перших, хто розглядав розвиток озброєння з руських земель, починаючи з XIII ст., у контексті азіатського, зокрема монгольського, озброєння. У 1871 році він опублікував роботу “О влиянии монгольского владычества на древнерусское вооружение”. Висновки М. Бранденбурга стали основою дискусій, які точаться і до сьогодні [109, с. 244–270; 151; 63; 224]. З огляду на проблеми, які стоять перед нашим дослідженням, цікавими видаються висновки автора щодо еволюції комплексу

озброєння давньоруського воїна: до раннього комплексу М. Бранденбург відносив мечі, сокири, списи, ножі і шаблі; після “татарського погрому” відбувається витіснення мечів, змінюються види сокир, розвивається використання бердишів, з’являються ослопи і кончари, з XIII ст. поширюються рогатини. Звичайно, висновки цього дослідника базуються на обмеженому матеріалі, однак важлива сама постановка проблеми розвитку комплексу озброєння і увага до чинників, які спричинили ці процеси.

У 1894 році побачила світ книга П. фон Вінклера “Зброя” (“Оружие”) [91], у якій автор намагався охопити майже всі історичні періоди і культури, базуючи свою роботу на ґрунтовній праці В. Бехайма [81], а також на вивченні колекцій Ермітажу, Артилерійського та інших музеїв. Опис зброї періоду, який становить предмет наших зацікавлень, є занадто побіжним, однак розгляд його в широкому історичному контексті є явно позитивним чинником. Автор намагався описати всі види озброєння, виділити характерні типи зброї для Давньої Русі, а також і для інших історичних періодів. П. фон Вінклер виділив три періоди: норманський, монголо-татарський і західний, заперечуючи існування окремої давньоруської військової традиції.

Схему опису озброєння, яку запропонував австрійський дослідник В. Бехайм і підтримав П. фон Вінклером, продовжив Е. Ленц, який у 1895 році в окремій праці описав зібрання зброї графа С. Шереметьєва, відповідно окремо виділяючи захисне і наступальне озброєння. Дослідник увів у науковий обіг фактичний матеріал з детальними описами зразків зброї [190]. На такому якісно новому рівні порівняно з роботами попередників виконане й дослідження холодної зброї В. Федорова, опубліковане на початку XX ст. [290]. Ця робота, хоч і здійснена на основі дослідження озброєння армій XIX ст., становить для нас інтерес з огляду на фаховий підхід автора (сам В. Федоров був конструктором зброї) до аналізу взаємозв’язку техніко-конструктивних характеристик клинкової зброї і її функціональних особливостей.

Незважаючи на окремі розвідки, проблеми озброєння не займали великого місця у працях українських істориків початку XX ст. Зокрема, у фундаментальній

праці видатного історика І. Грушевського [128], де надзвичайно докладно і скрупульозно описаний побут і матеріальна культура населення України, про зброю сказано дуже скупо в межах декількох рядків.

20-30-і рр. ХХ ст. характеризуються особливою увагою в Польщі до зброєзнавчих досліджень, зокрема, можна відзначити роботи В. Дзевановського [312], З. Хартлеба [324], С. Мейєра (статті у часописі “Broń i Barwá”).

Однак дослідження зброї, яка нагромаджувалася переважно в приватних колекціях, у ХІХ ст. – 20-х рр. ХХ ст. було досить поверхневим, зразки зброї подавалися схематично, дані про знахідки часто не публікувалися. Це, зокрема, стосується матеріалів розкопок курганів у Пліснеську, які проводив краєзнавець Б. Шанявський. Вони опубліковані тільки недавно [332]. Майже через 20 років ширше узагальнення стосовно знахідок озброєння зробив М. Кучера у праці “Древній Пліснеськ” [182].

У 1936 році І. Крип’якевич та Б. Гнатевич у двотомній праці “Історія Українського війська” [178] подають історію розвитку національної військової справи та озброєння від часів Київської Русі. Аналіз власне озброєння займає невелике місце в цій важливій роботі, яка, однак, і не є фаховим зброєзнавчим дослідженням. У ній автори основну увагу приділили історії військових кампаній, системі організації війська, його забезпечення, тактиці та стратегії ведення бойових дій. Джерельною базою цього дослідження є писемні джерела та праці попередників, однак недостатньо уваги приділено речовим джерелам, аналіз яких здійснено поверхнево, без залучення значних археологічних матеріалів. Аналізуючи зброю, дослідники зосереджуються переважно на історичних назвах різновидів, проте важливо, що намагаються окреслити їх місце в комплексі озброєння. Цінною для нас є також заувага І. Крип’якевича про “галицьку тактику ХІІІ ст.” [178, с. 65], хоч науковець і не присвятив цьому питанню окремої розвідки, розглянувши лише два епізоди 1251 і 1256 рр. військової діяльності Данила Галицького. Таким чином, про особливості тактики давньоукраїнського війська вели мову вчені і в розвідках різного характеру, які не цілком були присвячені питанням озброєння та бойових дій.

У 40-50-х роках ХХ ст. в українській історичній науці, на жаль, дослідження, присвячені військовій справі взагалі і озброєння зокрема, не набули значного розвитку. У цей же час, починаючи ще з 30-х років ХХ ст., московські та ленінградські вчені активно розробляють проблеми зброєзнавчих, військово-історичних та археологічно-зброєзнавчих досліджень. Якість цих досліджень зростає, вони охоплюють дедалі більшу кількість археологічного матеріалу. Серед праць російських дослідників цього періоду з огляду на проблематику нашого дослідження важливо відзначити роботи В. Личахева [192], Б. Рибаківа [255, с. 408–409; 256; 257; 258]. Значний внесок у справу розвитку науки внесли праці А. Арциховського [52; 55], який залучав до аналізу значну кількість фактичного матеріалу. Г. Корзухіна, спираючись на аналіз археологічного матеріалу, описала зразки ранніх шабель, звернула увагу на етапи переходу від прямого клинка до шабельного кривого [170].

Однак дослідження зброї в межах археологічних розвідок проводилися українськими вченими і в цей час. Хочеться відзначити, що в 1944 році з'явилася монографія Я. Пастернака, яка містила детальний аналіз видів озброєння, знайдених автором при розкопках в Крилосі [220].

У 40-60-х роках ХХ ст. озброєння Х – XV ст. вивчається на основі ілюстративного методу в контексті соціального і військово-політичного розвитку [51, с. 389–466; 244, с. 65–97]. У кінці 30-х років (1939 р.) А. Арциховський опублікував розвідку про давньоруську дружину [54, с. 190–200], в іншій своїй праці дослідник робить важливий аналіз давньоруських мініатюр як історичного джерела, у тому числі і в аспектах аналізу військової справи [53, с. 352].

У 1953 році вийшла книга “Русское оружие”, яка була першим визначником давньоруської та російської зброї (період XI – XIX ст.). Джерельною базою цього визначника були колекції зброї Державного історичного музею, Збройної палати та Артилерійського музею [136]. У цій книзі в статті “Состояние производства оружия в XI – XIX вв.” М. Денисова твердила про те, що давньоруське, а потім і російське озброєння розвивалося глибоко самостійно, однак, через те, що висновки ґрунтувалися на обмеженій джерельній базі, вони не були достатньо

аргументованими і переконливими. Проте сама постановка питання про самостійність розвитку озброєння була важливим етапом дослідження давньоруського озброєння.

З середини 60-х років XX ст. джерелом для зброєзнавчих досліджень стають численні археологічні знахідки. Комплекс озброєння розглядають у своїх працях А. Н. Кірпічніков [153; 154; 155] і А. Ф. Медведєв [204]. А. Ф. Медведєв опубліковує й окремі розвідки про захисне озброєння [203, с. 119–134].

Одним з важливих аспектів є створення типологій відповідних видів зброї. Саме в такому плані виконані праці А. Кірпічнікова, у яких науковець на основі великої кількості матеріалу проводить відповідну класифікацію різних видів наступального та захисного озброєння, яка використовується археологами, зброєзнавцями, у т.ч. українськими, і зараз. Російський науковець у своїх славнозвісних працях розглядає озброєння і з території сучасної України. Разом з тим деякі положення А. Кірпічнікова зараз піддаються перегляду у світлі нових знахідок, а також із врахуванням нових підходів до аналізу матеріалу. Праці А. Кірпічнікова, так само, як і білоруських, польських учених, становлять цінність для нас також у порівняльному аспекті.

Серед праць видатного російського зброєзнавця особливо важливою для нашого дослідження є перша частина, присвячена аналізу клинкової зброї, який здійснений на значному археологічному матеріалі (183 мечі та 150 шабел). А. Кірпічніков створив власну типологію мечів, вважаючи, що класифікація мечів XII – XIII ст. (як і їх попередників – мечів X – XI ст.) можлива головним чином за руків'ями, причому основна роль відводиться формі верхів'я і хрестовини. Клинки у більшості мечів якщо і різняться, то тільки довжиною і більшим чи меншим звуженням до вістря. Російський учений у своїй праці “Давньоруська зброя. Вип. 1. Мечи і шаблі IX – XIII ст.” узяв до уваги 75 мечів другої половини XI – до половини XIII ст., з яких типологічно визначив тільки 45, згрупувавши їх у сім типів головним чином за формою верхів'я та хрестовини [153, с. 20]. А. Кірпічніков аналізує велику кількість матеріалу, дає власну класифікацію на основі типології Я. Петерсена [223]. Однак його класифікації бракує аналізу

клинків мечів, форми та пропорцій меча загалом, до того ж обмеженість розгляду матеріалу (і територіально, і хронологічно) звужує використання цієї типології іншими дослідниками. Як слушно зауважує білоруський дослідник Ю. Бохан, “обмеживши коло своїх наукових зацікавлень XIII ст., славетний російський дослідник звужує хронологічні рамки побутування окремих речей, результатом чого стало неточне датування низки екземплярів з території Великого князівства Литовського, яка в пізньому Середньовіччі мала виразні самобутні риси порівняно з Східною Руссю” [84, с. 8]. Спробу вийти за рамки XIII ст. зробив А. Кірпи́чников у праці “Військова справа на Русі в XIII – XIV ст.” [151], однак тільки описав декілька мечів, не даючи їхньої типології. З іншого боку, цінність цієї наукової розвідки полягає в окресленні тенденцій розвитку військового мистецтва різних руських князівств з другої половини XIII ст. в історичному контексті.

Класичні дослідження А. Медведєва і А. Кірпи́чникова, які з’явилися в кінці 60-х – на початку 70-х років XX ст. вважаються вершиною розвитку зброєзнавчих досліджень у СРСР. З того часу жодна робота, присвячена озброєнню, не залишалася поза питаннями, які поставили автори цих праць. У 1976 році опублікована праця А. Кірпи́чникова з військової археології XIII – XV ст. [151]. У цій роботі розглянуті загальні явища військової справи відповідного періоду, описані конкретні зразки озброєння (на значно меншому речовому матеріалі, ніж у працях попереднього періоду). З огляду на ті проблеми, які ставимо у своєму дослідженні, важливими є міркування автора щодо розвитку військової справи в південно-західних областях Русі. Автор, спираючись на писемні джерела, робить висновки про інтенсивний розвиток озброєння в Галицько-Волинському князівстві, уведення тут “татарського озброєння”, збільшення ваги піших формувань, ускладнення тактичних шиків військ. А. Кірпи́чников відмічає появу багатокомпонентного за своїм тактичними задумом і тривалого бою, з середини XIV ст. фіксує появу так званого “суїмного бою” (у літописах перший суїм “первый суим” – перша сутичка, важливий, часто вирішальний, етап битви), що дістав свій розвиток в подальший період. Цей період протиставляється і

домонгольському, і наступному за ним – часам Московської Русі. З погляду нашого дослідження важливими є висновки автора та ті проблеми, які він порушує стосовно розвитку комплексу озброєння давньоруського воїна в контексті розвитку військової справи в Галицько-Волинській державі, міркування вченого про відмінності в комплексі озброєння воїна “домосковської” і Московської Русі, стирання меж між “лучником і списоносцем”, універсалізацію воїна. На думку А. Кірпічнікова, орієнтація російської військової тактики – явище кінця XV – XVI ст., а для періоду XIV – XV ст. характерний зворотний вплив “східноєвропейського полководства” на татар. Важливою є праця і тому, що автор значну увагу приділяє комплексу озброєння відповідного періоду. Основний задум цього дослідження, очевидно, полягає в аналізі основних тенденцій розвитку комплексу озброєння і військової справи Русі в XIII – XV ст. Однак дослідження, на відміну від попередніх, не ґрунтується на фундаментальній базі археологічних джерел, тому висновки часто недостатньо аргументовані, носять гіпотетичний характер. Саме брак аналізу археологічних матеріалів ставить під сумнів деякі висновки вченого, а у світлі нових знахідок певні положення потребують перегляду і доповнення. Однак ця праця залишається і надалі важливою спробою аналізу тенденцій змін у комплексі озброєння руських воїнів у контексті розвитку військової справи відповідного періоду.

Військову справу Київської Русі вивчали й такі вчені, як В. Довженок [138], П. Раппопорт [246; 247], М. Мерперт [207, с. 131–168]. Певну увагу відповідному озброєнню приділено і в працях, присвячених дослідженню древніх городищ, міст, зокрема, йдеться про праці Н. Вороніна [106], М. Кучери [182], Я. Зверуги [144], Г. Штихова [301], К. Мусіяновича [336], В. Довженока, В. Гончарова, Р. Юри [139].

1970-80-і роки відзначені бурхливим розвитком військово-історичної тематики в СРСР, що безпосередньо пов'язане зі зростанням інтересу до військових аспектів в археологічних дослідженнях. З'являються і праці, присвячені розвитку металургійного виробництва та пов'язаного з ним

виробництва зброї, зокрема варто відзначити тут науковий доробок Г. Вознесенської, яка простежила розвиток відповідних технологій на теренах сучасної України [94; 95; 96; 97]. У 1984 році вийшла у світ монографія Д. Дрбоглава, у якій не тільки детально описані латинські клейма на мечях IX ст. – XIV ст., а й значна увага приділена методиці дослідження [141].

Починаючи з середини 80-х років ХХ ст. і до сьогодні інтерес до вивчення військової справи та озброєння зростає й розвивається в різних аспектах. Насамперед, треба відмітити появу окремих праць, присвячених військовій справі та озброєнню відповідно різних періодів української історії.

На особливу увагу заслуговують праці В. Бережинського. Учений здійснив перше історико-зброєзнавче дослідження озброєння Київської Русі на сучасному рівні, приділивши увагу розвитку комплексу давньоруського озброєння, подавши своє бачення деяких проблем, зокрема питання співвідношення власне/запозичене в аналізованому комплексі [63; 75; 78]. Учений запропонував систему, яка дозволяє “розробити необхідні схеми вивчення кожного окремого виду озброєння” [287, с. 17]. Слід відзначити, що перу В. Бережинського належить ціла низка праць, присвячених тактиці та стратегії ведення військових дій в Київській Русі [62; 76; 77], озброєння окремих родів військ [59], а також особливостям використання відповідних видів озброєння [64; 66; 67; 70; 71; 72; 73; 80], у тому числі і клинкової зброї [65; 68; 69; 74]. Простежуючи тактику використання відповідних видів клинкової зброї, учений не зосереджує уваги на типах відповідної зброї, використовує обмежену кількість археологічних джерел, що робить непереконливими певні положення роботи. Водночас В. Бережинський окреслює коло проблем, які стоять перед українським історичним зброєзнавством, серед яких указує на необхідність створення каталогів знахідок зброї, уніфікації зброєзнавчої термінології, розробки методики досліджень [60].

Важливими для дослідження озброєння давньоукраїнського воїна є праці В. Кійка [161] та С. Шеломенцева-Терського [299], які присвячені аналізу особливостей розвитку військової справи у Київській Русі та Галицько-Волинському князівстві. В. Кійко у своїй кандидатській дисертації, узагальнивши

дані про розвиток військової справи русичів протягом XI – XIV ст., охарактеризував етапи розвитку та особливості військової техніки, фортифікації, зброї, проаналізував військово-політичну діяльність галицьких і волинських князів, їх тактику та стратегію. С. Шеломенцев-Терський у докторській дисертації розглянув становлення та розвиток військової інфраструктури Волинського князівства в XI – XIV ст, дослідив еволюцію зброї та військової справи на окреслених давньоукраїнських землях у порівнянні з відповідними процесами, що відбувалися в європейських країнах означеного історичного періоду. Саме такий аспект – у загальноєвропейському і, ширше, світовому контексті – вважаємо найбільш перспективним для дослідження комплексу озброєння давньоукраїнського воїна.

Дослідження С. Терського стосуються й окремих видів озброєння [270]. У них автор піднімає дискусійні питання щодо запозичень видів зброї. У низці статей С. Терський описує зброю та захисний обладунок, знайдені на розкопках певних давньоруських міст, зокрема Волинського князівства. Учений намагається на основі конкретних археологічних знахідок описати комплекс озброєння деяких груп населення, родів військ, зокрема дружинників. Такий аналіз здійснюється на тлі військово-політичної історії, із врахуванням стратегічного розташування Волинського князівства [271]. У монографії “Лучеськ X – XV ст.” С. Терський значну увагу приділяє озброєнню давньоукраїнського війська відповідного періоду на основі археологічних знахідок з досліджуваної території [272].

Д. Тоїчкін розробив власну класифікацію холодної зброї, особливу увагу приділив шаблі як виду холодної зброї, розглянув її конструктивні особливості, еволюцію, простежив відмінності шаблі від меча, приділив значну увагу існуючим типологіям шабель, описав низку екземплярів з музейних колекцій України [285; 286; 287]. Важливим для нашого дослідження є підхід Д. Тоїчкіна до розгляду шаблі в комплексі озброєння козацького війська, його аналіз основних відмінностей між мечем і шаблею як видами клинкової зброї, простеження ним особливостей використання цих видів холодної зброї, виокремлення переваг і специфіки використання шаблі залежно від зміни тактики

бою, розвитку кінноти. Д. Тоїчкін охарактеризував також і центри виробництва шаблі на українських землях [282; 284]. У монографії “Клинкова зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації” (2013 р.) Денис Тоїчкін не тільки ретельно досліджує представницькі зразки клинкової зброї (мечів, шабель і палахів), які належали, за історичними легендами, гетьманам та козацьким старшинам, а й на основі великої кількості джерел (речових, іконографічних та писемних) розкриває цілу низку питань, пов’язаних з довгоклинковою зброєю різних видів, велику увагу приділяючи атрибуції клинкової зброї, методиці її вивчення, історії виникнення та розвитку довгоклинкових різновидів клинкової зброї загалом і рицарської клинкової зброї на теренах України зокрема, формування морфологічних типів шаблі Центрально-Східної Європи [285].

В. Гуцул у кандидатській дисертації обґрунтував розвиток рицарської мілітарної технології в Києво-Руській та Польсько-Литовській державах у VIII – XVI ст. [131]. Таке дослідження не можливе без аналізу комплексу озброєння рицаря, саме тому науковець приділив увагу розгляду різних видів озброєння, зокрема мечів (насамперед дволезових середньовічних), які побутували на теренах Київської Русі та Польсько-Литовської держави. Саме в аспекті своєї концепції розвитку рицарської мілітарної технології на теренах Київської Русі В. Гуцул розглянув мечі з Райковецького городища (розкопки 1929-1935 рр. Т. Мовчанівського), здійснив їх атрибуцію на основі типології Е. Окшотта [132]. У такому ж ракурсі дослідник підійшов і до аналізу писемних джерел, зокрема Галицько-Волинського літопису [133; 134]. Для нашого дослідження важливими є спостереження В. Гуцула щодо рицарського озброєння з теренів давньоукраїнських земель у загальноєвропейському контексті. Саме цей загальноєвропейський середньовічний контекст особливо виразний при аналізі трьох мечів з музейної колекції Ужгородського замку [130].

Дослідження Д. Тоїчкіна, В. Гуцула відзначаються глибиною опрацювання цілого комплексу джерел (водночас цілком виправданою посиленою увагою до речових) та залученням методів суміжних дисциплін. Нові тенденції помітні й у

військово-історичних дослідженнях, де військову історію почали вивчати із використанням джерелознавчих розробок. Це відзначає працю В. Гуцула про середньовічні мілітарні технології України. Науковець, досліджуючи зв'язки між людиною і зброєю як технічним і культурологічним феноменом свого часу, визначальне місце відводить зброєзнавчій джерельній базі і методології [131].

Окреме дослідження, присвячене еволюції комплексну озброєння воїнів з території Південно-Західної Русі, належить перу В. Грекова [115], однак це дослідження спирається майже виключно на іконографічні та писемні джерела, що на сьогоднішньому етапі є недостатньо для наукового обґрунтованих висновків про особливості комплексу озброєння загалом і місця в ньому окремих видів зброї.

М. Котляр у монографії “Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі”, детально аналізуючи писемні джерела (водночас не ставлячи за мету аналізувати археологічні знахідки), серед інших питань торкається і різних типів тогочасного озброєння, зосереджуючись на використанні різних типів зброї, а не на їх описі та типології [175]. Військову справу в давньоруських князівствах на основі писемних джерел розглядав М. Котляр і в низці інших праць [173; 176]. Дослідження М. Котляра є важливими з погляду розкриття особливостей організації військової справи в Давній Русі, тактики ведення битв з різними супротивниками, стратегії галицьких і волинських князів щодо оборони державних рубежів у XII – XIII ст.

На організацію війська Галицько-Волинського князівства звертає увагу О. Лисенко [191], про тактику взяття укріплень та залежність способів ведення відповідного бою від розвитку фортифікаційного мистецтва пише у своїх працях М. Івануц [146; 147]. О. Мазур зосередився на тактичних новаціях Данила Романовича щодо ведення бою [197]. Серед його досліджень є і праця, присвячена народному ополченню в Галицькому князівстві [200]. Про особливості організації княжої дружини пише Р. Титус у праці “Княжа дружина в середні віки” [279]. Російський вчений А. Горський звернув увагу на організацію

давньоруського війська [113], певну увагу цьому питанню приділили й А. Єлчанінов [142], В. Березинський, М. Івануц [61; 62].

Низка праць присвячена застосуванню певних видів озброєння давньоруськими воїнами. Зокрема, М. Івануц зосередив увагу на застосуванні меча [146] та бойової сокири у війську Київської Русі [145]. Важливо, що науковець показує тактичні прийоми застосування різних видів бойової сокири у бою з противником залежно від його комплексу озброєння, вказує на переваги та недоліки цього виду зброї.

Аналіз археологічних знахідок зброї XII ст. – XIV ст. з території України поданий у ряді статей, що дає можливість увести відповідний матеріал у науковий обіг, здійснити більш детальний і обґрунтований аналіз озброєння відповідного періоду. Зокрема, В. Петегирич здійснив огляд знахідок зброї з території Західної України [222]. Р. Чайка описав зброю (ближнього (меч, сокира, наконечники стріл, бойові ножі) та дальнього (наконечники стріл) бою), предмети захисного озброєння (представлені двома фрагментами панцира) та речі військового спорядження з городища Листвин на Волині [296]. М. Рожко на основі археологічних досліджень Тустані розглянув зброю дальнього бою [249], а також зосередив увагу на оборонному будівництві, зокрема і за часів Данила Галицького [250; 251; 252], до цього ж питання звернувся і С. Пивоваров уже на основі археологічних знахідок з теренів Буковини [226; 227], а також І. Возій, А. Федорук [98].

Також з'явилася низка праць про літописні міста, у яких автори торкаються і питань озброєння [185; 186; 187; 239; 240; 272]. В окремих працях розглядають відповідні археологічні знахідки в широкому контексті порівняння з іншими знахідками з різних теренів. Зокрема, до такого типу праць належать статті Б. Прищепи [241], О. Довганя і Т. Рака [137].

Можна ще згадати низку статей про окремі аспекти військової справи і комплексу озброєння XIII – XV ст. (з дотичним висвітленням питань, пов'язаних з більш пізнім періодом). Зокрема, увагу привертають праці Л. Войтовича, присвячені військовому мистецтву в Галицько-Волинському князівстві [100; 101;

102], проблемі виробництва мечів на давньоруських теренах [103]. Зброярську справу відповідного періоду досліджував І. Печенюк [225]. Кандидатська дисертація В. Микитишин присвячена військовій справі в Україні у другій половині XIV – першій половині XV ст. [208], отож висновки дослідниці дають можливість здійснити відповідні порівняння для простеження еволюції системи озброєння давньоукраїнського воїна. Окремим видам озброєння присвячені статті Б. Мельника [205; 206]. Узагалі, слід відзначити збільшення кількості досліджень зброї на основі різних музейних колекцій з 90-х років XX ст., що дало можливість активізувати введення у науковий обіг відповідних речових джерел.

Для нашого дослідження корисним у плані простеження генези меча та з'ясування сучасних методичних підходів до вивчення мечів і озброєння є монографія Ф. Андрощука [48], у якій представлений і каталог мечів епохи вікінгів.

Для виявлення особливостей комплексу озброєння давньоукраїнського воїна порівняно зі системами озброєння інших територій, простеження певних впливів, з'ясування особливостей застосування різних видів зброї в контексті військових дій важливими є праці, присвячені озброєнню інших народів, особливо тих, з якими відповідні були контакти давньоукраїнської держави. З цього погляду важливими є праці і українських, і зарубіжних дослідників.

Насамперед, йдеться про праці, у яких запропоновані типології клинкової зброї. Особливо важливими з цього погляду є роботи англійського дослідника Е. Окшотта [215; 216; 345; 346], у яких висвітлено типологію мечів 1050 – 1550 років, укладену з врахуванням окремо особливостей будови клинка (леза), верхів'я і хрестовини мечів.

Цінними для виявлення специфіки військової справи в Галицько-Волинському князівстві загалом і комплексу озброєння давньоукраїнського воїна зокрема є праці, присвячені дослідженню військового мистецтва та озброєння сусідніх держав. Зокрема, С. Свистович у кандидатській дисертації проаналізував військову справу Хозарського каганату, Волзької Булгарії, державних утворень давніх мадярів Левадії та Ателькузи, які були найбільшими державами кочовиків

Східної Європи VII ст. – XIII ст. [260]. Дослідник відповідну увагу приділив і комплексам озброєння кочівників. Ця праця не тільки дає можливість здійснити відповідне порівняння з озброєнням давньоукраїнських воїнів, але й має суттєве військово-теоретичне значення. С. Свистович простежив взаємозв'язок системи озброєння військ відповідних державних утворень зі структурою війська, тактикою ведення бою, здійснив аналіз війн державних кочових утворень перш за все зі слов'янами, у тому числі Київською Руссю. Учений намагався простежити розвиток військового мистецтва кочівників у цих війнах. Робота В. Свистовича дає матеріал для порівняння та простеження взаємовпливів військової справи давньоруського війська та військ кочівників, особливо волзьких болгар.

Важливими в методологічному і порівняльному аспектах є праці польських учених, у яких головним чином розглядаються знахідки з польських земель, хоч окремі екземпляри походять і з теренів Галицько-Волинського князівства. Слід вказати, що польське зброєзнавство є добре розвинутим, налічує багато ґрунтовних праць відповідної тематики, де описані і комплекси озброєння, і окремі види зброї, і військова справа у порівняльному аспекті. Тож варто наголосити на дослідженнях, особливо важливих в аспектах застосування клинкової зброї в комплексі озброєння, типології та застосування певних видів зброї. Мова йде перш за все про роботи М. Ґлосека і А. Надольського. Зокрема, у своїй класичній праці А. Надольський аналізує клинкову зброю [339]. Важливими для дослідження мечів є монографія М. Ґлосека [318], а також спільна праця М. Ґлосека та А. Надольського [319]. У названих дослідженнях використана типологія Е. Окшотта [215; 216; 345; 346] з доповненнями М. Ґлосека (Додаток А. 2). Ця типологія найбільш придатна для класифікації знахідок з теренів не тільки Білорусії (як це зазначає Ю. Бохан [84]), а й України. Колективні монографії польських авторів з питань середньовічного озброєння пропонують комплексний підхід до розгляду стану військової справи в середньовічній Польщі (різні аспекти дослідження самої зброї, її виробництва, організації війська тощо) [347; 357]. Такий самий підхід характерний і для праці А. Надольського, присвяченій різним видам озброєння [340], а також З. Жигульського, який висвітлив цілу низку

питань, пов'язаних із порівнянням озброєння польських військ з комплексами озброєння на інших територіях у контексті військової справи Європи та Близького Сходу [366]. Проблеми методології та типології мечів висвітлені в праці польського вченого Л. Марека [335], який в основному розглядає мечі VI – XII ст.

Не оминають увагою польські дослідники і знаки та написи на клинковій зброї, які є джерелом важливої інформації щодо виробництва та поширення зброї, його власника, дають певний матеріал для датування тощо. Цьому питанню присвячена праця М. Глосека, у якій проаналізовано знаки і написи на середньовічних мечах з території Польщі [321]. На бойові якості різних типів шаблі звертає увагу В. Заблоцький [362].

Ударній (обуховій) зброї присвячена праця М. Глосека [320], який не тільки подає типологію сокир, а й пов'язує конструктивні особливості кожного типу з його функціональним призначенням.

Треба відзначити, що зацікавлення середньовічними знахідками з колишніх галицько-волинських теренів особливо зросло в Польщі. Перш за все увагу привертає спеціальний збірник, присвячений саме питанням середньовічного озброєння, – “Acta Militaria Mediaevalia”, значна частина статей у якому стосується озброєння з теренів Західної України, зокрема йдеться про праці Р. Лівиха [331; 332; 333], Д. Терещука [354], П. Стжижа [351], у яких описані й екземпляри, які зберігаються в польських музеях. Без залучення таких матеріалів не можливо скласти повне уявлення про особливості озброєння давньоукраїнського воїна відповідного періоду.

Важливими для нашого дослідження є і праці білоруських учених. Насамперед звернемо увагу на працю М. Плавінського, який розглянув еволюцію різних видів клинкової зброї на теренах Білорусії в X – XIII ст., показав її місце в комплексі озброєння населення того періоду. Особливо важливим є те, що вчений здійснює порівняння відповідного озброєння з теренів Білорусії з іншими територіями, зокрема і територією сучасної України [231; 232].

Ю. Бохан [84] здійснив комплексне вивчення озброєння війська Великого князівства Литовського XIV – XV ст., висвітливши і вплив військового озброєння

на виділення родів військ, що становить для нас особливий інтерес. Автор не тільки описав різні види зброї та типи, а й простежив їх еволюцію, пов'язавши її зі зміною геостратегічних реалій, міжнародними контактами та розвитком технічної думки. Білоруський учений, покласифікувавши відповідні види озброєння, звернув увагу не тільки на формальні ознаки, функціональні і конструктивні особливості, а й на автентичну термінологію, яка існувала у відповідній період у Великому князівстві Литовському. Ю. Бохан, описуючи клинкову зброю ВКЛ, розглядає екземпляри зброї, зокрема мечі, знайдені на Волині, Поділлі і датовані в межах XIV – XV ст. Цьому ж автору належать праці про археологічні знахідки різних видів зброї з території сучасної Білорусії [85]. Окрему розвідку білоруський науковець присвятив питанню про існування турнірних традицій на східнослов'янських теренах у Середньовіччі [86].

Ціла низка досліджень білоруських науковців стосується захисного обладунку. Зокрема, Ю. Люпиненко та О. Макушников [196; 201] зосередили увагу на особливостях ламелярного та лускового обладунку, у тому числі з врахуванням знахідок з теренів сучасної України, здійснюючи особливо фахові порівняння зі знахідками з розкопок у Гомелівській майстерні – закритому археологічному комплексі.

Розвиток військового мистецтва будь-якої країни безпосередньо тісно пов'язаний зі специфікою військової справи ворожих їй держав, що і зумовлює нашу увагу до праць російських вчених М. Гореліка [109; 110; 111; 112] та Ю. Худякова [295], у яких йдеться про озброєння монголо-татар, особливу увагу приділено бойовим обладункам. Розглядаються в цих роботах і знахідки з території, яка є в полі нашого зацікавлення. Саме з такого погляду важлива і праця польського зброєзнавця В. Свентославського [353]. С. Плетньова у низці своїх праць [233; 234; 235; 236; 237; 238] серед інших питань звернулася до аналізу озброєння кочівників, зокрема половців. Важливо, що дослідниця використовувала археологічні матеріали і писемні джерела. У своїй кандидатській дисертації О. Двуреченський на основі аналізу археологічних

джерел розглянув особливості холодної наступальної зброї Московської держави [135]. Його праця важлива для відповідних порівнянь та в методологічному плані.

Важливими для розв'язання поставлених в дисертації завдань є і праці, присвячені функціональним особливостям та тактиці використання клинкової зброї, насамперед такого домінантного для рицарської “мілітарної технології” (В. Гуцул) виду, як меч. Треба відзначити, що найбільш перспективним нам бачиться напрям, який розвиває НЕМА (Historical European Martial Arts – перекладається як Історичні європейські бойові мистецтва, або Історичні бойові мистецтва Європи, або Європейське історичне фехтування), ще існує назва Western Martial Arts (WMA – Європейське історичне фехтування). У кінці 80-х років ХХ ст. фундамент для цього потужного зараз напрямку заклали дві праці: дисертація професора Ганса-Петера Гілса (Hans-Peter Hils) про важливе наукове значення фехтувальних трактатів у вивченні історії літератури Німеччини і робота професора Райнера Велле (Rainer Welle) про майстрів давнього рукопашного бою, який викладали в німецьких школах. У середині 90-х років ХХ ст. один із засновників школи фехтування “Lichtenauer Fechter” Крістоф Кайндель (Christoph Kaindel) здійснив переклад манускрипту Зігмунда Рінгека (Sigmund Ringeck) сучасною німецькою мовою. Саме цей переклад сприяв появі першого офіційного посібника з історичного фехтування, автором якого є керівник школи фехтування “The ARMA” Джон Клементс [308]. Для НЕМА наріжним каменем є ідея цілісності сприйняття і використання оригінального першоджерела без втручання з позицій знань сучасної людини, що дає можливість вивчати саме давню техніку, а не придумувати власну на основі давньої. В Україні, як і в Росії та Білорусії, останнім часом розвивається напрям історично достовірної реконструкції предметів побуту, одягу, зброї, однак недостатньо уваги приділяється аспекту відпрацювання техніки ведення бою на основі вивчення робіт середньовічних майстрів бою, філософії та культури фехтування відтворюваної епохи.

1.2 Джерельна база дослідження

Для реалізації концепції комплексного дослідження клинкової зброї в системі озброєння давньоукраїнського воїна залучено до аналізу писемні, іконографічні та речові джерела.

Найважливіша роль у розв'язанні основних завдань дослідження належить речовим джерелам, які представлені знахідками клинкової зброї, що зберігаються у фондах музеїв (Львівського історичного музею, Волинського краєзнавчого музею, музеїв Польщі) та приватних колекціях. Серед екземплярів середньовічної клинкової зброї з колекції ЛІМ найбільшу кількість становлять мечі як типова зброя рицарської західноєвропейської традиції, “мілітарної технології” [131, с. 1–2; 134], яка характерна була і для Галицько-Волинської держави. Серед мечів, які зберігаються у Львівському історичному музеї, є екземпляри, знайдені за різних обставин на території України. Більшість з них є випадковими знахідками, що утруднює їх датування. Однак саме серйозний комплексний аналіз археологічних матеріалів з теренів Галицько-Волинської держави та її суміжних територій необхідний для науково обґрунтованих висновків про систему озброєння давньоукраїнських воїнів, про те, які види й типи зброї та захисних обладунків використовувалися на досліджуваних теренах.

Використання каталогів зброї, укладених і опублікованих А. Кірпічніковим [153; 154; 155], та опублікованих описів знахідок зброї дало можливість залучити до аналізу більший масив археологічного матеріалу, тим самим дозволивши зробити обґрунтовані висновки щодо видів та типів клинкової зброї давньоукраїнських воїнів.

Дійсні зразки середньовічного озброєння є особливо важливими з погляду представлення інформації про конкретні типи зброї, їх конструктивні особливості, механіко-кінематичні характеристики, технічні параметри. Особливе зацікавлення викликають серед екземплярів клинкової зброї ті, які мають написи, клейма, знаки, адже вони несуть додаткову інформацію, зокрема щодо можливого виробництва. Однак необхідно враховувати всі проблеми, пов'язані з аналізом та інтерпретацією знайденого археологічного матеріалу. Велику цінність для

науковців становлять знахідки зброї в археологічному контексті, особливо в закритих археологічних комплексах, адже це забезпечує достовірність даних щодо часу побутування цієї зброї і дає додаткові дані щодо її приналежності певній групі населення відповідного часу. Однак досить часто знахідки зброї є без археологічного контексту, що утруднює насамперед їх датування. Екземпляри зброї нерідко є в поганому стані збереження, особливо це стосується таких елементів, що виготовлені з матеріалів, які швидко псуються. Важливо також враховувати, що тільки одні археологічні знахідки не дають уявлення про реальний асортимент бойового обладунку давньоукраїнського воїна в досліджуваний період, бо деякі види озброєння, відомі з інших джерел, не представлені речовими знахідками або представлені дуже слабо. Так само є проблемою і визначення належності певної зброї та захисних обладунків відповідним групам військ, адже на території сучасної України в XII – XIV ст. стикалися різні військово-політичні сили, та й саме давньоруське військо було неоднорідне, оскільки складалося з власне дружинників, війська бояр, міського і сільського ополчення, крім того, були ще й найманці. Саме тому необхідне використання інших джерел, зокрема писемних та іконографічних.

Серед писемних джерел для аналізу залучені насамперед літописи – Іпатіївський список “Літопису Руського”, який є південноруським зводом трьох літописів “Повісті минулих літ”, “Київського літопису” та “Галицько-Волинського літопису”. Використовуємо виданий переклад цього літописного зводу [34], адже це видання містить не тільки переклад Іпатіївського списку, але й включає тексти, втрачені за Іпатіївським списком, але відновлені за Лаврентіївським списком, а також тексти-доповнення з Хлебниковського списку. Як джерело використано і “Слово о полку Ігоревім” [37].

Писемні джерела мають свої особливості. Вони окреслюють речі тільки в загальних рисах, не дають можливості скласти уявлення про конструктивні особливості зброї, її технічні параметри, місце та час створення. Крім того, виникають труднощі термінологічного характеру, адже в різних писемних

джерелах, та й у сучасній зброєзнавчій літературі використовують неоднакові терміни на позначення відповідної зброї, що утруднює ідентифікацію.

Разом з тим використані писемні джерела надали цінну інформацію про бойове давньоруське мистецтво, використання зброї в бойовій ситуації, тактику в битвах з різними супротивниками, склад війська, найманців. Крім того, саме свідчення писемних джерел є важливим аргументом на користь твердження про рицарські традиції давньоукраїнського воїнства, його інтеграцію в загальноєвропейське мілітарне середовище. Це дало нам підстави залучити до аналізу як писемне джерело, яке дає цінну інформацію про середньовічні техніки використання клинкової зброї в бою, фехтувальні трактати (або фехтбухи (fechtbuchs)). Фехтбухи – це рукописи, у яких у різних формах подані інструкції, техніки використання клинкової зброї (у поєднанні з іншим озброєнням) у різних бойових ситуаціях. На сьогодні триває пошук, переклад та інтерпретація середньовічних рукописних посібників з бою. Фехтбухи є різних типів: середньовічні записники переважно аристократів, які, крім іншої інформації (календар, алхімічні рецепти тощо), містять деякі цікаві для авторів цих записників техніки, прийоми фехтування; фехтбухи – гладіаторія, що є своєрідними посібниками з бою, написаними середньовічними майстрами клинка; рінгбухи (ringenbuchs), у яких в основному описаний рукопашний бій і дуже рідко подано прийоми застосування хоч одного виду зброї; крігбухи (kriegbuchs) – книги про війну, військові книги; турнірбухи (книги про турніри), що становлять собою записи про турніри з ілюстраціями, за якими можна легко простежити різні типи спорядження та озброєння. Особливо цінними для нас є фехтбухи, створені майстрами клинка. Це справжні посібники з фехтування, серед яких до аналізу залучені найвідоміші трактати – “Анонімний манускрипт з Тауера І-33” [40], “Книга про бій” Йоганеса Ліхтенауера (Johannes Liechtenauer), викладена його учнем Ганко Дьобрінгером (Hanko Doebringer) [46], Ганса Тальгоффера (Hans Talhoffer) [43; 44]. “Квітка битви” (Flos Duellatorum) Фіоре де Лібері (Fiore dei Liberi) [39], “Мистецтво гладіаторів” (“De arte gladiatoria dimicandi”) Філіппо Ваді [45]. Можливість залучення до аналізу фехтбухів не

тільки XIII – XIV ст., а й XV ст. зумовлена самими особливостями цих книг про бій, оскільки у них фактично узагальнено загальноєвропейський досвід бойового мистецтва XIII – XIV ст. Крім того, такий підхід дає нам можливість простежити, з одного боку, розвиток техніки володіння мечем, а з іншого, сформовану на досвіді не одного покоління основу ведення бою.

“Анонімний манускрипт з Тауера I-33” [40], який вважається на сьогодні найранішим з фехтбуків, написаний латинською мовою в кінці XIII ст., містить саме практичні інструкції з ілюстраціями щодо застосування меча і баклера (маленького круглого щита) у бойових ситуаціях, описує як базові, так і складні прийоми. Також у цій книзі подано посилання на давніші техніки мечового бою.

“Книга про бій” Йоганнеса Ліхтенауера [46], один з найраніших фехтбуків, виданий 1389 р., закінчений його учнем Ганко Дьобрінгером, який довгий час вивчав мистецтво бою у Ліхтенауера. Існують два манускрипти з викладенням техніки Ліхтенауера: MS 3227A – манускрипт, у якому вміщено фактично замітки; і MS GBF 18A – рукопис із ученням цього майстра клинка у вигляді пісні (такий спосіб подачі матеріалу, за однією із версій, пов’язують із можливістю застосування учнями Ліхтенауера мнемонічного способу запам’ятовування інформації). Ліхтенауер вважається батьком німецької школи фехтування, яка включає 17 технік з виділенням 5 головних ударів. Окрім прийомів фехтування, майстер бою залишив короткі замітки про піший бій в латах та бій у сідлі. Ліхтенауер, можливо, сам був учнем таких майстрів, як Ламбрехт (Lamprecht) з Богемії, Вергілій (Vergily) з Кракова і Легніцер (Liegnitzer) з Сілезії [308].

Манускрипти Ганса Тальгоффера (перший рукопис датується 1443 роком; 5 манускриптів видано за часів його життя, 7 – після смерті) стали першими доступними загальній публіці [43; 44]. Тальгоффер, родом із Швабії (область Південної Німеччини, відома своїми бойовими традиціями), можливо, учень Ліхтенауера, описує різні техніки володіння зброєю (мечем, баклером, кинджалом, дровковою зброєю; як без обладунків, так і з ними; верхи на коні) та ведення бою без застосування зброї, викладає бойове мистецтво в основному у формі малюнків з невеликими коментарями.

“Квітка битви” Фіоре де Лібері [39], написана 1410 р., дійшла до нас у трьох рукописах (зараз один з них є в Італії, а два – в США), причому всі три рукописи відрізняються один від одного, що можна пояснити тим, що ті, хто переписував рукопис італійського майстра, самі були досвідченими фехтувальниками, тому вносили, виходячи з власного досвіду, певні зміни в опис відповідних прийомів бою. “Квітка битви” в основному складається з малюнків, на яких зображено реальні техніки фехтування, з додаванням відповідних коментарів (в італійському рукописі вони віршовані). Фіоре де Лібері вивчав мистецтво бою 50 років, на початках у німецьких майстрів, був сам учителем фехтування в Феррарі (Італія), подав відмінну від німецької систему методів ведення бою, описав нові прийоми завдання колольних ударів та обеззброєння супротивника. Італійський майстер подав повну інструкцію з бойового мистецтва, присвятивши значну частину книги бою в бойових обладунках на півтораручних мечах, кінному бою з мечем, списом, з використанням сокири і навіть боротьбі без зброї, техніці використання кинджала у протистоянні ворогу, озброєному мечем і списом тощо.

“Мистецтво гладіаторів” [45] Філіппо Ваді написана між 1482 р. і 1487 р., вражає своєю схожістю з роботою Фіоре де Лібері, що змушує припустити, що Ваді мав доступ до згаданого трактату. Проте робота Ваді відзначається, зокрема, тим, що частина її складається тільки з тексту без будь-яких ілюстрацій. Причому автор зосереджує свою увагу на описі техніці володіння саме мечем, інші види зброї подані тільки в ілюстративному матеріалі.

Вивчення прийомів на основі фехтбуків є непростю справою насамперед внаслідок специфіки самого джерела. Інтерпретація викладеного у трактатах матеріалу є складною з декількох причин. По-перше, сама форма викладу створює відповідні труднощі, що дослідники пов’язують, зокрема, з оригінальною композицією таких документів, відмінною мовою і літературно-художнім стилем, а також з маскуванню змісту праць внаслідок небажання майстра клинка розкривати всі свої секрети (причинами цього може бути страх конкуренції або засторога, пов’язана з тим, що ті, які знають одну техніку, також знають, як

перемогти один одного (саме це твердив Філіппо Ваді)) [42]. Малюнки у фехтбухах також є специфічними, можлива відсутність перспективи, важко часом зрозуміти особливості бойової ситуації та завдання ударів унаслідок того, що це могло бути навмисне прихованим або настільки добре відомим усім, що не потребувало виразного оформлення. До речі, автори фехтбуків часто виходили з того, що базові навички, принципи і навіть деякі з основних методів знають ті, для кого призначений трактат. Крім того, викликають труднощі тлумачення багатьох термінів, які використовували середньовічні майстри бою. До цього варто ще додати брак реалістичності зображення, що загалом властиве середньовічному мистецтву, тож маємо відсутність відповідних пропорцій, деталізацію зображення тощо, що утруднює розуміння реальних позицій суперників у бою (з цього погляду зображення в роботі Ваді є більш інформативними, оскільки тут, відповідно до загальноєвропейської тенденції кінця XV ст., використано знання геометрії при відображенні принципів дії бійців). Незважаючи на всі проблеми інтерпретації, у посібниках з бою простежується єдність методів, однак з відповідними відмінностями, які формують кілька різних традицій, які практикувалися по всій Європі (найчастіше говориться про німецьку та італійську школи бою).

Для верифікації даних фехтбуків до аналізу прийомів використання клинкової зброї в бойових ситуаціях залучено роботи з історичного фехтування Дж. Клементса [308], які містять не тільки опис відповідних прийомів середньовічного бою, а й аналіз їх дієвості, що встановлено експериментальними методами. З цією ж метою, а також для отримання інформації про уражуючі можливості меча шляхом залучення результатів біолого-археологічних досліджень із застосуванням методів судово-медичної експертизи як джерело використовуємо працю Йоганна Матцке (Johann Matzke) “Озброєний і навчений (освічений): визначення достовірності (ідентичності) середньовічного воїна” (“Armed and Educated: Determining the Identity of the Medieval Combatant”) [42].

У дослідженні було використано іконографічні джерела як давньоруського, давньоукраїнського (мініатюри з Радзивіллівського рукопису [36], з “Сказання

про Бориса і Гліба”, вміщеного у Сильвестрівському і Уваровському збірниках [38], з Київської Псалтирі 1397 року [32], ікони Архангела Михаїла, Дмитра Солунського, Бориса і Гліба, фрески, монети, печатки, герби), так і західноєвропейського (ілюстрації з Біблії Мацієвського, з фехтбуків [40; 43; 44; 45]) походження. Зображення кожної з цих груп мають свої особливості, що і вплинуло на відбір їх для виконання різних завдань.

Зображення з теренів Давньої Русі в основному відзначаються шаблонністю та умовністю, а тому не містять необхідної інформації для розгляду типології клинкової зброї (за винятками низки мініатюр з Радзивіллівського літопису та “Київської Псалтирі”, про що йтиметься нижче), однак деколи дозволяють побачити елементи, які, внаслідок специфіки матеріалів, з яких вони виготовлялися, зовсім не збереглися в археологічних знахідках відповідних зразків зброї та обладунків, або представлені тільки частково. Ці зображальні джерела містять інформацію про озброєння воїнів різного соціального стану, дають можливість скласти уявлення про тактику, способи застосування відповідних типів зброї у бойовій ситуації.

Загально визнаним надзвичайно важливим джерелом для вивчення озброєння є мініатюри Радзивіллівського літопису. Ці мініатюри є унікальними в ілюстрованій середньовічній літературі Східної Європи. Важливо наголосити, що, на думку більшості дослідників (попри дискусії, що точаться донині), ці мініатюри, як і літопис, створені в кінці XV ст. декількома авторами, які творчо використовували більш ранні зразки, уводячи в них реалії пізнього Середньовіччя. У Радзивіллівському літописі є 618 мініатюр, багато з яких дають інформацію про військову справу у Давньоруській державі. Можна виділити три групи зображення на мініатюрі озброєння: 1) озброєння західноєвропейського походження; 2) озброєння давньоруське; 3) зображення під впливом візантійської мистецької традиції. Щодо останньої, то такі зображення є дуже схематичні і явно продиктовані впливами візантійських мистецьких канонів, тож мало інформативні стосовно реальних видів і типів озброєння. Озброєння перших двох груп також зображено схематично, однак зі знанням справи, і цілком дозволяє визначити вид

і тип озброєння. Зображення озброєння західноєвропейського походження більш достовірне, що пояснюється неможливістю впливів культурних традицій або копіювання раніших зразків, у той час таке копіювання цілком можливе при зображенні озброєння з теренів Русі [84, с. 16–17]. Це викликало необхідність обов'язково підтверджувати побутування відповідного типу озброєння іншими джерелами, насамперед археологічними.

На мініатюрах Київської Псалтирі 1397 року виразно промальовані деталі зброї, що дозволило залучити це джерело для отримання інформації не тільки про комплекс озброєння давньоукраїнського воїна, а й про конкретні типи мечів.

Більшість західноєвропейських зображальних джерел якісно відмінні від давньоруських – на них виразніше промальовані деталі, що дає можливість говорити про залучення таких джерел до визначення типів середньовічної зброї та їх датування, крім того, вони дають інформацію і про комплекс озброєння західноєвропейського рицаря, використання зброї, про спосіб її носіння. Ілюстрації з Біблії Мацієвського використані з метою вивчення клинкової зброї у загальноєвропейському контексті, дозволяють здійснити порівняльний аналіз комплексів озброєння давньоукраїнських і західноукраїнських воїнів.

Малюнки з фехтбуків з врахуванням їх особливостей (про що вже ми зазначали вище) використані для з'ясування техніко-тактичних прийомів застосування клинкової зброї в бойових ситуаціях.

1.3 Методологія дослідження

Ключовим напрямком цього дисертаційного дослідження є вивчення клинкової зброї в комплексі озброєння давньоукраїнського воїна в XII – XIV ст. Обраний напрямок є перспективним з огляду на те, що клинкова зброя була важливою складовою частиною середньовічної системи озброєння і з особливостями її використання тісно пов'язаний розвиток тих чи інших мілітарних технологій у державі. Разом з тим, вивчення середньовічної клинкової зброї з точки зору військової історії, тобто не як сукупності певних артефактів, а як феномену, який тісно пов'язаний з бойовими практиками та воєнно-

політичними процесами і є одним із чинників формування певного культурного простору, залишається мало розробленим напрямком у сучасній українській історіографії. Військова справа у Галицько-Волинській державі розвивалася на основі існуючих давньоруських традицій, зазнаючи потужних західних та східних впливів. Тенденції розвитку воєнного мистецтва Південно-Західної Русі, визначаючись своєрідністю геополітичного положення, відрізнялися від відповідних тенденцій Північно-Східної Русі. Це яскраво виявлялося і в комплексах озброєння в цілому і, зокрема, у місці та ролі в цьому комплексі клинкової зброї, вивчення якої і є ключовим завданням цього дослідження.

Під потужним впливом російського історичного зброєзнавства українські дослідники в основному розглядали військову справу на південно-західноруських теренах відрубно від загальноєвропейського мілітарного середовища, більше уваги приділяючи спільній давньоруській основі. Тільки останнім часом з'явилися роботи, які спрямовані на подолання такого тенденційного трактування, з увагою до багатовекторності взаємовпливів у військово-політичній сфері того часу. Крім того, вивчення клинкової зброї Південно-Західної Русі XII – XIV ст. дотепер здійснювалися в декількох різних напрямках. З одного боку, описувалися окремі екземпляри клинкової зброї цього періоду, виходили наукові розвідки про окремі види давньоруської зброї без належної уваги до специфіки цього виду зброї на різних територіях Південно-Західної та Північно-Східної Русі. З іншого боку, на основі тільки окремих джерел (іконографічних, писемних) з'ясовувалася організація військової справи Русі, у тому числі і способи ведення бою. Тільки намічені підходи до вивчення цієї зброї в аспекті її функціонального призначення, і тим більше зовсім не розробленим аспектом залишається професійність середньовічного воїна у володінні бойовими техніками застосування клинкової зброї. На порядку денному стоять комплексні дослідження середньовічної клинкової зброї з врахуванням сучасних підходів у зброєзнавстві.

Таким чином, загальний напрямок цієї роботи пов'язаний з дослідженням клинкової зброї на давньоукраїнських теренах з відповідним розв'язанням цілої низки проблемних завдань, таких як: з'ясування специфіки функціонування

різних видів клинкової зброї на південно-західноруських теренах у порівнянні з іншими центрально-східноєвропейськими землями та західноєвропейськими країнами; з'ясування типології довгої та короткої клинкової зброї, яка використовувалася на південно-західноруських теренах у зіставленні із загальноєвропейським контекстом на основі комплексного аналізу джерельної бази, вивчення тактичних особливостей використання різних видів клинкової зброї у взаємодії; з'ясування співвідношення запозиченого і власного в системі озброєння давньоукраїнських воїнів.

Дисертація виконана в руслі військової історії, у центрі якої знаходяться теоретичні та науково-методичні проблеми з історії військових формувань, видів та родів військ, озброєння, воєнного мистецтва, історичний досвід будівництва, бойової, організаційної і мобілізаційної підготовки, військового управління та бойового застосування збройних сил. Напрямок досліджень є також історичний розвиток законів, закономірностей, принципів, форм і способів збройної боротьби.

Для нас важливим є концептуальний підхід до вивчення зброї як “частини військової культури, що підлягає комплексному культурологічному аналізу” [285, с. 23]. Відповідно зброю вивчають як історичне джерело, що дає великий масив неоднорідної інформації. Ключовою ідеєю цього дослідження є думка, що клинкова зброя як складова системи озброєння давньоукраїнського воїна розвивалася загалом у руслі рицарської мілітарної технології, однак набула відповідної специфіки внаслідок особливого геополітичного положення південно-західноруських земель. Центральне місце серед видів клинкової зброї займає меч як визначальний елемент рицарської культури, носієм якої виступали на досліджуваній території дружинники як професійні воїни, для яких характерний високий рівень бойового мистецтва.

Дисертація побудована на загальнонаукових принципах історизму, діалектичного розуміння історичного процесу, системності, об'єктивності.

Використання принципу історизму дозволило реконструювати історичний процес, що мав місце у Південно-Західній Русі у XII – XIV ст., комплексно

вивчити діяльність різних військових угруповань на зазначених теренах і поза її межами, що пов'язано зі стратегією оборони галицькими і волинськими князями державних рубежів в окресленому часовому проміжку, з урахуванням тих змін, що впливали на військову справу загалом і комплекс озброєння воїнів з відповідним асортиментом видів та типів клинкової зброї зокрема.

Використання принципу об'єктивізму дозволило провести дослідження, опираючись на засади реалізму та правдивості, уникнувши ідеологічних нашарувань, упередженості у ставленні до певних подій та фактів. Це особливо важливо, коли йдеться про рівень володіння середньовічними техніками ведення бою із використання мечів різного типу, а також організації навчання та відпрацювання технік застосування зброї в давньоукраїнському суспільстві. Дотепер упереджено розглядають бій мечем як грубий і примітивний у тому сенсі, що тільки фізична сила визначає переможця [148, с. 16]. Разом з тим вважається, що навчання практикам володіння зброєю загалом і мечем зокрема на давньоруських землях у XII – XIV ст. було відокремленим від загальноєвропейського рицарського середовища. Низка дискусійних питань виникає при реконструкції середньовічних технік застосування меча та інших видів клинкової зброї та організації передачі досвіду таких практик. Неупереджений аналіз джерел дозволив з'ясувати важливі питання: чи на землях Південно-Західної Русі існували загальноєвропейські способи відпрацювання технік володіння зброєю, чи давньоукраїнське рицарство було інтегрованим в загальноєвропейське військове середовище, чи, навпаки, становило собою відокремлену частину. Отож вирішення поставлених проблем вимагало відкинути багаж історіографічних упереджень про техніку бою із використанням меча і відповідно й практику навчання мистецтву бою в давньоукраїнському військовому середовищі. Ще одним полем досліджень, для якого принцип об'єктивності є засадничим, є аналіз історичних праць попередників з обраної проблематики.

Використання принципу системності дозволило комплексно дослідити клинкову зброю на землях Південно-Західної Русі як важливу складову частину

не тільки системи озброєння, а й військової справи в цілому, включаючи її основні аспекти, з врахуванням суспільно-політичних, геополітичних процесів, з якими тісно пов'язаний розвиток бойового мистецтва, а також з максимальним врахуванням причинно-наслідкових зв'язків, які зумовлювали комплекс охоплених у дослідженні явищ і процесів.

На принцип багатофакторності опираємося при дослідженні видів клинкової зброї в комплексі озброєння давньоукраїнського воїна з врахуванням різних чинників, що впливали на типи наступального озброєння. Виходячи з цього принципу, враховуємо концептуальний момент різносторонніх впливів на військову справу Південно-Західної Русі, що було відповіддю на основні фактори зовнішніх і внутрішніх загроз. Такими факторами передусім було геополітичне становище галицько-волинських земель, загрози зовнішні з заходу і сходу з боку держав з різною мілітарною технологією, залучення до воєнних кампаній союзників та найманців, загроза боярської опозиції, боротьба за володіння галицько-волинськими територіями тощо.

Дисертаційну роботу побудовано, виходячи з принципу діалектичного розуміння процесу, що дозволяє здійснити виклад подій у динаміці, розвитку, логічній послідовності, з врахуванням причинно-наслідкових зв'язків та основних детермінуючих факторів еволюції клинкової зброї у комплексі озброєння давньоукраїнських воїнів у XII ст. – XIV ст.

Для того, щоб максимально охопити багатогранність явищ, які визначали тенденції розвитку клинкової зброї на південно-західноруських землях, використано принцип багатосторонності. Принцип конкретності передбачає, що об'єкт цього дослідження, яким є озброєння давньоукраїнського воїна, вивчається в його конкретності, з врахуванням змісту, визначеності місця (історичні південно-західноруські землі) і часу розвитку (XII ст. – XIV ст.).

Принцип опори на історичні джерела ставить у центр відбору матеріали, які є першоджерелами для дослідження історії клинкової зброї на південно-західноруських землях. Такими передусім є експонати з музейних та приватних колекцій зброї, каталог давньоруської клинкової зброї А. Кірпічнікова,

опубліковані описи окремих археологічних знахідок, літописні записи про воєнне мистецтво Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, давньоруські мініатюри. Це пов'язано з тим, що названі типи джерел безпосередньо представляють засоби бою та способи їх використання у воєнних діях відповідного історичного періоду.

Принцип історіографічної традиції передбачає те, що дослідження місця та ролі клинкової зброї в комплексі озброєння давньоукраїнського воїна XII – XIV ст. має здійснюватися з врахуванням результатів досліджень попередників.

Написання роботи вимагало використання інструментарію ряду історичних підходів – системного, мікроісторичного, міждисциплінарного, соціокультурного.

Використання системного підходу в дисертаційному дослідженні необхідно для створення з відібраного матеріалу історичної моделі, яка б найповніше відобразила результати дослідження. Мова йде про створення системи, у якій би вдалося розкрити тяглість розвитку клинкової зброї як важливого компоненту комплексу озброєння давньоукраїнського воїнства – інтегрованої частини загальноєвропейського мілітарного середовища.

Використання у роботі міждисциплінарного підходу обумовлено тим, що вивчення особливостей використання клинкової зброї в бойовій практиці давньоукраїнського воїнства потребувало залучення методів археології, зброєзнавства. Оскільки основним джерелом інформації є конкретні зразки зброї, то їх вивчення вимагало застосування методик зброєзнавчого аналізу. Разом з тим такі зразки зброї є археологічними знахідками, а це зумовило залучення до аналізу методів археології. Це стосується інтерпретації матеріалів розкопок, зокрема і проблеми їх датування. У разі виявлення екземплярів клинкової зброї в археологічному контексті (а тим більше – у закритому археологічному комплексі, яким є, зокрема, майстерня в Гомелі (сучасна Білорусь)) це дозволило не тільки уточнити період використання певного типу зброї, а й надало додаткову і часто суттєву інформацію щодо належності цього озброєння певній суспільній верстві, розвитку місцевого виробництва зброї тощо.

Важливу інформацію щодо можливого місця виробництва зброї містять і різноманітні знаки на клинках (написи, клейма, герби тощо), вивчення яких потребувало залучення методів епіграфіки, емблематики, геральдики та палеографії.

Для аналізу функціональних особливостей середньовічної клинкової зброї і прийомів ведення бою доцільно було застосовувати методи судово-медичної експертизи та експериментальної археології, зокрема це стосується характеру ушкоджень решток тіл людей, виявлених при розкопках місць середньовічних битв, з наступною верифікацією результатів за допомогою реконструкційного експерименту.

Для визначення проблеми специфіки клинкової зброї давньоукраїнського воїна найкращим виявився індуктивний підхід: спочатку проаналізовано вплив половецьких, угорських, польських, монголо-татарських нападів на стан військової справи у Давній Русі, а також вплив на неї військових кампаній із залученням половців, угрів, поляків, німців як союзників або найманців, участь самих давньоруських дружин у воєнних діях на території сусідніх держав. Відтак проаналізовано, як особливості озброєння кожного із учасників воєнно-політичних процесів могло вплинути на комплекс озброєння давньоукраїнського воїна. З'ясовано, де озброєння противника і союзника найбільш відповідало тактичним і навіть стратегічним завданням давньоруського війська, а де воно не мало суттєвого значення. Після цього розглянуто конкретні типи клинкової зброї, які використовувалися на досліджуваній території в XII – XIV ст., та порівняно їх із тими, які застосовувались в інших країнах. На основі зібраного і проаналізованого матеріалу створено загальну картину використання клинкової зброї на південно-західноруських теренах у досліджуваний період.

У роботі використано елементи герменевтичного підходу, який передбачає інтерпретацію прихованих змістів джерела. На практичному рівні це виявляється у вичленуванні наявних у джерелі “натяків” – сповнених символічного змісту дій чи фраз [301, с. 241]. При аналізі писемних та іконографічних джерел виявлено

символічне значення певних дій з використанням клинкової зброї, особливо мечів, що було проявом рицарської мілітарної технології.

Врахування соціокультурного підходу надало можливість виявити всю багатогранність і складність суспільного та військово-політичного життя земель Південно-Західної Русі в XII ст. – XIV ст., розглянути дружинників як носіїв рицарської військової культури на цих теренах.

Дисертаційну роботу виконано, виходячи з використання ряду загальнонаукових та спеціальних історичних методів та спеціальних методик історичного зброєзнавства. Комплексне розв'язання поставлених перед нами завдань потребувало використання різноманітних методів дослідження.

При дослідженні в першу чергу опираємося на загальнонаукові методи логічного аналізу, синтезу, індукції та дедукції, а також на аналітичний, синтетичний, ретроспективний методи.

Базовими методами цього дослідження є історичний метод та метод логічного викладу. Логічний метод дозволив розкрити тему дослідження в просторі, “по горизонталі”, у той час як використання історичного методу уможливив вивчення об'єкту дослідження в інтервалах часу “по вертикалі” [167, с. 142]. Сукупне використання обох методів дозволило розкрити, з одного боку, сукупність явищ та процесів, що впливали на розвиток клинкової зброї в XII ст.– XIV ст. (історичний метод), а з іншого – їхню внутрішню суть (логічний метод).

Використання загальнонаукового методу системного аналізу дозволило не тільки опрацювати інформацію, наявну в джерелах різних типів, але й створити на її основі суцільну історичну картину. Для вивчення видів та типів клинкової зброї, яка використовувалася на південно-західноруській території, необхідне було дослідження зразків зброї з музейних та приватних колекцій, опрацювання каталогу клинкової зброї А. Кірпицьківа, опублікованих описів археологічних знахідок зброї. Крім того, необхідно було залучити іконографічні та писемні джерела для отримання інформації не тільки про види та типи зброї, а й про те, у комплекс озброєння яких воїнів могли входити відповідні види зброї, як використовувалася ця зброя в бою. Також віднайдені джерельні звістки, за

допомогою яких вдалося реконструювати стан військової справи у Давній Русі на загальноісторичному тлі. Використання вказаних джерел у комплексі дозволило уявити цілісну картину воєнного давньоруського мистецтва. Загалом, у результаті використання методу системного аналізу при роботі з джерелами вдалося досягти бачення загальної картини історичного процесу в XII – XIV ст.

У дисертації широко використані загальнонаукові методи аналізу і синтезу, індукції та дедукції. Дедуктивний метод був необхідний при вивченні бойового мистецтва давньоукраїнських воїнів, яке первісно розглянуто як багатоаспектне явище, що включає в себе наявність певного асортименту бойових засобів нападу і захисту, знання технік та прийомів застосування цих засобів залежно від бойової ситуації, наявність у воїнів вмінь і навичок володіння зброєю, що передбачає відповідне навчання і постійне їх відпрацювання, удосконалення, добру фізичну форму бійців. Застосування дедуктивного методу дозволило виокремити характеристики, які впливали на розвиток бойового мистецтва та розподілити його на окремі складові-аспекти. Метод індукції був застосований для формування узагальнень та висновків.

Іншу групу методів, застосованих у дисертації, складають спеціальні історичні методи. Історико-генетичний метод дозволив простежити генезу різних видів та типів клинкової зброї на основі змін у їх конструкції і властивостях, що загалом пов'язано з розвитком відповідних мілітарних технологій. Аналітично-індуктивна природа історико-генетичного методу дала можливість встановити причинно-наслідкові зв'язки між названими історичними явищами. Цей метод необхідний був також для того, аби визначити взаємозв'язок і простежити тяглість у військових традиціях регіону протягом тривалого історичного періоду.

Використовуємо історико-порівняльний метод для датування знахідок мечів та інших видів клинкової зброї на основі порівняння їх з різновидами клинкової зброї, знайденими на інших теренах. Однією із переваг історико-порівняльного методу є те, що він дає можливість виходити за рамки явищ, які вивчаються, і на основі аналогії приходити до широких історичних узагальнень та паралелей [167, с. 188]. Порівняльно-історичний метод дозволив визначити схожості і відмінності

в комплексах озброєння загалом і місця в них клинкової зброї зокрема воїнів Київської Русі, Галицько-Волинського князівства та Західної Європи, а також вплив на еволюцію давньоруського озброєння воєнної справи інших народів. Використовуємо його і для вивчення рівня розвитку бойового мистецтва давньоукраїнських воїнів, звертаючись до відомих (насамперед із фехтбуків) даних про існування середньовічних технік бою та зіставляючи дані різних джерел. При використанні порівняльного методу дотримуємося строгої наукової коректності, оскільки шкала ознак, обраних для порівняння у типологічно схожих чи повторюваних явищах має бути адекватною, а також достатньо вивченою чи принаймні рівномірно забезпеченою джерелами для вивчення [302, с. 253].

Застосування в дослідженні історико-системного методу дозволило розглядати кожен знахідку зброї не саму по собі, а як складову частину комплексу озброєння, що пов'язане з взаємозумовленістю використання різних видів зброї в бойовому спорядженні воїнів у синхронії та діахронії. Зокрема, це дозволило встановити взаємозумовленість наявності в екіпіруванні воїнів наступального і захисного озброєння, а також наступального озброєння різних видів. Застосування цього методу дало можливість не тільки встановити місце клинкової зброї в комплексі озброєння давньоукраїнського воїна, а й трактувати зброю як важливу складову культурних, технологічних, політичних процесів.

Один із спеціально-історичних методів – проблемно-хронологічний – використано в процесі аналізу історіографії проблеми дослідження. Проблемно-хронологічний метод також використовуємо для відображення послідовності подій, фактів і явищ, пов'язаних із розвитком клинкової зброї, еволюції основних її видів та типів, що відбувалося у руслі загальних тенденцій розвитку відповідних мілітарних технологій. Власне з цим методом пов'язана і структура дисертаційного дослідження. Спершу простежуємо виникнення та розвиток різновидів клинкової зброї з характерними для них морфологічними, тактико-технічними та функціональними особливостями, згодом еволюцію різних типів клинкової зброї на давньоруських теренах, переходячи до простеження розвитку бойового мистецтва в Галицько-Волинській державі. У зв'язку з проблемно-

хронологічним методом застосовано метод періодизації для виділення періодів у розвитку конкретних типів різних видів зброї. Найвиразніше це простежено на прикладі еволюції меча.

Історико-типологічний метод використовуємо для виділення видів та типів клинкової зброї. Типологічний метод як метод наукового пізнання має на меті упорядкувати сукупності об'єктів або явищ на якісно визначені типи (класи) на основі притаманних їм спільних ознак [167, с. 190]. Найбільш ефективно принципи історико-типологічного дослідження реалізуються за допомогою дедуктивного-індуктивного підходу, який полягає у тому, що існуючі типи виділяються на основі теоретичного сутнісно-змістовного аналізу сукупності об'єктів, які розглядаються. Натомість характерні ознаки, що притаманні об'єктам, визначаються шляхом аналізу емпіричних даних про ці об'єкти [167, с. 193–194]. Відповідно для класифікації матеріалу застосовано методику зброєзнавчого аналізу, що дозволило зібрати максимальну кількість інформації про конструктивні, технічні, механіко-кінематичні характеристики зразків, разом з врахуванням тісного зв'язку цих характеристик з функціональними можливостями зброї. При аналізі зразків клинкової зброї з музеїв та приватних колекцій України та Польщі спираємося на атрибуційну методику джерельного зброєзнавчого аналізу, запропоновану і детально описану Д. Тоїчкіним [285, с. 23–37], відповідно адаптувавши її до специфіки власного матеріалу. У такій методиці залучені не тільки суто зброєзнавчі методи атрибуції зброї, а й методи кількісного та якісного аналізу та матеріалознавчі і мистецтвознавчі методи.

При дослідженні зразка клинкової зброї встановлено його морфологічний вид, інвентарний номер, під яким зразок зберігається у відповідному музеї, історію надходження до музею, походження зразка (чи виявлений в археологічному контексті, чи випадкова знахідка). Визначено технічні параметри відповідних зразків зброї. Варто зауважити, що такі параметри безпосередньо пов'язані з функціональними можливостями, бойовими якостями зброї, на що звернули увагу ще у перших спробах зброєзнавчих досліджень. Згодом методику таких вимірювань розробляли такі російські зброєзнавці, як М. Денисова [136],

О. Кулинський [179], С. Плетньова [233] та інші. Нові завдання змушують більш детально визначати відповідні параметри частин зброї.

Найперше вказана повна довжина досліджуваного екземпляра, оскільки це найбільш загальна його характеристика. Довжина клинка дає можливість встановити розмір основної робочої частини клинкової зброї. Саме на названі параметри звертали увагу ще на початку історії вивчення зброї. Такі виміри пов'язували “зі зростом, вагою та статурою власника, його фехтувальними уподобаннями та іншими факторами” [285, с. 27]. Виміряна також довжина руків'я для порівняння її з довжиною клинка. Це важливо з погляду встановлення бойового призначення зброї, а також дає певну інформацію про специфіку військової справи різних народів у різні історичні епохи. Оптимальна довжина різних видів зброї була в полі зору майстрів клинка в різні історичні періоди, у тому числі і в Середньовіччі, про що знаходимо свідчення, зокрема, у фехтбухах [44; 45]. Варто також звернути увагу на неоднаковий погляд на оптимальний розмір середньовічної клинкової зброї військових фахівців у різні часи, тому в роботі ми подавали для порівняння думки щодо цього питання експертів і пізніших часів (у тому числі сучасних, що безпосередньо стосується експериментальних методів, про що йтиметься нижче). Для розв'язання поставлених завдань було важливим проаналізувати погляди щодо названої проблеми виключно для типів зброї, які були в досліджувану нами епоху (в інші історичні епохи типи зброї були іншими, що пов'язане з відмінними бойовими ситуаціями, розвитком захисного спорядження тощо). Такий підхід, що відповідає принципу історизму, необхідний для з'ясування особливостей ведення бою з використанням конкретних типів клинкової зброї, а це безпосередньо пов'язане з розумінням місця клинкової зброї в системі озброєння давньоукраїнського воїна.

На бойові якості зброї впливають й інші параметри клинка (залежно від виду клинкової зброї), зокрема кривизна, довжина кільйонів, хрестовини, перехрестя, довжина руків'я. На думку М. Мерперта, у конструктивних особливостях робочих частин мечів та шабель відображається загальний рівень

металургії епохи, військова тактика, бойовий лад, склад наступального та захисного озброєння тощо [207, с. 150].

Функціональні особливості клинкової зброї тісно пов'язані з кривизною клинка. “Кривизна клинка визначає конкретне функціональне призначення шаблі як січної, різальної й колольної зброї. Пряміший клинок більш придатний для уколів й менше для різання. Відповідно змінюється техніка його бойового використання” [285, с. 29]. Для прямого і кривого клинка можуть бути відмінними суттєві технічні характеристики. Насамперед йдеться про важливість вимірювання кривизни штиби для шаблі, тоді як для прямого меча, який був на озброєнні давньоукраїнського воїна XII ст. – XIV ст., цей вимір не актуальний.

У фаховій літературі знаходимо декілька способів визначення кривизни штиби. Найпоширеніший полягає у встановленні перпендикуляра до лінії, що сполучає основу п'яти з вістрям клинка, після чого вимірюється довжина найбільшого відрізка цього перпендикуляра, кінець якого є на спинці клинка [149, с. 47; 189, с. 111–112]. С. Плетньова, вивчаючи шаблі досліджуваного нами періоду, відповідно вимірює довжину не до спинки, а до леза [233, с. 17]. Найбільш коректним з погляду математики вважається вимірювання безпосередньої кривизни дуги, яка утворює лінію леза [136, с. 37; 179, с. 32–33]. Д. Тоїчкін наголошує на необхідності означення розташування ділянки найбільшої кривизни (що пов'язане з тим, що ця ділянка зазвичай не обмежується однією точкою, а має певну протяжність) шляхом визначення відстані від вістря [285, с. 29], зазначає також доцільність послугування відносними величинами при описі зброї з кривим клинком і приймає схему оцінки кривизни штиби Ж. Ллоста та П. Резека [285, с. 29].

Для атрибуції зразків зброї, так само, як і для з'ясування їх функціональних особливостей, корисним є визначення довжини руків'я, кільйонів та хрестовини. Типологічною характеристикою є різниця товщини при основі руків'я та верхів'я [285, с. 29]. Про значення цих параметрів для бойових якостей мечів маємо свідчення у фехтбухах, зокрема Ваді, торкаючись питання про оптимальні розміри дворучного меча, вказував, що його верхів'я за умови опертя на землю

має сягати пахви рицаря, до того ж верхів'я має вміщуватися у його кулаці, а руків'я бути такого розміру, щоб можна його вільно схопити рукою. Разом довжина двох значної товщини кільйонів квадратного поперечного перерізу має дорівнювати довжині верхів'я та руків'я [45].

Д. Тоїчкін підкреслює також важливість для шаблі встановлення “нахилу руків'я, який може виступати “компенсатором кривизни”, впливаючи на розподіл різальних, рубальних та колольних характеристик зброї. Шабля з нахилом руків'я в бік леза стає більш придатною для колольних ударів, зберігаючи різальні властивості, проте значно знижує можливості для виконання правильного рубального удару” [285, с. 30].

Механіко-кінематичні характеристики зразка зброї є важливими для визначення його властивості виконувати своє функціональне призначення. Вага екземпляра зброї дає досить значну інформацію, оскільки з вагою пов'язана безпосередньо і швидкість руху клинка (маневреність), і сила удару. “Загалом значення ваги мало бути таким, аби забезпечити швидке виконання необхідних бойових прийомів та завершального удару необхідної сили й типу” [285, с. 30]. На вагу мечів та пов'язану з нею особливість техніки ведення бою звертали увагу й автори фехтбуків [44, с. 15; 45]. Д. Тоїчкін наголошує на надзвичайно важливому значенні місцезнаходження центру ваги зброї [285, с. 31]. Максимально ефективний рубальний удар забезпечується розміщенням центру ваги на основній робочій ділянці клинка [287, с. 33], однак стосовно дійсних зразків зброї це було далеко не так. Якщо говорити про шаблю, то, крім рубального удару, нею і різали, і фехтували, що вело до перенесення центру ваги ближче до руків'я (це, звичайно, впливало на ефективність рубального удару) [290, с. 157].

В аспекті з'ясування бойових властивостей конкретного типу довгоклинкової зброї важливішим є визначення центру удару – оптимальної для завдання удару ділянки клинка, спеціально передбаченої конструкцією зброї [285, с. 31]. Якщо через таку ділянку проходив основний напрям удару, то енергія такого удару не розсіювалася, відповідно і не було помітної віддачі у руку фехтувальника. “Розміщення центру удару залежало від довжини зброї та відстані

від центру ваги до осі обертання (фактично, зап'ястка руки фехтувальника). Його часто виділяли помітною позначкою на обуху, зокрема, коли клинок мав єлмань – її основа зазвичай збігалася з центром удару, утворюючи розширення, придатне для нанесення декору” [285, с. 32]. Місцезнаходження центрів ваги та удару зразків зброї встановлюється експериментальним методом.

Проникаючі властивості леза допомагає оцінити форма поперечного перерізу клинка (Додаток А. 8), що пов'язано з рівнем розвитку виробництва зброї відповідного періоду загалом та особливостями продукування конкретного екземпляра зокрема. Крім того, важливим є також показник мікротвердості клинкової сталі, “який допомагає оцінити не тільки тип використаної у штибі сталі та бойову придатність зброї, а й технічне завдання, яке вирішували у процесі виготовлення клинка” [285, с. 32]. На думку сучасних фахівців, “бойові різальні якості клинка визначалися не тільки самою лише високою мікротвердістю, скільки оптимальним співвідношенням твердості, пластичності й пружності” [285, с. 33]. Відповідно різні частини зброї виготовлялися таким чином, щоб вони максимально відповідали вимогам до них у бою: вістря і лезо як місця ураження противника (відповідно ще й захищеного) мали бути підвищено міцними, твердими, тоді як біля хвостовика та у центрі удару необхідна була вища пружність та пластичність. Такі протилежні завдання до різних частин клинкової зброї вирішували найчастіше “шляхом комбінування ступеня укову та методів ковальської термообробки – відпалу (нормалізації), загартування й відпуску” [285, с. 32]. Складнішими (і відповідно дорожчими) були способи виконання з використанням пакетної (дамаської) та булатної сталі. Також слід відзначити, що для середньовічної зброї, особливо такої дорогої, як мечі, важливим показником була зносостійкість. На клинок постійно припадали великі навантаження внаслідок бойового використання (лезо кришилося від зіткнення із захисним спорядженням та зброєю суперника). Тому твердість леза в різних типів клинкової зброї була неоднаковою, що залежало також від того, яке захисне спорядження протистояло цій зброї. Для визначення такої інформації необхідне залучення матеріалознавчих методів дослідження.

Усі ці показники (у разі можливості) враховано при описі конкретних знахідок зброї, збережених у колекціях музеїв. Однак треба зауважити, що не в усіх зразках було можливим визначення всіх параметрів, що пов'язане, зокрема, і зі станом збереження екземпляра. Отож необхідним було включити при дослідженні інформацію про стан збереження зразка, а також вказівку і на проведені реставраційні роботи (адже їх рівень виконання міг вплинути на збереженість автентичності форми відповідного екземпляра).

Морфологічна характеристика аналізованого зразка, яка допомагає ввести його в науковий обіг, дало матеріал для подальших досліджень із залученням інших методів. Кожен зразок зброї відповідно описувався у такій послідовності: спочатку клинок (матеріал (якщо можливо), наявність дол, форма бойового кінця, відносна кривизна (для шабель) тощо), потім – ефес (руків'я та верхів'я). У такому описі вказано й особливості оздоблення (за його наявності).

Описані вище методи спрямовані на зібрання максимально можливої інформації про зразок як речове джерело і дали можливість із застосуванням інших методів (історико-типологічного, історико-порівняльного) визначити тип та датування зразка. Для датування зразків зброї використовуємо підхід, запропонований відомим дослідником мечів Е. Окшоттом [216, с. 11–15], який вказував на період, коли відповідний тип меча могли використовувати, “хоч цей період може здатися занадто тривалим і датування не буде точним” [216, с. 15]. Точне датування конкретного зразка зброї можливе тільки у випадку знаходження його в закритому археологічному комплексі, однак за таких умов середньовічні мечі виявляють дуже рідко. Накреслений англійським дослідником підхід цілком відповідає поставленим завданням, які спрямовані на визначення не конкретної дати саме аналізованої знахідки, а періоду використання певних видів та типів клинкової зброї давньоукраїнськими воїнами в бойових ситуаціях.

Для аналізу знаків та написів, які є на деяких зразках зброї, залучено методи історичного джерелознавства та суміжних спеціальних дисциплін, зокрема символіки, геральдики, палеографії, епіграфіки. Такий підхід дозволив отримати більше інформації, пов'язаної з історичним контекстом функціонування

відповідної зброї чи з визначенням можливого місця її виробництва. Окрему увагу приділено декоративному стилю цих знаків та техніки їх виконання, оскільки в цьому нерідко виявляється регіональна та хронологічна специфіка.

Досліджуючи зброю, зокрема мечі, використовуємо картографічний метод, який дав можливість отримати додаткову інформацію про особливості використання цього центрального для досліджуваного періоду виду клинкової зброї в залежності від локалізації театрів воєнних дій.

Робота з джерелами вимагала використання джерелознавчих методів дослідження: критичного, евристичного. Критичний метод обов'язковий при роботі з писемними та іконографічними джерелами. Основну роль відіграє так звана внутрішня критика джерела, яка фактично є “перехресним допитом”, тобто зіставленням викладеного в джерелі з інформацією, отриманою з інших джерел. Відбувається перевірка наявних у тексті повідомлень, як-от: “чи відповідає дата джерела описуваним подіям? чи узгоджені між собою в часі і обставинах імена згадуваних осіб? чи автор (автори) достатньо обізнані з тим, про що розповідають? чи не були вони особисто зацікавлені у такому висвітленні подій?” [302, с. 240]. Методика наукової критики літописів розроблена у роботах В. Татищева, О. Шахматова [298], М. Присьолкова, А. Наносова [211], М. Тихомирова [280], Д. Лихачова [192; 193], А. Генсьорського [107], Б. Рибаківа [256; 257], П. Толочка [92]. Питаннями хронології та критикою літописних текстів займалися М. Грушевський [127, с. 1–8], Є. Перфецький [221, с. 3–27], А. Петрушевич [104], М. Котляр [174], Л. Махновець [34], Л. Войтович [99], О. Купчинський [181].

Критичний метод роботи з джерелами доповнено порівняльним методом, застосування якого передбачає зіставлення даних з різних джерел (зокрема, літописних записів з різних списків, зображень на мініатюрах з відповідними писемними свідченнями про змальовані події). Для виявлення специфіки бойового мистецтва давньоукраїнських воїнів необхідним було зіставлення і джерел давньоруського та західноєвропейського походження. Дослідження іконографічних джерел обов'язково ставить питання про ступінь достовірності

зображеного озброєння та його використання. Очевидно, що цю проблему вирішуємо в кожному випадку зокрема, враховуючи територію, час створення, особливості художніх технік відповідного часу, автора, загалом історичний контекст появи зображення.

Використання методу просопографічного аналізу [302, с. 248–249] дозволив через дослідження діяльності князів як визначних носіїв рицарської культури на південно-західноруських землях простежити характерні ознаки цього стану та способи формування бойової майстерності, ступінь інтеграції в загальноєвропейське військове середовище. З цією метою використані й елементи біографічного методу, що допомагає також з'ясувати роль окремих військових діячів у розвитку військової справи, який відображався і на ролі та місці клинкової зброї в комплексі озброєння різних груп війська.

Метод реконструкційного експерименту використовуємо для визначення функціональних особливостей клинкової зброї та застосування її у бою. На підставі вивчення такого писемного та зображального джерела, як фехтбухи, не можна робити висновки про звичайний для того часу рівень координації та технічної майстерності у володінні зброєю середньовічним воїном, однак вони показують функціональні можливості меча в бойовій ситуації, а метод реконструкційного експерименту дозволяє перевірити дієвість запропонованих авторами середньовічних рукописів прийомів, визначити особливості тактики використання зброї в різних бойових ситуаціях, зрештою, зробити спробу визначити рівень професіоналізму середньовічних бійців [42]. Крім того, такий метод, який дозволяє дослідникові вивчати певне явище, процес в умовах, які можна контролювати та скеровувати [143, с. 4], дозволив більш глибоке вивчення залежності між конструктивними, механіко-кінематичними характеристиками відповідного зразка зброї і його функціональними властивостями при застосуванні відповідних середньовічних прийомів бою. Для ефективності такого методу, для отримання максимально достовірних результатів необхідно дотримуватися важливих принципів і розуміти специфіку використання цього методу для поставлених завдань. Насамперед, оскільки метою експерименту є

вивчення дій воїна з відповідною зброєю у певній бойовій ситуації, то для максимальної достовірності експерименту необхідна людина з відповідними навичками та вміннями, відповідна зброя і створення потрібної ситуації. Таким чином, машина не може бути використана для конкретної мети цього експерименту, тому що, ймовірно, буде занадто точна у своїх діях, на відміну від людини, дії якої, як передбачається, є предметом даного експерименту. Важливим є розуміння того, що якщо теорія говорить про взаємодію суб'єкта і об'єкта, то, замінивши людину з усіма її недоліками в діяльності, ми зведемо нанівець результати експерименту [42, с. 18–19]. Друга визначальна позиція стосується зброї, використовуваної у відтворюваній бойовій ситуації. Вона повинна обов'язково максимально відповідати дійсним зразкам середньовічного озброєння, тобто бути інваріантною реконструкцією [167, с. 429]. Як підкреслює Ерен, будь-які реконструкції, використовувані в експериментах, повинні бути якомога більш точними з археологічного боку, з тим, щоб зберегти свою правдивість [313, с. 26]. Розуміючи це, доречно коротко охарактеризувати характер реконструкції в основі такого експерименту. Використані зразки зброї основані на реальних археологічних зразках зброї, письмових описах та іконографічних джерелах і, отже, є точними, наскільки можливо з урахуванням сучасних стандартів безпеки. Крім необхідної правильної реконструкції артефактів, важливим є імітаційний аспект експерименту, який стосується знання старовинних бойових вмінь, навичок і, звичайно, їх відтворення [309, с. 1]. Залучення непідготовленої людини до такого експерименту є неприйнятним так само, як виконання цього завдання машиною. Так само, як вузькопрофільні фахівці мають виготовити за зразками відповідну зброю, цей експеримент повинні проводити люди, що володіють навиками і методами використання середньовічної зброї. Учасники клубів історичного фехтування, які мають значний досвід у застосуванні бойового мистецтва володіння середньовічною зброєю на практиці, цілком відповідають цій вимозі і можуть битися на рівні професійних і напівпрофесійних середньовічних воїнів. Однак, звичайно, це гіпотетичне, різноваріантне відображення історичної реальності, оскільки

учасники такого експерименту є продуктом іншого культурного середовища. Проте це допустиме в ході таких експериментів, оскільки техніки бою, які вони застосовують, відповідають прийомам, описаним в фехтбухах, і підтверджені іншими писемними та зображальними джерелами. Таким чином, використання методу реконструкційного експерименту у поєднанні з іншими методами дозволив визначити функціональні особливості клинкової зброї, тактику використання її в бойових ситуаціях, її місце в комплексі озброєння з погляду функціональної взаємодії різних видів наступального та захисного озброєння, а також з'ясувати взаємозалежність між озброєнням середньовічного воїна та його супротивників. Крім того, цей метод при застосуванні його у комплексі з іншими, зокрема критичним, історико-порівняльним, історико-системним, дав можливість зробити висновки про необхідний рівень підготовки давньоукраїнського воїна для успішного виконання бойових завдань, що привело до необхідності залучати інші методи та джерела для визначення існуючих в XII – XIV ст. на давньоукраїнських теренах способів навчання бойовому мистецтву.

У роботі використовуємо і ретроспективний метод [263, с. 237] для з'ясування місця та ролі в комплексі озброєння давньоукраїнського воїна такого виду клинкової зброї, як корд. У нашому випадку використання цього методу зумовлене недостатньою для вирішення деяких моментів джерельною базою, що характерно для роботи над проблематикою періоду Середньовіччя. Одним із способів відтворення необхідних даних є часова або просторова екстраполяція відомих властивостей і стану аналогічних явищ на досліджуване явище. Ще одним методом заповнення інформаційних прогалів є звернення до джерел, які на перший погляд мають мало спільного з досліджуваною проблемою, або використання хронологічно віддалених документів, які, однак, можуть пролити світло на потрібний факт. Зокрема, документи пізніших періодів (XV – XVI ст.) засвідчують популярність у Великому князівстві Литовському кордів та містять відомості про їх функціональні особливості, що дають підстави припускати аналогічні характеристики та схоже застосування кордів у попередньому історичному періоді. Цей метод дозволив також залучати до аналізу фехтбухи

XV ст. (тим більше, що критичний та порівняльний аналіз фехтбуків різних століть засвідчує єдність базових прийомів ведення бою мечем) для аргументації висновків про техніку мечового бою. Висвітлення конструкції меча з врахуванням елементів, які погано представлені археологічними матеріалами внаслідок нетривкості відповідних матеріалів, а також з огляду на послідовність виготовлення меча, стало більш повним у результаті залучення відомостей про це, почерпнутих з документів пізнішого часу (зокрема, статутів цехів XVI ст.).

У дисертації використано міждисциплінарну термінологію, сучасний понятійний інструментарій, апробований світовою наукою. Разом з тим внаслідок неоднозначного використання деяких термінів на позначення конструктивних елементів клинкової зброї, зокрема мечів, вважаємо за потрібне уточнити використання в роботі таких термінів, як “хрестовина” (це пряма або вигнута металева смуга, розміщена між руків’ям і клинком впоперек штаби), “дужки (рамена) хрестовини” ((англ.: handguard) – це два краї хрестовини, які служать для захисту руки). Термін “гарда” (англ.: quillons) почав використовуватися тільки в XVI ст., коли з’явилася така деталь на шпагах для відбиття ударів [216, с. 142]. У сучасних зброєзнавчих та історичних працях цей термін зараз використовують і для описів середньовічних мечів, однак ми віддаємо перевагу терміну хрестовина, який більше відповідає назві цієї деталі в Середні віки – відповідно до форми її називали “хрест” (пор. сучасне англійське cross-guard). Крім того, враховуючи історичні традиції, використовуємо термін “руків’я” на позначення частини меча, змонтованої на хвостовику, яка складається з хрестовини, черену та верхів’я.

Висновки до розділу 1

Праці, присвячені озброєнню давньоруських воїнів, почали з’являтися ще у другій половині XIX століття. Відтоді різні аспекти цього питання були в тій чи іншій мірі висвітлені у спеціальних військово-історичних та загальноісторичних дослідженнях.

З погляду сучасної джерелознавчої методології праці XIX – першої чверті XX ст. навряд чи можна назвати зброєзнавчими, однак основне їхнє значення

полягає насамперед у зібранні і впорядкуванні джерельних матеріалів, накопиченні відповідної інформації різного походження, постановці відповідних проблем, вирішення яких і рухало розвиток відповідного наукового напрямку. У науковий обіг вводився матеріал з колекцій музеїв, зібрань, різноманітних описів. Роботи цього періоду можна було б назвати каталогово-описовими. Проте було і первинне осмислення накопиченого обсягу матеріалу.

До середини 50-их років ХХ століття роботи, присвячені озброєнню різних періодів, у тому числі і давньоруському, характеризувалися яскраво вираженою особливістю – розглядом озброєння у контексті соціально-економічного і політичного розвитку відповідної держави. Основним у цих працях є використання “ілюстративного” підходу, особливістю якого є опора на неповний ряд зображальних, писемних та речових джерел (що, в свою чергу, визначає попередність одержаних висновків) у характеристиці комплексу озброєння війська. У серії публікацій результатів розкопок предмети озброєння вводяться в науковий обіг поруч з іншими археологічними матеріалами. В окрему групу можна виділити праці, присвячені безпосередньо озброєнню з теренів Галицько-Волинського князівства. Вони здебільшого мають описовий характер і присвячені введенню в науковий обіг археологічних знахідок або музейних експонатів.

Завдяки розглянутим роботам у тій чи іншій мірі був охарактеризований своєрідний комплекс озброєння давньоруського війська. Були описані окремі зображальні та писемні джерела, окремі музейні колекції, не в повній мірі відповідні археологічні знахідки предметів озброєння, що в сукупності дозволило мати певне уявлення про походження й еволюцію відповідного комплексу у зв'язку з окремими територіями і попередніми та наступними хронологічними періодами. Установлені взаємовпливи озброєння і війська в період Середньовіччя, еволюція тактики і стратегії, особливості комплектування і спорядження. Однак треба визнати, що спеціалізованих робіт, які показали б місце саме клинкової зброї в системі озброєння давньоукраїнського воїна та відповідну її еволюцію на основі комплексного аналізу різних джерел, ще не створено в українській науці. Необхідним є і збір археологічних джерел, що дасть можливість зробити більш

обґрунтовані висновки стосовно особливостей озброєння відповідного періоду. На порядку денному залишаються дослідження функціональних особливостей різних видів зброї та тактики їх використання в різних бойових ситуаціях із залученням до аналізу експериментальних методів.

Для виконання поставлених у дослідженні завдань необхідний комплексний культурологічний аналіз із залученням різноманітних джерел (речових, писемних, зображальних) з використанням методик гуманітарних і точних наукових дисциплін. Важливе місце займають методи спеціальних історичних дисциплін, зокрема зброєзнавства. Основні етапи дослідження зразків зброї із залученням цілої низки методів відображає така схема: 1) місце зберігання, інвентарний номер, історія надходження; 2) місце виявлення, час і місце введення в науковий обіг знахідки; 3) технічні параметри та механіко-кінематичні характеристики зброї; 4) морфологічна характеристика клинка та ефесу (руків'я, верхів'я); 5) знаки та написи на клинку, орнаментика; 6) стан збереження, реставрація; 7) тип, датування.

Для всебічного аналізу місця та ролі клинкової зброї в комплексі озброєння давньоукраїнського воїна XII ст. – XIV ст. необхідним було використання цілої низки методів, одні з яких дозволили дослідити історичні явища в просторово-сутнісному плані, інші – в часовому вимірі, ще інші – з динамічної точки зору, тобто у процесі розвитку від абстрактного і навпаки. Принципи, методи, методологія та понятійний апарат, які використані в дисертаційному дослідженні, зумовлюють структуру роботи, логіку викладу матеріалу та науковість отриманих результатів. Обрана методологія є достатньою для розв'язання сформульованих у дисертації завдань. В основу методології дослідження покладені власні ідеї автора щодо місця, значення та тенденцій розвитку клинкової зброї в комплексі озброєння давньоукраїнського воїна як складової частини військової справи в XII – XIV ст. Основні положення розділу викладено у публікаціях [116; 117; 119; 122; 125; 126].

РОЗДІЛ 2

КЛИНКОВА ЗБРОЯ ЯК РІЗНОВИД ХОЛОДНОЇ ЗБРОЇ

2.1 Різновиди та морфологічні особливості середньовічної клинкової зброї

Важливою складовою комплексу озброєння давньоукраїнського воїна була клинкова зброя – наступальна холодна зброя, основними складовими частинами якої є клинок і руків'я. До холодної зброї зараховуються такі типи наступальної та активно-захисної зброї, функціонування яких у рукопашному або дистанційному бою не пов'язане з використанням вибухових речовин, а здійснюється тільки завдяки м'язовим зусиллям воїна [287, с. 28].

Різновиди клинкової зброї виділяють на основі різних ознак: функціонального призначення, конструктивних особливостей, з врахуванням і функціонального призначення, і конструктивних особливостей [287, с. 28–32]. Останній підхід дає можливість дати найбільш вичерпну характеристику зброї певного виду, адже конструктивні характеристики зброї, особливо її робочої частини, прямо пов'язані з “механіко-кінематичною характеристикою рухів воїна під час користування зброєю” [287, с. 30]. Відповідно до цієї класифікації холодну зброю поділяють на монофункціональну (включає січну (рубальну), колольну, різальну, ударну, ручну металеву) і поліфункціональну (наприклад, рубально-колольну, колольно-різальну тощо). Конструктивні особливості певної зброї є її другою класифікаційною ознакою, за якою на найзагальнішому рівні виділяють такі види зброї, як клинкова, деревкова тощо. Враховуючи особливості будови та поєднання всіх частин (елементів) зброї визначають окремі різновиди кожної із груп. Залежно від довжини клинка прийнято виділяти довгу (меч, шаблю, палаш, фальшион, корд, тесак) і коротку (кинджал, ніж) клинкову зброю, а за будовою руків'я – з відкритим, напівзакритим та закритим руків'ям. Враховуючи кількість лез (січних граней) на клинку, виділяють однолезову (односічну) та дволезову (двосічну) клинкову зброю, за формою клинка здійснюється поділ на просту і

заокруглену клинкову зброю. За відповідними ознаками класифікують й інші елементи клинкової зброї (хрестовину, руків'я, розріз клинка тощо).

Типовою клинковою зброєю досліджуваного періоду є **меч**, усебічне вивчення якого “може дати ключ до розуміння виникнення й подальшої еволюції усього комплексу середньовічного озброєння і, навіть більше того, – самого феномена мілітарних культур Європи і Сходу” [285, с. 55]. Він займає основне місце в системі озброєння давньоукраїнського воїна XII – XIV ст., що цілком відповідає загальносвітовій тенденції розвитку військової справи Середньовіччя.

Якщо охоплювати все розмаїття форм меча в різні історичні епохи, то меч можна визначити як зброю з не тільки дволезовим, а й однолезовим клинком, який становить собою пряму чи з незначним вигином штибу з різальним краєм різної форми (може бути прямий, хвилястий тощо) [285, с. 39]. Якщо зосередитися на особливостях “рицарського” меча, який і був на озброєнні давньоукраїнських воїнів XII – XIV ст., то це довга клинкова рубально-колольна зброя з відкритим руків'ям і хрестовиною, а також з простим дволезовим клинком завдовжки більш ніж 60 см [81, с. 177; 84, с. 126]. Характерно, що робоча частина класичного дволезового меча, яка представлена прямим клинком, конструктивно призначеним для завдання насамперед рубальних та колольних ударів, концептуально не змінилася за тисячоліття [285, с. 55].

Меч має типову для клинкової зброї конструкцію з двох частин – клинка і руків'я (ефесу). Клинок є основною робочою частиною зброї, являє собою штабу з лезами та бойовим кінцем і поділяється на власне клинок і хвостовик (частина, яка з'єднується з руків'ям і звичайно прихована ним). Частини клинка, які виступають при переході у хвостовик, називають плечима. Рікассо – незаточувана основа клинка. На клинку виділяють лезо, доли, вістря (кінець клинка). Лезо становить собою різальний край клинка. Доли – виковані або виточені заглиблення вздовж клинка – зменшували вагу конструкції та підвищували міцність клинка, наносилися, як правило, симетрично по обидві боки клинка. У мечах раннього Середньовіччя доли звичайно були широкими й плоскими, пізніше йде тенденція до їх звуження, часто використовуються два-три доли на

одному боці клинка. Над бічною площиною клинка можуть виступати реберця (грані).

Хвостовик становить базу для руків'я, що складається з хрестовини (гарди), черену (ручки, основи руків'я) і верхів'я. У хрестовини виділяють дужки (рамена) хрестовини (англ. handguard), які саме і служать для упору та захисту руки. Сама хрестовина становить собою пряму або вигнуту металеву смугу з отвором у центрі [130, с. 21], яка насаджується і намертво закріплюється впритул до клинка. Черен призначений для того, щоб тримати зброю, являв собою накладку, намотку або напайку на хвостовик з дерева, шкіри, металу, металевого дроту тощо [130, с. 21]. Наприклад, у меча типу XX (датується останніми десятиліттями XIV – першими двома десятиліттями XV ст.), знайденого в Буську в 2009 році під час археологічних досліджень центральної площадки городища, завдяки високій вологості заповнення підвалу майже повністю зберігся черен, який складався з дерев'яних, обшитих шкірою пластин (товщиною приблизно 30 мм), накладених на сталеву основу. На цій шкірі завтовшки близько 2 мм залишилися сліди від обмотки (не суцільної, витки накладалися приблизно через 4 мм один від одного) дротом діаметром приблизно 1,5 мм [137, с. 171].

Верхів'я – верхня частина руків'я, яка скріплює руків'я і запобігає втраті зброї при фехтуванні, могло бути монолітним або складним. Складне верхів'я (характерне для мечів епохи вікінгів) мало основу та накладки. У “рицарських” мечах верхів'я являло собою металевий шмат найрізноманітнішої форми, який намертво монтувався до хвостовика, скріплюючи складові частини руків'я. Залежно від типу меча заклепка “наклепувалася паралельно або перпендикулярно відносно поздовжньої осі меча” [130, с. 31]. Форма хрестовини і верхів'я значно швидше зазнавала змін, ніж клинок, тож визначення цих відмінностей дає можливість простежити тенденції у відносно короткі хронологічні періоди.

Меч носили і зберігали в піхвах, які складаються з обкладки (переважно її виготовляли з дерева, обтягуючи шкірою чи тканиною) та металевої оправи, частинами якої є обойми (металеве окуття, призначене для зміцнення конструкції з боків), устя (для захисту верхньої частини піхов від пошкоджень зверху) та

наконечник (захищає піхву від пошкоджень знизу) [84, с. 135–136; 287, с. 39; 339, с. 116]. Реконструкція цілої конструкції піхов меча можлива тільки на основі всіх можливих видів джерел, оскільки обкладка піхов виготовлялася з матеріалів, які швидко руйнуються. Однак металеві наконечники представлені археологічними знахідками і дають важливу інформацію стосовно не тільки конструктивних особливостей, а й можливого місця виробництва, що пов'язано з особливим їх декоруванням, характерним для певних центрів виробництва зброї. До прикладу, знахідки наконечників типу Va (за В. Казакевичусом) з Чермно-Колонії (літописного Червеня) [325, с. 37 – 38], з Дорогобужа [240, с. 102], з Луцька [332, с. 46] за особливостями декорування трактують як балтійський імпорт, найімовірніше з Курова, де виготовлялися подібні вироби в XI – XIII ст. [333, с. 46]. Для таких наконечників характерні три виразні виступи у верхній частині, з яких центральний має вигляд стилізованого листа пальми або рідше хреста, а бічні виступи є у вигляді половини листа пальми або простими. Візерунок на цих наконечниках дуже різноманітний, найчастіше рослинний або геометричний. Припускають, що знайдений наконечник піхви з Луцька пов'язаний з розгромом у 1256 році руськими дружинами литовських загонів [333, с. 48]. Разом з тим концентрація подібних знахідок на відповідній території дає можливість висунути гіпотезу про виробництво таких піхов у Гомелі (сучасна Білорусь) [325, с. 38], де було виявлено закритий археологічний комплекс – середньовічну зброярську майстерню I пол. XIII ст., зруйновану монголо-татарами ймовірно 1239 року [201, с. 204–217]. Особливості декорування наконечників, знайдених у Звенигороді та Новоугрузькому, настільки виразне, що не викликає сумніву їх місцеве виробництво. Р. Лівох умовно назвав їх U – подібними рамкові, а ще одне звенигородське – U-подібним ажуровим [333, с. 38]. Попри це, U – подібні рамкові нижні окуття меча схожі на знахідки з Городища на Хмельниччині, які описав А. Кірпи́чников [153]. Що ж до U-подібного ажурового окуття, то воно не має відповідників ні на Русі, ні в сусідніх країнах [333, с. 48] (Додаток Б.8).

Піхви разом з мечем привішували до спеціального поясу, виготовленого зі шкіри чи цупкої тканини. У Середньовіччі ця деталь костюму мала важливе

значення, про що свідчать так звані “рицарські пояси” – символи рицарства. Такі пояси прикрашалися пластинками з коштовних металів, крім того, до середини XV ст. були пояси, зроблені тільки зі скріплених між собою металевих ланок, найчастіше прямокутної форми. Такі пояси могли бути досить дорогими. Наприклад, сума, яку видали в 1393 році з польської королівської скарбниці на викуп закладеного якимись литвинами Шудзімутами поясу, складала 6 гривень [84, с. 136–137; 348, с. 161]. Для порівняння за цю суму можна було б повністю екіпірувати кінного стрільця (купити коня з усією зброєю, шолом, кольчугу, щит, корд, лук) [84, с. 136–137; 352, с. 340]. У другій половині XIV – на початку XV ст. пояси носили низько на стегнах, однак багаті рицарські пояси могли носитися і на талії, привішені до іншого поясу, спеціально для цього призначеного. Саме таку манеру носіння рицарського поясу, який мав виключно представницьку функцію, спостерігаємо на печатці Дмитра Корибута (1386 р.) [84, с. 137; 339, с. 117].

Шабля становить собою різновид довгоклинкової наступальної холодної січної, різально-колольної клинкової зброї. Ю. Бохан, аналізуючи писемні джерела з часів Великого князівства Литовського (зокрема, “Гетьманські Книги” С. Сарницького), зауважує, що під шаблею в принципі розуміли кривий клинок, пристосований переважно для завдання січних ударів і придатний для швидкого ближнього бою [84, с. 146; 316, с. 38–40]. У цілому такий опис збігається з визначенням шаблі сучасними зброєзнавцями.

Шабля за своєю будовою має багато спільних ознак з мечем, однак саме відмінності в її конструкції (детально описані Д. Тоїчкін [287, с. 33–39]) тісно пов’язані з функціональними характеристиками. Особливою конструктивною ознакою цього виду клинкової зброї є наявність кривого клинка, пристосованого для завдання прямого перпендикулярного удару кругового рубально-різального характеру, у якому сполучаються в єдиному русі обидві фази (ураження – витягнення) [285, с. 423]. На думку Е. Аствацатуряна, однією з основних ознак викривленого клинка є те, що центр ваги міститься не біля ефесу, як у прямому клинку, а в робочій частині і збігається з центром удару [57, с. 8].

Шабля складалася з клинка (виділяють лезо (обов'язково на вигнутому боці) і обух (розміщений на увігнутому боці), вістря, хвостовик, п'яту (це площа поперечного перерізу клинка, якою клинок сполучається з ефесом)) та ефеса, носилася в піхвах переважно збоку при стегні. Для шабел пізнішого часу характерне розширення бойового кінця клинка (пера) у вигляді виступу, що називається елманню. На клинку виділяють неробочу та робочу зони. У робочій частині розміщується центр ваги клинка. Ефес має три основні частини: руків'я, гарду (її складають захисні елементи ефесу: хрестовина, кильйони (дві половини хрестовини), дужки, щит, чашка, перехрестя), верхів'я (головку) [287, с. 34]. Верхів'я (головка) шаблі, як і меча, була необхідна для скріплення ефесу та як обмежувач, що запобігав втраті зброї при фехтуванні, а також підвищував надійність обхвату руків'я (частини для тримання зброї) кистю [287, с. 37].

Корд трактують як однолезовий прямий або дещо викривлений клинок, оснащений ножовим руків'ям [69, с. 1; 84, с. 138]. Ймовірно походження самої назви від німецького “корделяч” чи “кордалеч” (Kordelatsch, Kordalätsch), що є спотвореним італійським “кортелас” (cortelas), т.зв. “великий ніж” [84, с. 138; 81, с. 204]. А. Надольський, М. Глосек та інші польські вчені розглядають корди як подальший розвиток “великих ножів” з прямим чи викривленим клинком [339, с. 121–123; 347, с. 204–205]. Як німецький відповідник цієї зброї М. Глосек подає назву Hauswehr (дослівно “захист жител”) і окреслює її як односічну зброю, схожу на подовжений ніж з клинком прямим або легко вигнутим і, як правило, коротшим від клинка тесаків, з асиметричним руків'ям [339, с. 122].

Корди мали прямий чи злегка вигнутий однолезовий клинок і асиметричне руків'я з накладними щитками [84, с. 138; 338, с. 71; 352, с. 205]. Однак існує думка, що корди могли бути і дволезовими, а виразною диференційною ознакою цього виду клинкової зброї є асиметричне ножове руків'я [334, с. 191]. Типовим для більшості кордів є одностороннє заглиблення в руків'ї, на дні якого легше було зробити отвори при одночасному збереженні твердості конструкції руків'я [334, с. 193]. Ще однією істотною конструктивною функціональною рисою кордів більшості типів у Середньовіччі є наявність при переході руків'я у верхів'я з

правого боку елемента часто у формі щитка або заклепки у вигляді виступаючої оздобленої голівки. Розміщення щитків з правого боку руків'я може бути аргументом на користь думки про те, що такий елемент служив для захисту кисті руки від ковзаючих по клинку ударів супротивника [334, с. 194–195]. Корди носили біля паска, найчастіше з правого боку [339, с. 123].

Тесак розглядають як проміжну між мечами та кордами клинкову зброю: довжина тесаків більша, ніж кордів, але коротша, ніж у багатьох видів мечів. Тесаки за формою клинків дуже схожі на корди (прямі чи трохи вигнуті, часом розширені до вістря), однак їх руків'я першопочатково було симетричним, мечовим (тільки в кінці XV ст. з'являються тесаки з асиметричним руків'ям з накладками, нахиленими в бік леза, дуже схожими на кордові) [84, с. 138; 339, с. 72; 352, с. 204]. Тесак трактують і як перехідний тип від короткої зброї до довгої. [56, с. 168–169]. Польські вчені (зокрема, А. Надольський, М. Ґлосек) вважають, що тесак – це назва фальшиона [339, с. 121–123; 346, с. 204–205], подаючи до польської назви “tasak” англійський відповідник “falchion”, відзначаючи серед характерних ознак цього виду зброї односічний прямий або вигнутий, деколи розширюваний до вістря клинок і симетричне мечове руків'я [339, с. 121]. У Єпархіяльному музеї м. Познань (Польща) зберігається тесак (так званий “Меч святого Петра”), який є релікварною зброєю – подарунком з апостольської столиці в Авіньйоні у XIV ст. Познанському кафедральному собору св. Петра, звідси веде свій початок польська церковнографічна традиція зображати зброю, якою апостол Петро під час арешту Петра відсік мечем вухом служникові первосвященника Малкусу, у вигляді тесака [339, с. 122]. До речі, тесак з сильно скошеним обухом називають “малкус” (цей термін вперше з'явився в книзі Герберта Зейтца [349, с. 166]. М. Ґлосек вважає, що на польських землях у Середньовіччі, особливо в XIV – XV ст., тесаки були більш розповсюджені, ніж про це свідчать речові знахідки, яких, як і з нашої території, є дуже мало (серед декількох знахідок польський вчений описує знахідку з розкопок у Кракові). Він вказує, що це була особиста зброя для захисту, а також вона використовувалася

під час подорожей, підтвердженням чому є факт відсутності цієї зброї в списках арсеналів краківських цехів, а також в актах земельних надань [339, с. 122].

Деякі корди і тесаки були схожі на шаблі. На думку Ю. Бохана, корди та тесаки за своїми конструктивно-функціональними особливостями були перехідними варіантами між мечами та шаблями [84, с. 139]. Привертає увагу той факт, що ще у другій половині XVI ст. спостерігаються визначення кордів як “кавалерійських мечів”, проте виробництвом та ремонтом кордів могли займатися шабельники [84, с. 138; 316, с. 38]. Разом з тим, у Великому князівстві Литовському, так само як і в Польщі, виразно відділяють корди від шабель не тільки з огляду на їх форму, але й враховуючи функціональні особливості. Зокрема, у 1576 році Станіслав Сарницький писав у “Гетьманських книгах”, що “корд є відповідною зброєю вершника, а власне слов’яномовного народу. Має таку перевагу над шаблею, що є кращої форми і можна вістрям корда вдарити... Шабля є зброєю короткою, швидкою і в тісноті нею зручніше діяти, тому що є заокруглена” [84, с. 138; 316, с. 38–40]. Цей опис дає підстави припустити, що під кордом розумілася найчастіше зброя довга, значно довша за шаблю, з прямим (чи відносно прямим клинком), придатним для колольного удару. Ця особливість корда, очевидно, високо цінувалася воїнами (ще на початку XVII ст. побутували приказка “корд до бою, а шабля до строю”) [84, с. 139–140; 316, с. 38–40].

Кинджал є короткоклинковою (середня довжина клинка 250-300 мм) колольно-різальною та рубальною зброєю, призначеною для рукопашного бою на найближчих дистанціях [287, с. 160]. Кинджал складається, як і інші види клинкової зброї, з клинка і ефесу. Клинок частіше дволезовий прямий або викривлений. Виділяють, як в інших видах клинкової зброї, частини клинка, зокрема такі: спинка ((обух) – незаточена грань клинка, не характерна частина для кинджалів, однак у деяких типах вона є); лезо (заточена грань кинджала, у більшості типів кинджалів їх дві); вістря, п’ята (незаточена частина клинка біля руків’я), деколи ще виділяють перо (двогострий кінець клинка). Ефес (руків’я) складається з верхів’я, гарди (може бути просто хрестовина, а може бути складною з щитком та іншими елементами), черенка (у деяких типах кинджала

руків'я складається тільки з черенка). Виділяють таку деталь як гудзик (шляпка заклепки – фіксатора верхів'я і гарди). Польські дослідники зазначають, що для кинджалів з XIV ст. характерна довжина близько 30 см, більшість з них мають дволезові клинки з чотирикутним перерізом з різким переходом у вістря, однак деякі кинджали могли бути і однолезовими [366, с. 111].

Ніж є найстародавнішим різновидом короткої клинкової зброї ближнього бою з прямим або кривим лезом, що має заточку однобічну або півторабічну (усе лезо з одного боку і його третина, прилегла до леза, – з другого) [69, с. 1]. Ніж має подібну до інших видів клинкової зброї конструкцію: клинок (поділяється на лезо, обух, вістря (“точка, де сходяться лезо з лезом або лезо з обухом клинка”)) [69, с. 13]), п'яту, хвостовик, можуть бути доли (від одного до чотирьох)) і руків'я. Ребра жорсткості знаходяться в місці з'єднання заточки обох лез. На хвостовику різними способами монтується руків'я, на кінець якого могли насаджувати металеві кільця для того, щоб запобігати його руйнуванню. Кінець хвостовика, що виходить з руків'я, могли розклеплювати, закріплювати гайкою тощо. У разі клепаного способу кріплення руків'я хвостовик виконували за формою руків'я, а руків'я виготовляли з двох половинок – щічок, які скріплювалися наскрізними заклепками або болтами з гайками (у складних ножів) на площинах хвостовика. На п'яті клинка перпендикулярно до руків'я кріпився обмежувач, який давав можливість перешкодити зсуванню кисті руки на клинок при колольному ударі та заглибленню руків'я в тіло ворога. Руків'я закінчувалося верхів'ям, до якого іноді прикріплювали темляк (складався з ременя, китиці та петлі), що, натягнутий на кисть руки, дозволяв не втратити ніж у бою [69, с. 14]. У деяких типів ножів було шабельне перехрестя [69, с. 15]. Бойові ножі носили звичайно в піхвах (схожих на мечові), які привішувалися біля пояса або засовувалися за халяву (звідси назва “захалаявники”, або “захалаявні ножі”) [168, с. 48].

Проблемним є визначення серед знахідок бойових ножів. Критеріями виділення бойових ножів вважають довжину клинка (більше 200 мм [153, с. 72], від 150 мм до 400 мм (якщо більше – це вже корди або тесаки) [317, с. 156–157]), співвідношення ширини леза до товщини спинки (у звичайних ножів коливається

у 4-6 кратному розмірі, а в бойових ножів зменшується до 1,8–2,7 кратності) [69, с. 41]), конструктивні особливості (потовщена спинка та подовжений черенок, як у “захаявниках” (тільки останні Б. Колчин уважав власне бойовими)) [169, с. 72]. В. Бережинський, виходячи із сучасних збройових стандартів і функціонального призначення сучасної короткоклинкової зброї, бойовими, тобто ножами, “за допомогою яких у рукопашному бою можна одним ударом завдати смертельної рани”, вважає екземпляри з клинком не коротшим 130 мм із спинкою товщиною не менше 3 мм” [69, с. 46].

Для того, щоб з’ясувати особливості використання клинкової зброї на землях Південно-Західній Русі у XII – XIV ст. у загальноєвропейському контексті разом з простеженням процесів формування та зміни мілітарних технологій, необхідно розглянути виникнення та розвиток різних видів клинкової зброї.

2.2 Виникнення та розвиток різновидів клинкової зброї

До найстародавнього типу клинкової зброї належать ножі, які разом з тим були і є предметом господарського призначення. Як предмет, виготовлений людиною для різних потреб, ніж своєю історією сягає кам’яного віку. З появою технологій обробки металів ножі почали робити з бронзи, а потім і заліза. Серед пам’яток Лісостепової України VI – V ст. ст. до н. е. є серія великих залізних ножів з широким прямим клинком [69, с. 11]. Водночас саме з розвитком і подовженням ножів, кинджалів пов’язують і виникнення такого виду озброєння як меч [355, с. 46]. Як відзначає Е. Окшотт, прототипом форми меча були ножі мінойського Криту та кельтської Британії (оскільки меч з’явився майже одночасно, між 1500 і 1100 р до н.е., на названих територіях) [215, с. 23]. Ці бронзові мечі, більшість з яких мали клинок з двома паралельними краями, що звужувалися до вістря, були призначені для завдання колольних ударів, що засвідчує їх генетичний зв’язок зі списом. У подальшому меч розвивався в напрямку пристосування його до завдання, крім колольних, рубальних ударів. На зміну мечам типу бронзової рапіри поступово прийшли мечі листоподібного типу, які в період пізньої бронзи (1100 – 900 рр. до н.е.) поширилися по всій

Європі [215, с. 23–36]. На теренах України мечі відомі ще з періоду пізньої бронзи [165, с. 306]. Перші залізні мечі з'явилися в гальштатській культурі і формою своєю повторювали всі характерні риси бронзових прототипів.

Середньовічні дволезові європейські мечі розвинулися на “ґрунті двох потужних зброярських традицій, закладених ще в часи античності – латинської й північної” [285, с. 60]. Генеза рицарського меча тісно пов'язана з довгими залізними мечами давніх кельтів. Ця зброя перших чотирьох століть до нашої ери мала широкі плоскі клинки з двома ріжучими лезами, які йшли майже паралельно один до одного і закінчувалися лопатоподібним чи заокругленим вістря. Середня довжина таких мечів була близько 760 мм від вістря до плечей клинка і 150-180 мм від плечей до верхів'я [216, с. 9]. Разом з тим, ранньосередньовічний меч прямо виводять з римської спати (спатхи), яка була на озброєнні важкої германської кінноти, що складалася з найманців – спатхарі. Спата (спатха) – це довгий меч, на відміну від короткого гострого меча (гладіуса), що був на озброєнні легіонерів [216, с. 10]. Дискусії щодо походження самого терміна спата (спатха) ведуться ще з XIX ст. Зараз загальноприйнято виводити слово спатха від латинського *spatha*, яке первинно означало “лопата”, що, у свою чергу, виводять з грецького *σπάθη* (“широке металеве або дерев'яне полотно”, “лопоть”, “будь-який плоский і довгий об'єкт (у тому числі, лопата, клинок тощо)”), яке, можливо, походить від праіндоєвропейського **sph₂-d^h*- і споріднене з хеттським *išpatar* (“спис”), німецьким *Spaten* та англійським *spade* (“лопата”) [335, с. 6]. На генезу спатхи як озброєння важкої кінноти справив вплив і довгий (800 – 1112 мм) [293, с. 16] кавалерійський сарматський меч (з'явився з кінця VI ст. до н.е.), який призначався для січного удару з коня та підходив для колольного удару [287, с. 59]. Взагалі для розвитку сарматських мечей характерно існування двох типів – з кільцевим верхів'ям (як припускають, похідні від однієї з форм скіфського акінака [293, с. 6]) і без такого металевого верхів'я, які мали майже паралельні краї леза, що звужувалися в кінцевій частині клинка. Саме останній і був найбільш подібний до спати. Про широке побутування сарматської зброї свідчать археологічні знахідки [262, с. 129–147], що є вагомим аргументом на користь

твердження про кардинальний вплив сарматського озброєння на напрям еволюції холодної зброї не тільки у всьому регіоні проживання сарматів, а й на прилеглих територіях. З кінця I ст. н.е. сформований цілком оригінальний комплекс озброєння сарматів з відповідною військовою тактикою його застосування відобразив нагальні потреби боротьби з регулярною армією римлян.

Римська спата мала завдовжки 600 – 750 мм з клинком завширшки 30 – 40 мм. Деякі з вид спат відзначалися гострими загостреними клинками з жорстким плоским чотириох- чи восьмикутним перерізом. У III ст. н.е. спата розповсюджується широко серед германських народів, а в IV – V ст. з'явилися окремі типи германських спат, які характеризувалися середньою довжиною 900 мм з клинком близько 750 мм завдовжки і 50 – 60 мм завширшки і різноманітно оформленими руків'ями. Характерною деталлю мечів було складне верхів'я (мало горизонтальну планку – основу і наклепану на неї верхівку, що часто складалася з окремих частин, в основному кулеподібних), яке дійшло і до часів вікінгів. Хвостовик, на відміну від рицарських мечів, не проходив через верхів'я і не розклепувався на ньому, а прикріплювався до планки верхів'я, верхівка якого одягалася зверху на планку і прикріплювалася до неї з другого боку (такі особливі верхів'я властиві і мечам вікінгів). Уважається, що спата панувала в озброєнні до VIII ст. н.е., цей тип клинкової зброї повільно трансформувалася в каролінзький меч (інша назва – меч вікінгів). Мечі вікінгів, як правило, були довшими, товстішими і важчими від своїх попередників, але також відрізнялися в основному не клинками, а руків'ями, відповідно саме тому класифікації цих мечів побудовані на цій ознаці (про типологію див. підрозділ 2.3). Однак клинки епохи вікінгів зазнавали також еволюції (це простежив у своїй типології клинків А. Гейбіг (див. підрозділ 2.3), виділивши 5 основних типів). Спочатку леза були паралельними, потім почали звужуватися, так само спочатку симетричні доли стали звужуватися до вістря. Клинки стають довшими (якщо тип I (VII – VIII ст.) має довжину в основному 630 мм, то IV (950 – 1050 pp.) – 850 мм). У результаті розвитку вирізнилося довге, сильно звужуване вістря на виразно подовженому клинку – від 840 до 910 мм [189, с. 69]. Якщо тип I був перехідним від епохи

переселення народів до меча вікінгів, то типи IV і V характеризують перехід до рицарського меча. Зміни в напрямку звуження профілю клинка сприяли більшій збалансованості мечів – центр ваги вже не знаходиться на середині довжини клинка, а змістився ближче до руків'я, що збільшувало ефективність як рубального, так і колольного удару [311, с. 39]. Такі зміни пов'язані з розвитком військової справи в цілому і зокрема з поширенням обладунків (кольчуга, для простих воїнів – щільні шкіряні лати з елементами металевих зміцнень захисту). Безперечним є взаємозв'язок удосконалення клинків меча і розвитком зброярської майстерності ковалів. Простежується вплив на такий напрям розвитку клинків франкського майстра Ульфбрегта [216, с. 10]. На території Європи було виявлено поки що 179 екземплярів мечів з клеймом Ulfberht [157, с. 117], які з'явилися впродовж IX – XI ст., що засвідчує швидше за все існування майстерні “Ulfberht” [217, с. 148], розташованої ймовірно в районі середнього Рейну [153, с. 38–39].

У зброєзнавчій літературі мечі XI – XIII століть отримали назву романських, разом з готичними мечами XIV – XV ст. об'єднуються в т.зв. “рицарський меч”. У розвитку мечів з IX до XIII ст. зберігається спадкоємність. Уже в X ст. існували мечі типів X, Y (за Петерсеном, про його типологію див. підрозділ 2.3), перехідні до форм пізнішого періоду. У свою чергу, низка мечів XII – XIII ст. за обрисами своїх руків'їв споріднені з мечами попереднього часу. Їхні верхів'я, як і в зразках X ст., складаються з двох частин. При цьому, однак, леза мечів X і XII ст. різняться: клинки X ст. важкі (1,5 кг), довгі (950 мм), а II пол. XI – XII ст. легші (близько 1 кг), інколи коротші (доходять до 860 мм) і на 5-15 мм вужчі. Мечі XII ст. стали тоншими, змінився їх діл. Для IX – X ст. він, як правило, займає по ширині половину смуги, у кінці X – XII ст. – одну третину, а в XII – XIII ст. перетворюється у вузький жолобок [217, с. 246–253]. Такі зміни безпосередньо пов'язані з розвитком захисного обладунку від кольчуги з великих кілець (IX ст.) до кольчуги з невеликих за діаметром кілець, до того ж зміцнених різноманітними залізними пластинами [150, с. 76]. Техніка бою проти таких обладунків передбачала пошук у них вразливих місць, що зумовлювало потребу в клинку, здатного завдати не тільки рубальний, а й колольний удар.

Романські мечі не відрізнялися таким багатством і ошатністю, як їх попередники, мечі епохи Каролінгів. У XII ст. виробництво мечів здешевлюється, не використовується насічка сріблом і золотом та орнаментация черню по сріблу. Досить рідко на руків'ях мечів XII – XIII ст. виявлене платування сріблом. Бронзові верхів'я і хрестовини поступаються місцем залізним, рідше трапляються рельєфні орнаменти. Верхів'я стає монолітним, з одного шматка металу. Усі ці зміни найбільш чітко виявляються в нових типах романських мечів, які виникли у другій половині XII – на початку XIII ст. (про типології див. підрозділ 2.3).

Змінюється і хрестовина, яка в меча XII – XIII ст. видовжується до 180-200 мм (звичайна довжина хрестовини попереднього періоду – 90-120 мм) [153, с. 52]. Це пов'язано з потребою в кращому захисті руки від ударів, спрямованих уздовж лева, що зумовлене зміною техніки бою у зв'язку зі зміцненням (пов'язаним не тільки з використанням твердішої сталі, а й збільшенням жорсткості клинка за рахунок долу) і видовженням клинків. Це дозволяло парировати удари самим клинком. Модифікується і форма хрестовини: від звичайного для кінця X–XII ст. скривлення до прямолінійності. Подовження стержня руків'я з 90-100 мм до 120 мм і більше веде до виникнення півтораручних, а потім і дворучних мечів, які дозволяли завдати сильнішого удару [153, с. 52].

Мечем XII – XIII ст. могли колоти, але основним його призначенням аж до середини XIII ст. залишається завдання рубального удару. Проте пошуки зброї, яка могла б пройти крізь найбільш щільні обладунки (лати [81, с. 74]), приводить до створення приблизно до середини і другої половини XIII ст. колольного клинка з лезом трикутної форми, що, маючи в основі ширину 50-60 мм, різко звужувалося до вістря. Клинок, у перерізі ромбічної форми (тип XV за Е. Окшоттом), замість долу мав яскраво виражене подовжнє ребро жорсткості. Така форма клинка пристосована для колольних ударів, однак разом з тим зберігала здатність завдати і рубальні удари. Саме з цього типу меча і починають свою історію готичні мечі [216, с. 68–69], розвиток яких пов'язаний з намаганням знайти ефективну зброю для пробивання пластинчастого обладунку. Такі пошуки привели, з одного боку, до вдосконалення клинка для завдання

колосьного удару, про що йшлося вище, а з іншого – до збільшення довжини та ваги клинка. Останнє було пов'язане з необхідністю в довшому клинку для завдання потужного удару, здатного прорубати пластинчасті або панцирні лати, разом з тим з цією метою потрібний був і більший важіль, що привело і до видовження руків'я, щоб можна було посилити удар, тримаючи зброю двома руками. Відповідно у середині XIII ст. з'явилися півтораручні (англ. hand-and-a-half-sword) мечі, руків'я яких забезпечувало надійне утримування меча однією рукою, але давало можливість використати і другу руку для завдання потужного удару. Такі мечі в XV – XVI ст. дістали ще назву бастарди [216, с. 74] через поєднання ознак одноручних і дворучних мечів. Бастарди при середній загальній довжині 1100 мм мали довжину клинка близько метра (в середньому 900 мм), тоді як у дворучних (які продовжили розвиток клинка у вказаному напрямі) при загальній довжині більше 1200 мм були клинки довші за метр. Руків'я бастарда часто було розділене, що давало можливість орудувати мечем за допомогою як однієї, так і двох рук. Для багатьох бастардів характерним є наявність руків'я, яке не забезпечує місця для двох рук – ліва утримує тільки кінець руків'я. Дворучні мечі є завершенням тенденції до обтяження і подовження клинка. У таких мечах дворучне руків'я було обов'язковим, адже тільки так забезпечувалися, по-перше, противага важкому (в основному 3 кг) [189, с. 43] і довгому (в основному 1300-1400 мм) [81, с. 195] клинку, а по-друге, можливість фехтувати ним. У другій половині XV ст. для ефективної протидії групі піхоти, озброєної довгими піками або списами, почали використовувати дворучні мечі завдовжки більше 1400 мм. Дворучний піхотний меч та кавалерійський „бастард” з складним бугельним ефесом і можна вважати кінцевим пунктом еволюції середньовічного європейського меча [130, с. 22]. Еволюція меча тісно пов'язана з економічно-соціальними процесами в суспільстві, зміною тактики ведення бою, розвитком різних видів озброєння і особливо з розвитком захисного спорядження, удосконалення якого неминуче вело до зміни наступальної зброї. Типологічно меч завершує собою певний період еволюції зброї, коли відбувається спеціалізація цього типу холодної зброї на завданні саме рубальних ударів. Це

стосується меча меровінзької та каролінзької епох. Проте далі з розвитком захисного спорядження еволюція меча йде в напрямку перетворення його в XIII ст. у рубально-колольну зброю, а в XV ст. навіть з'являються типи меча, які призначені тільки для завдання уколів. Фактично ніби відродилася давня ідея меча-рапіри періоду бронзи тільки у новій формі – есток, або панцерштрехер (східноєвропейський кончар). Цей тип меча використовувався рицарями у кінному двобої “для таранного удару подібно до кушованого спису” [285, с. 55]. Однак поряд із важким захисним обладунком використовувалися і легші засоби захисту, зокрема кольчуга, бригантина (особливо це стосувалося простих воїнів), тому зі вжитку не виходили типи мечів, характерні для XI – XIII ст., основна функція яких була завдання рубальних ударів. Еволюція європейського середньовічного меча стисло відображена в типологіях, укладених відомими дослідниками цього виду озброєння (про типології йтиметься в підрозділі 2.3).

У складному процесі взаємозумовленості розвитку та вдосконалення захисного обладунку, з одного боку, і меча, з іншого, останній не зміг стати ефективним знаряддям проти розвинених панцирних лат, а пошук ефективного способу ведення бою з броньованим противником зумовив стрімкий прогрес у виготовленні і застосуванні вогнепальної зброї, проти якої, у свою чергу, стали неефективними існуючі засоби захисту, тож основним видом обладунку стала кіраса. Вона була достатньо легкою, щоб забезпечити маневреність воїна, разом з тим не мала щілин для проникнення клинка, тож меч втратив свою ефективність як зброя нападу в нових умовах ведення війни. На основі різних джерел, насамперед писемних та іконографічних, можна твердити про стрімке витіснення меча іншими видами озброєння в XVI ст. на європейських теренах, а в другій половині XVII ст. меч або взагалі вийшов з вжитку, або модифікувався у шпагу та палаш [130, с. 22]. У Центрально-Східній Європі від другої половини XVI ст. меч зберігся “як релікт рицарських мілітарних технологій” [285, с. 67] у вигляді кончара. В Україні меч зберігав своє значення як зброя протягом XVI ст., про що свідчать різні джерела, у тому числі і речові. Зокрема, яскравим прикладом є меч XVII типу, який зберігається в ЛІМ [16], знайдений у р. Південний Буг біля

м. Сокаля. За легендою, цей клинок належав лицарю, який під час битви польсько-руських військ з татарами 2 серпня 1519 р. упав у ріку.

Паралельною гілкою еволюції меча на території Європи був розвиток однолезового клинка. У VII в. до н.е. в Етрурії з'явився копис (махайра), за походженням з Давнього Єгипту, де прототипами цього меча могли бути серп або сокира. Цей однолезовий меч був на озброєнні кінноти і мав викривлене лезо з внутрішнім заточенням, відносно широкий клинок, що плавно звужувався до кінця, циліндрове руків'я. На думку Е. Окшотта, саме з грецьким кописом безпосередньо пов'язана генеза сакса – масивної, порівняно короткої клинкової зброї з однією заточкою і з лезом у вигляді прямого клинка [215, с. 139]. Зігнутий клинок призначався для завдання різально-рубальних ударів. Ця зброя набула популярності у варварських племен, що безпосередньо пов'язано з особливостями ведення бою, яке передбачало індивідуальний рівень майстерності та мужності в розсипному строю. Однак ряд дослідників на основі вивчення форм клинків та характеру завданих ними пошкоджень висловлюють гіпотезу про походження сакса ймовірно від ножа, ніж від серпа або сокири, на відміну від інших різновидів однолезового меча [81, с. 178; 91, с. 76]. Одностороннє заточення в сакса з потовщеною спинкою клинка допомагало уникнути деформацій при множинних рубальних ударах, що пов'язано було спочатку також з низькою якістю кування. Злам клинка дозволяв попередити плавний перехід леза у хвостовик із зовнішнього боку і більш виражений з внутрішнього, що водночас додавало загальної масивності мечу. Пізніше, під впливом римської традиції, з'являються сакси з прямим рубально-колольним клинком. З розвитком технології кування клинок видовжується, відображаючи потребу в довшій клинковій зброї для ведення бою в розсипному строю. У результаті розвинувся лангсакс з довгим і важким клинком, завширшки 35 – 40 мм і завдовжки 400 – 600 мм [81, с. 203]. Розвиток малих клинкових форм у германців привів до появи і скрамасакса – однолезної важкої короткої (від 510 мм до 860 мм) зброї [81, с. 178–179], більше схожої на ніж [215, с. 178]. Скрамасакси в епоху Меровінгів були типовою зброєю франків (у VI – VII ст. у деяких місцях півночі Європи вони

навіть були більш поширені, ніж дволезові мечі). Скрамасакси, так само, як і кинджали та ножі, у бою використовувалися як допоміжна зброя з різально-колольною функцією, про що свідчать факти виявлення їх у похованнях майже завжди з мечами [153, с. 72]. Коли пізніше поширилися спати, то сакс розміром з ніж (від 400 мм до 500 мм) залишився в комплексі озброєння воїнів. В основному сакси не мали верхів'я, а клинки були виготовлені з дамаської сталі, тож були цінною рубальною зброєю. Однолезові клинки саксів належали до трьох типів: 1) симетричний з одним лезом; 2) з одним явно викривленим біля вістря лезом; 3) зі скошеним біля вістря тильним незаточеним краєм.

Від сакса, вважають, ведуть свій родовід не тільки мечі, а й середньовічні бойові ножі та кинджали. Е. Окшотт, спираючись на документальні свідчення, висуває гіпотезу про розвиток кинджала зі зброї простолюду, що захищав свої житла [215, с. 294]. У XII – XIII ст. кинджал не відігравав важливої ролі в озброєнні воїнів, але ця ситуація змінилася в наступних століттях, коли з'явилася велика кількість кинджалів різних типів (про типи йтиметься в підрозділі 2.3). Кинджал не тільки міцно увійшов в екіпірування рицарів (свідчення цього – численні зображення), але й володіння цією короткоклинковою зброєю стало предметом викладання в фехтувальних школах, що засвідчують фехтбухи.

Інший напрям розвитку давніх однолезових клинків привів до появи в XI – XIII ст. фальшиона – “важкого однолезового меча з викривленою лінією леза або й усієї штиби” [285, с. 57] з прямими руків'ям з гардою і верхів'ям, за формою аналогічних з мечовими. Точне походження цього виду зброї не відоме. Припускають, що фальшион форми “качиний ніс” з полуторною заточкою міг потрапити в Європу зі Сходу за посередництвом хрестоносців. Підтвердженням цьому є і зображення його в руках орієнтально одягнених воїнів [366, с. 49; 348, с. 187–192]. Але й є припущення про походження його (але з клинком, для якого характерні пряма спинка й асиметричне викривлене лезо) від північноєвропейського сакса [215, с. 275]. Цю гіпотезу намагаються обґрунтувати, залучаючи до аналізу середньовічні зображення клинків у руках простих воїнів [189, с. 114]. Фальшиони використовувалися у всіх західноєвропейських країнах,

однак найпоширенішими були в Італії та інших країнах Середземномор'я в XIV – XV ст. Висувається версія про те, що у Центрально-Східній Європі їх називали кордами або тесаками [285, с. 58] (про дискусії щодо цього йшлося в підрозділі 3.1). Характерно, що серед зображень класичних європейських фальшионів нема жодного раніше 1245 року. Добре відома своїми точними зображеннями зброї та батальних сцен Біблія Мацієвського, датована серединою XIII ст., фіксує використання клинкової зброї, яка має одне лезо в широкій частині під вістрям, причому вістря видовбане і вигнуте один або декілька разів. Верхів'я просто виходить з хвостовика і повертається під кутом 180 градусів у гак, обгорнутий тільки шкірою. У Біблії зображено й інші форми руків'я цього виду зброї, але всі без хрестовин. Схожа форма клинка є і в побутових ножів, а в дюссаках (тесаках) маємо аналогічну форму не тільки клинка, а й відсутність хрестовини [189, с. 114]. Точно таку ж зброю показано і на малюнку воїна з альбому Вільярда де Оннекурта (1230 р.), на рельєфі від Porta Romana (1171) (музей Каstellо-Сфорческо в Мілані).

Близьким родичем фальшиона і сакса вважають “довгий ніж” ((нім. Lange Messer), інша назва – “великий ніж” (нім. Großes Messer, англ. Grosmeister)) – рубальну зброю, яку називали ще “захист жител” (нім. Hauswehr) , або “захист селян” (нім. Bauersnwehr), бо вона була зброєю простого народу. Особливого поширення набула в німецьких державах в пізньому Середньовіччі (XIV – XVI ст.), пізніше стала згадуватися і у фехтбухах. У Швейцарії вона відома як “руггер” [189, с. 113–114]. Польські вчені (див. підрозділ 2.1) вважають корди дальшим розвитком “великих ножів” з прямим чи викривленим клинком [339, с. 121–123; 347, с. 204–205]. Однією з головних причин появи цієї зброї називають потребу простого люду (ремісників, селян) мати зброю для особистого захисту, бо мечі були зброєю не тільки дорогою, а й у німецьких землях забороненою законами (наприклад, Баварським земельним миром від 1244 р.) для простолюдинів, яким дозволялося мати для особистого захисту ножі (розміри їх, як відомо на сьогодні, були дуже різними – від 200 мм до 600 мм). Виникають труднощі в розрізненні їх від фальшионів I типу. Головну відмінність вбачають у

конструкції руків'я. Якщо у фальшиона воно було мечовим, то у “довгих ножів” – асиметричним і без верхів'я. Хвостовик проходив по всій ширині руків'я, а до нього приклепувалися обклашки руків'я з дерева або кістки. Форми клинків були різними, у тому числі і в формі “короткої шаблі” [189, с. 114]. З XVI ст. існувала також дворучна форма довгого ножа, відома як “бойовий ніж” (крейгмесер. нім. *Kriegs messer*).

Розповсюдженість кордів серед різних прошарків населення, насамперед купців, ремісників та селян (хоч їх використовували і рицарі), пов'язують з простішим виробництвом і відповідно меншою ціною (коштував у 6-8 разів дешевше) і зручністю при носінні [339, с. 60–61]. У середньовічних містах Шльонську корд був доступний кожному міщанинові. Більше за те, володіння кордом було умовою прийняття в деяких містах ремісника до цеху [334, с. 189]. На території сучасної Польщі найбільше знахідок кордів (26) на Шльонську, а також є знахідки зі Зборова коло Каліша [334, с. 202–203]. Був на озброєнні воїнів багатьох європейських країн, у тому числі Польщі, Німеччини, Чехії, Швейцарії.

У XVI ст. поняття “корд” та “тесак” уже практично не розмежовувалося (дехто з польських учених дотримується думки, що такого розмежування взагалі ніколи не існувало) [305, с. 75]) до чого призвело, окрім іншого, і наближення довжини клинків цих видів зброї один до одного: з'явилися і довгі корди, до того ж і руків'я в тесаках стало схожим на кордове. Фактично стала побутувати назва корд для визначення названих вище двох видів зброї (назва тесак використовується тільки в поодиноких випадках) [84, с. 138; 316, с. 38; 352, с. 72].

Однолезовий меч був витіснений остаточно з озброєння армій з появою багнета, прикріпленого збоку дула рушниці, а не шляхом введення його руків'я у дуло, що забезпечило відповідно самозахист при перезарядці зброї, тоді як бойові ножі різноманітних форм залишаються в спорядженні бійців [314, с. 75–89].

Серед інших різновидів клинкової зброї шабля визначається як нова, відносно пізня форма, розповсюдження і масове застосування якої нерозривно пов'язане “зі змінами в комплексах озброєння, кінського спорядження та суттєвими змінами у військовій стратегії та тактиці” [283, с. 82]. Сама ідея

викривленого клинка є давньою, пов'язаною з такими цивілізаціями, як Персія, антична Греція, де виникли, зокрема, фальката, махайра (копис), однак ці види клинкової зброї за кінематикою їхнього руху відносять ще до мечів. Значно пізніше з меча розвинулися такі форми, що можна було кваліфікувати як новий різновид клинкової зброї – шаблю. Питання про походження шаблі і досі належить до дискусійних, тож є проблемою окремого дослідження [285, с. 72–78; 287, с. 73–75]. На сьогодні розглядаються Хазарський каганат [207], Аварський каганат [50, с. 113; 189, с. 111] та Китай (можливо, від періоду династії Хань) [82, с. 120–121] як три основні осередки виникнення шаблі. У сучасній фаховій літературі найпоширенішою версією є поява шаблі на території Східної Європи в II пол. VII ст. н.е., однак існують потужні тенденції в наукових колах до “відмови від пошуків єдиного етносу або цивілізаційного центру, звідки цей вид зброї поширився по всьому континенту. Натомість увагу концентрують на значних за розмірами територіях проживання євразійських кочових та напівкочових спільнот”, де існували такі держави, як Тюркські, Аварські та Хазарські каганати з особливою військовою культурою кінноти [285, с. 72]. Відповідно з проникненням військової культури тюркомовних кочових племен в імперії Середнього Сходу, а потім і в Центрально-Східну Європу і пов'язують подальше розповсюдження цієї клинкової зброї. За посередництвом тюркських найманців шабля швидко поширилася по всьому Аббасидському халіфату, “набувши місцевих морфологічних та стилістичних рис” [285, с. 76]. Для військової справи османів, які успадкували імперські традиції Арабського халіфату та Румського султанату, характерним було давнє використання шаблі в комплексі озброєння сельджуцького воїна [245, с. 82–83]. Також відмічають великий вплив зброярської культури мамелюків на розвиток османських різновидів шаблі [285, с. 77]. На Середньому Сході у XV ст. завершується епоха домінування дволезового меча серед видів клинкової зброї, натомість розвиток дістають шаблі різноманітних новітніх типів (килидж, карабела, шамшир) та палаші. У європейських країнах у високому Середньовіччі клинкова зброя з кривим клинком в основному була представлена фальшионами, а з кінця XV ст. з'явилася так звана “швейцарська

шабля” (шнепфер) з характерним поєднанням широкого і довгого слабовикривленого клинка з ефесом меча. У період Раннього нового часу східна шабля насамперед проникає в Європу через османські вторгнення, перш за все в Угорщину (зокрема там виник місцевий тип шаблі – “угорський”, який з великою швидкістю розповсюдився по всій Центрально-Східній Європі, насамперед в Речі Посполитій [285, с. 77]). На озброєнні військ останньої шабля з’являється у II пол. XV ст. [347, с. 206], від XVI ст. у військово-фіскальних документах шабля разом із сагайдаком згадується як озброєння військових підрозділів, які мали нести службу на східних та південних кордонах Польсько-Литовської держави [285, с. 77]. Шабля поволи витіснила меч із комплексу озброєння (хоч до самого кінця XVI ст. трапляються згадки про меч у збройних сутичках) і стала домінуючим видом довгоклинкової холодної зброї, розвинувши велику кількість типів [285; 287].

На теренах України появу шаблі пов’язують з історією різних культур, зокрема сарматів, для яких характерним був швидкий розвиток військової справи, безпосередньо пов’язаний з відповідними історичними умовами, насамперед із зовнішніми загрозами. Зокрема, у I ст. н.е. основним противником сарматів були римляни зі своєю регулярною армією, відповідно основу сарматського війська складали катафрактарії (важкоозброєна кіннота). Наприкінці ж IV ст. н.е., коли основним супротивником стали гуни та інші варварські кочові племена, в сарматів, як засвідчують сучасники, озброєння переважає легке, подібне до гунського. Відповідно до зміни супротивника змінювалася не тільки тактика ведення бою, а й озброєння, зокрема і форми мечів. Гунська кавалерія була легка, дуже рухлива, озброєна дротиками, арканами, часто діяла розсипним строєм. Усе це вплинуло і на клинкову зброю сарматів, оскільки ефективнішим проти такого супротивника, як гуни, були мечі менші вагою і більше пристосовані до різально-рубального удару. На думку дослідників, дволезовість клинка в такому випадку стає надмірністю [207, с. 160], тож з’являються прямі однолезові мечі, удар яких, хоч і не був шабельним, але вже відрізнявся від мечового. “Саме після виникнення нахилоного в бік леза руків’я удар однолезового меча набуває

фактичної відміни від удару меча класичного” [283, с. 84]. Знахідки ранніх прямих однолезових мечів, датовані IV – V ст. н.е., виявлені у Поволжі [209, с. 92]. Про швидке розповсюдження цього нового різновиду клинкової зброї свідчать знахідки у низці поховань V – VI ст. н.е. [207, с. 160]. Далі форма клинка, пристосовуючись до різально-рубального удару, змінювалася у бік збільшення вигину смуги клинка (починаючи зовсім з незначного і посилюючись у подальшому), а також дещо нахиленого в бік леза руків'я. Такі шаблі з'являються в другій половині VII ст. н.е. [283, с. 84]. Хоч виникнення шаблі пов'язують насамперед зі змінами саме сарматського меча внаслідок його широкої розповсюженості і в інших племенах, однак це не дає підстав говорити про виключне сарматське походження шаблі. Адже відбувалася взаємодія різних культур на теренах України, змішування їх, зокрема ті ж сармато-аланські племена змішувалися з населенням черняхівської культури, скіфами. Про те, що походження шаблі слід вважати не прив'язаним до якогось етносу, свідчать і знахідки найдавніших шабель та перехідних форм у похованнях різних культур. Наприклад, у Салтові знайдено 12 екземплярів шабель усіх відомих типів VIII – IX ст. н. е., причому Верхньо-Салтовське поховання відносять до неоднорідного щодо етнічного складу (алани, болгари і, можливо, хозари) [207, с. 133].

Таким чином, на теренах України найдавніші знахідки шабель відносяться до VII – VIII ст. н.е. Деякі з них дають підставу твердити про сформованість шаблі як виду клинкової зброї на початок VIII ст. [283, с. 81–94]. Характерними ознаками ранніх шабель був дуже слабкий, навіть на перший погляд непомітний, вигин клинка, дуже значна подібність форми вістря до сарматського меча, не виражена, хоч і намічена елмань. Подальше поширення шаблі на теренах Київської Русі розглянемо в підрозділі 3.1.

2.3 Типології клинкової зброї

Однією з проблем дослідження **мечів** є їх класифікація, що пов'язане з різноманітністю форм та індивідуальних деталей цього виду клинкової зброї. Труднощі створення типологічних схем зумовлене й особливостями виробництва

середньовічної зброї. Не було серійного, стандартного (як в новітні часи) виготовлення зброї, адже воїни споряджалися за власний кошт, орієнтувалися на власний смак, на місцеві особливості. Виробництво зброї було авторським ремісничим ділом, творилося за індивідуальним замовленням, тим більше, коли йдеться про такий вид зброї як меч. Тому ідентичних екземплярів майже не було, спостерігаємо велику кількість модифікацій, пов'язаних з етнічними, культурними традиціями, географічними обставинами.

Існують класифікації мечів різних періодів. Зокрема, Е. Бемер у 1939 році, враховуючи особливості руків'я, виділив дев'ять типів і підтипів мечів епохи Великого переселення народів (250–700 рр.). Типологію скіфських мечів розробив В. Гінтерс на основі особливостей тільки верхів'я та хрестовини без врахування форми клинків, а також він уперше проаналізував конструкцію та орнаментацию піхов, що стало основою для подальших досліджень мечів [216, с. 27–28].

Я. Петерсен є автором першої типології середньовічних мечів (періоду вікінгів), яка ґрунтувалася на доброму науковому аналізі великого за обсягом матеріалу (близько 2000 мечів) і набула загальноєвропейського значення. Узавши як основну типологічну ознаку особливості будови руків'я мечів, норвезький учений виділив 26 типів (з підтипами) мечів IX – XI ст. При визначенні часу поширення відповідного типу дослідник виходив із датування археологічного комплексу, у якому були знайдені певні мечі [223].

Типологія вікінгських мечів Р. Е. М. Вілера фактично є скороченою до семи типів типологією Я. Петерсена. Він проаналізував географію знахідок та стилі оздоблення і висунув гіпотезу щодо типовості семи форм ефеса для певних регіонів виготовлення і використання: I, II – Норвегія, III – північний захід Германії і південь Скандинавії, IV – уся Європа, V – англосаксонська Англія, VI – Данія, VII – вздовж західного побережжя Європи [358].

Поширення форм мечів, аналогічних норвезьким знахідкам, на теренах усієї Європи, дало можливість застосовувати типологію Я. Петерсена до матеріалу з інших територій. Однак виявлення не описаних Я. Петерсеном форм змусило модифікувати і доповнювати типологію норвезького вченого, пристосовуючи її

до місцевого матеріалу, зокрема польського (А. Надольський [340]), давньоруського (А. Кірічніков [153]), балтійського (В. Казакевічус [326]). А. Кірічніков встановив, що знайдені давньоруські мечі IX – XI ст. належать до тринадцяти типів, частина давньоруських знахідок відповідають описаним норвезьким, однак є і такі, що відрізняються формою, оздобленням руків'я, датуванням, що дало підстави виділити два нові типи (А місцевий (відрізняється в основному особливостями декорування) і європейський Z особливий) [153, с. 35–36]. На думку Л. Марека, недоліком класифікації Я. Петерсена є відсутність особливої типології для верхів'я та гарди (хрестовини), що необхідне, адже часом руків'я монтувалися зі старих та нових елементів [335]. Як доповнення до типології мечів польський учений пропонує класифікацію накладок на руків'я, що видозмінювалися протягом століть [335]. Необхідні подальші дослідження для виділення типів накладок руків'я на зразок чотирьохступеневої класифікації Е. Окшотта. Однак виконання цього завдання додатково утруднене станом збереження ранньосередньовічних пам'яток.

Хоч у наукових колах домінувала думка про майже однаковість клинків каролінзьких мечів, що не дозволяє брати їх форми як основу для типологізації [153, с. 19], однак Альфред Гейбіг (Alfred Geibig) виявив відповідні відмінності в їх будові, які відображають певні етапи в еволюції мечів вікінгів. У книзі “Розвиток меча в Середні віки” (1991 р.), присвяченій еволюції європейських мечів від VIII ст. до кінця XII ст., на основі аналізу матеріалу зі Східної Франції вчений пропонує власну типологію мечів епохи вікінгів, враховуючи особливості клинків, і доповнює її класифікацією ефесів, в основі якої є врахування комбінацій окремих елементів. Гейбіг виділяє 5 основних типів клинків (14 форм), визначаючи для кожного типу метричні характеристики, ключові взаємозв'язки за довжиною та шириною між різними елементами клинка, а також спосіб виготовлення та декорування [307]. 14 форм більш чи менш виявлялися протягом століть: дві форми – в VII ст., чотири – в VIII ст., дві – в IX ст., чотири – в X ст., три – в XI ст., шість – в XII ст., дві – в XIII ст. [307]. Л. Марек подав своє доповнення укладеної А. Гейбігом типології лез мечів, приділивши увагу

різноманітності їх техніки виконання та запропонувавши функціональний аналіз меча як зброї на основі аналізу всієї конструкції, відповідних вимірів [335].

Виходячи з позиції про можливість класифікації середньовічних мечів XII – XIII століть (як і їх попередників – мечів X – XI ст.) тільки за руків'ям, оскільки клинки суттєво не відрізняються, А. Кірпічніков, застосовуючи типологію Я. Петерсена, на основі аналізу 75 мечів другої половини XI – половини XIII ст. (типологічно визначив тільки 45 з них), виділив сім типів головним чином за формою верхів'я та хрестовини [153, с. 19]. Однак його класифікації бракує аналізу клинків, форми та пропорцій меча загалом, до того ж обмеженість розгляду матеріалу (і територіально, і хронологічно) зменшує можливості використання цієї типології іншими дослідниками.

За особливостями тільки руків'я покласифікувала 434 мечі (тільки 50 з них з Центральної Європи) датський історик Ада Брун-Гоффмейер в 50-х роках XX ст. Дослідниця виділила дві категорії цієї клинкової зброї: романські (1050 – 1350 pp.), у їх межах – групи I, II, III a-d; готичні (1350 – 1550 pp.) – групи IV a - e, Va - c, VI, VII a - c. Недоліком її типології є, зокрема, віднесення до одного типу і підтипу мечів одно-, півтора- і дворучних [306].

Для найбільш точної і повної типології середньовічних мечів необхідним є врахування особливостей леза і руків'я, що пов'язано з різноманітними чинниками, зокрема з тим, що леза могли виготовлятися в одному місці, а руків'я до них – в іншому, часто з врахуванням місцевих традицій та індивідуальних побажань замовника. Про це свідчать різноманітні факти, наприклад, знахідка в Швеції зв'язки з п'яти імпортованих клинків (швидше за все, з франкської майстерні на середньому Рейні) без руків'їв [153, с. 38]. Е. Окшотт відзначає вплив моди на форми ефеса, що могло серед інших чинників спричинити переробку зброї: до старого клинка допасовувався новий, модний, ефес [216, с. 14–16]. Крім того, варто врахувати і стан збереження самих середньовічних знахідок (часто це окремі частини зброї).

Саме вся сукупність факторів робить найбільш “функціональною” [318, с. 26] типологію, яка враховує окремо особливості будови клинка (леза), верхів'я

і хрестовини мечів. Таку типологію мечів 1050–1550 років і створив англійський дослідник Е. Окшотт, зосередивши увагу на прямому дволезовому мечі з хрестовиною, який він називає рицарським (Додаток А.1) [216, с. 25]. Для мечів, що передували його матеріалу, учений прийняв класифікацію Е. Вілера і доповнив її двома типами (VIII і IX), трактуючи їх як перехідні від мечів вікінгів до цілком сформованого вже середньовічного меча. Власна класифікація Е. Окшотта починається з типу X. У праці “Меч в епоху рицарства” [216], яка продовжує дослідження, висвітлені в першій монографії “Археологія зброї” [215]), на основі не тільки будови самого леза, а й особливостей меча в цілому виділив одинадцять типів (позначені римськими цифрами) і дванадцять підтипів (позначені малими латинськими буквами) клинків (лез). До першої групи (романських мечів) належать типи X – XIV (з чотирма підтипами), датовані 1050 – 1350 рр. Друга група (готичні мечі) датуються 1350 – 1550 рр. і включають наступні типи XV – XX (з вісьмома підтипами) [216]. Ще два типи (XXI і XXII) вчений додав у наступній своїй праці “Нариси про середньовічний меч” [345]. Такі дві групи мечів виділяються завдяки радикальній зміні форми, викликаній такою ж докорінною зміною захисних обладунків, проти яких були спрямовані. Ця зміна відбулася приблизно між 1275 – 1350 роками. У цей період з’явилися перехідні типи. Мечі I групи, зазвичай з широкими плоскими клинками з двоопуклим поперечним перерізом, пристосовані для сильних рубальних ударів, застосовувалися проти кольчужних обладунків, а другої, до якої входять мечі з гострим вістрям і зміцненим перерізом клинків (типів “алмаз” або “шестикутник”), що необхідно для надання клинку достатньої міцності для проколу лат, – проти пластинчастих. Однак багато мечів II групи, крім колольних, мають і добрі рубальні властивості. Але оскільки період мечів I групи триває з 1000 до 1300 року, а мечів групи 2 – з 1350 до 1550 року, датування може бути тільки вельми приблизним. Ускладнює справу той факт, що мечі групи I знову широко застосовуються після 1450 року. Перехідні типи, які застосовувалися проти обладунків з кольчуги, пластин та їх комбінації, є “єдиними, які можна впевнено віднести до 1300 – 1350 років” [216, с. 16].

Е. Окшотт, враховуючи специфіку аналізованого матеріалу, цілком слушно відмовився від підходу Я. Петерсена і Е. Бемера до класифікації мечів тільки за особливостями будови руків'я, оскільки саме в середньому Середньовіччі були розроблені нові типи мечів з відповідно різними формами клинка для виконання різних функцій і застосування неоднакових способів ведення бою. Відповідно і за типологічні ознаки треба взяти форми клинка (ширина, довжина, форма вістря, звуження клинка, його профіль, форма дол) і відносні пропорції його частин (визначаються відношенням розмірів руків'я і клинка). Разом з тим однакові верхів'я та хрестовини використовувалися протягом довгого періоду і вибір їх міг бути справою навіть особистого смаку [216, с. 23]. Наприклад, у чеських музейних колекціях виявлені мечі, датовані XIII – XV ст., які мають архаїчне верхів'я типу А, що раніше датували тільки X – XII ст. [318, с. 127].

Е. Окшотт виділяє 12 типів хрестовин (позначено арабськими цифрами) і 35 основних типів верхів'їв (з підтипами – 37), позначаючи великими латинськими літерами, деколи з додаванням арабських цифр. Типи верхів'їв дослідник виділив не тільки за оригінальними знахідками, але й на основі іконографічних джерел (типи O, P, Q), цілком аргументовано доводячи, що внаслідок того, що верхів'я і хрестовини більше і частіше зазнавали змін під впливом різних чинників, у тому числі і моди, ніж клинки, залучення даних іконографічних джерел у такому випадку цілком виправдане. Оскільки комбінація різних типів клинків можлива з великою різноманітністю форм верхів'їв та хрестовин, особливо в пізньому Середньовіччі (Додаток А.3; А.4) [216, с. 101], то роздільна типологія клинків і руків'їв дає можливість найкраще описати матеріал. Зручна така класифікація і тому, що можна визначити тип тільки окремо знайденого верхів'я, хрестовини чи клинка, а це значно збільшує джерельну базу дослідження.

Англійський дослідник зброї також запропонував концепцію “сімей мечів” у книзі “Нариси про середньовічний меч” [345]. Він вказував на те, що такі 13 “сімей” можна виділити від XI ст. і до XVI ст., об'єднавши в них типи, у яких виявляються схожі характерні форми будови руків'я, комбінації верхів'я і хрестовини. Треба зазначити, що такі поєднання фактично ніяк не пов'язані з

функціональними особливостями мечів, а відображають результати тенденцій у моді певного часу, тож відповідна класифікація дає додаткову інформацію для датування і регіону походження меча.

Складне питання датування мечів Е. Окшотт розв'язує, виходячи з доцільності визначати період, коли мечем “могли користуватися, хоч цей період може здатися занадто тривалим і датування не буде точним” [216, с. 14–15]. Такий підхід пов'язаний з низкою чинників. Зокрема, мода відіграє роль у кінці періоду побутування певного ефеса, але майже не має значення на його початку. Геральдичні знаки дають можливість досить точно датувати їх нанесення, але не виробництво клинка. Так само обережно стосовно датування треба ставитися до інкрустацій та типів написів, які, однак, є дуже важливими для класифікації. Хрестовина не може допомогти в датуванні мечів, оскільки однакові за формою ці елементи зброї зафіксовані в мечах вікінгів (наприклад, знайденому у похованні в Аскетоні) і мечах 1380 – 1450-х років. Інший стиль хрестовини, характерний, за загальним визнанням, для XV – початку XVI ст., можна виразно спостерігати на ілюстраціях у манускрипті XII – XIII ст. [216, с. 142–143]. Датувати меч точно дають можливість закриті археологічні комплекси, однак середньовічні мечі дуже рідко виявляють у таких умовах. Західноєвропейські іконографічні джерела, які легко датуються з точністю до одного-двох років, максимум – одного-двох десятиліть, мають першорядне значення для розв'язання названої проблеми, тим більше, що вони (зображення на гробницях, художніх скульптурах та ілюстраціях у манускриптах), як підкреслює Е. Окшотт, виявляють разючу однотайність у змалюванні предметів озброєння, що дає переконливий аргумент про точність зображення озброєння, типового для певного періоду [216, с. 17].

Хоч Е. Окшотт і визначив хронологічні межі для кожного типу меча, однак, виходячи з факту про довгий термін використання цього виду озброєння, необхідно враховувати існування давніх типів мечів (особливо клинків) у пізніші часи. Зокрема, яскравим прикладом на користь висловленої думки є знахідка меча в Плементях (Польща), яка датується поч. XV ст. і належить до XII типу за

Е. Окшоттом, а побутування цього типу (тобто виробництво і найширше вживання) окреслюється межами 1170 – 1330 рр. [318, с. 30–31]. М. Глосек наводить приклад існування в XV ст. мечів підтипу XIIIa, які Е. Окшотт датує кінцем XIII – початком XIV ст. [318, с. 127].

Нові знахідки, особливо з теренів центральноєвропейських та східноєвропейських (які майже не брав до уваги англійський дослідник, адже опирався на матеріал із Західної Європи), вносять корективи в типологію Е. Окшотта, однією з переваг якої є відкритість для доповнень. Насамперед привертають увагу дослідження польських учених. М. Глосек у праці “Мечі середньоєвропейські з X – XV ст.” [318] описав 487 мечів з Центральної Європи (з Польщі, частини Німеччини (тоді – НДР), Чехословаччини й Угорщини), причому значна кількість знахідок була опублікована ним уперше (Додаток Б.2). Звертає увагу той факт, що описані і знахідки з колишніх українських земель (зокрема, з Перемишля, Волині тощо). Польський учений розглянув мечі X – XV ст., які належать до типів X – XX за типологією Е. Окшотта, обминаючи зовсім мечі вікінгів, які вважав за доцільне розглядати окремо. Він доповнив типологію Е. Окшотта на основі аналізу виключно тільки оригінальних археологічних знахідок, додавши ще один тип, назвавши його мечем венеціанським (за стилем і, можливо, походженням, хоч ймовірно виробництво його і в Угорщині) [318, с. 128]. М. Глосек доповнює класифікацію хрестовин (підтипом 1b із загнутими вгору закінченнями рамен хрестовини та типом 13 [318, с. 40]) і верхів’їв (додано підтипи G3 і H2, які найширше побутували в XIV і першій чверті XV ст. [318, с. 128]). Восьмигранні верхів’я (до яких належить і підтип H2), особливо характерні для Центральної Європи (пор. дані А. Брун-Гоффмейер про західноєвропейські мечі, серед яких тільки один виявлений з таким верхів’ям, у той час, як дисковидні є в 80 знахідках), що дає можливість припустити навіть їх виробництво на цій території [318, с. 127].

У сучасній науці типологія Е. Окшотта здобула широке визнання. Її застосування дає можливість з’ясувати спільні тенденції розвитку мечів у всій Європі і разом з тим простежити особливості застосування цього виду клинкової

зброї на окремо взятих територіях, що є особливо важливим для нашого дослідження, адже саме в такому аспекті бачимо найбільш перспективним аналіз клинкової зброї в комплексі озброєння давньоукраїнського воїна XII – XIV ст. Перспективність типології англійського вченого для такого дослідження засвідчують і праці інших вчених, насамперед, польських [318; 319; 339] та білоруських [84].

Використовуючи типологію англійського дослідника, у розділі 3 здійснимо аналіз мечів XII – XIV ст. з південно-західноруських теренів, виявивши спільні і відмінні форми, що дасть можливість показати особливості використання цього виду клинкової зброї на досліджуваній території.

Одна з перших спроб типологізації **шабель** належить В. Арендту. У своїй праці, яка вийшла у світ у 1935 році, учений виділив типи шабель за формою верхів'я та перехрестя. Д. Тоїчкін як істотні недоліки цієї праці відзначає “невідповідність у характеристиках форм верхів'я та перехрестя, а також недостатню увагу до форм клинків” [287, с. 14]. Разом з тим, Д. Тоїчкін зауважує, що у багатьох випадках “найбільш виразним диференціюючим показником виступають компоненти ефеса” [287, с. 46], а характеристики клинків мають велике значення “у першу чергу при розгляді проблем історичної спадкоємності форм, походження та виробництва компонентів шабель” [287, с. 146].

А. Кірпи́чников наголошував на тому, що саме гарда давньоруських шабель є елементом, який був найбільш рухливим, типологічно і хронологічно змінюваним, тож закономірно в основу своєї класифікації шабель поклав особливості форм хрестовин і частково верхів'їв [153, с. 68–72]. Дослідник виділив три типи з підтипами, зазначивши хронологічну змінюваність відповідних типів (детальний опис типів подаємо в підрозділі 3.2). За формою верхів'я А. Кірпи́чников виділяє два типи – сплющено-циліндричної (тип I) і грушоподібної форми (тип II). У XII – XIII ст. верхів'я типу I дещо видозмінюється – його верхній плоский бік стає трохи випуклим [153, с. 68].

Більшість сучасних дослідників в основу класифікації шабель кладуть особливості клинка як типоутворюючу ознаку, керуючись концептуальним

положенням про відображення в будові клинка не тільки рівня виробництва зброї, а й способу ведення бойових дій [287, с. 45].

Зокрема, С. Плетньова здійснила класифікацію шабель чорних клобуків, проаналізувавши особливості їх клинків. Дослідниця виділила на основі визначення кривизни клинків п'ять відділів (А, Б, В, Г, Д), а у межах деяких із відділів (Г, Д) – типи за довжиною клинка. Будова руків'я, як відзначає С. Плетньова, не може бути типологічною ознакою, оскільки однакова у всіх досліджених шабель – пряма хрестовина й окуття руків'я та піхов трубками, згорнутими з листового заліза [233, с. 17].

Г. Федоров-Давидов поділяє шаблі на відділи за ступенем кривизни та шириною клинка (широкі маловикривлені і вузькі більш викривлені), а в межах кожного з відділів визначає типи за формою руків'я [291, с. 22].

Виходячи з концепції польських учених, що **тесак** – це інша назва фальшиона, вважаємо за доцільне подати загальноновизнану типологію фальшионів, якою користуються і при класифікації матеріалів зі слов'янських земель.

Типологія **фальшионів** (інші назви – “малкус”, “боделар”, “сторта”, “тесак”, “дюссак”) будується на особливостях клинків, оскільки формою руків'я (яке було однаковим з руків'ям мечів відповідного періоду з хрестовиною прямою або трохи зігнутою до клинка, найчастіше дископодібним верхів'ям) повторювалися в різних типах клинків. Виділяють два основні типи клинків, які настільки відрізняються один від одного, що стало підставою гіпотез про різне їх походження (про це йшлося в підрозділі 2.2). До типу I зараховують фальшиони з більш або менш вигнутим лезом, прямою спинкою клинка, частково або повністю зігнутим. Біля вістря йде розширення, але з боку спинки біля вістря є короткий, загострений скіс (“качиний ніс”). Саме зброя цього типу трактується як запозичення зі Сходу і вже адаптована в Європі. Тип II характеризується широким і міцним клинком з прямою чи деколи з ледь вигнутою спинкою. Має асиметричне викривлене лезо. Ріжуча кромка вигинається в напрямі до вістря. Найширша частина клинка розміщується в 150 мм від вістря, яке не дуже ефективно для завдання колольних ударів. Виділяють також тип III, який, на

перший погляд, досить схожий на тип I, однак насправді суттєво відрізняється від нього. У фальшиона типу III повністю заточений край розміщений на протилежній стороні клинка, тобто там, де у фальшиона типу I є спинка (обух). Для таких фальшионів характерним є те, що клинок прямий на відстані 2/3 від руків'я, передній край клинка, прямий або легко увігнутий, різко повертається до сильно увігнутого краю на вістрі. Задній край прямий чи трохи випуклий. Вістря може бути плоским або потовщеним ромбічного перерізу, пристосоване до завдання колольного удару. Такий тип фальшиона вважається розвитком двох перших типів [285, с. 57].

М. Глосек на польському матеріалі (на основі речових знахідок та іконографічних джерел) здійснив класифікацію клинків та руків'їв **кордів**. Польський дослідник виділив чотири типи клинків кордів: тип 1 – клинок простий, ножоподібний, рівномірно звужується до вістря; тип 2 – лінія спинки клинка пряма, а лезо на 4/5 довжини майже паралельне до неї, у кінці різко звужується до слабо вираженого вістря; тип 3 – лінія спинки клинка пряма, спочатку лезо розширюється рівномірно, а в 4/5 частині довжини різко звужується до дуже слабо вираженого вістря; тип 4 – клинок шаблеподібно вигнутий, часто спинка стята під кутом, що підкреслює виражене гостре вістря. М. Глосек також описав чотири форми руків'їв, враховуючи особливості хрестовини та верхів'я: 1) руків'я ножове, без хрестовини та верхів'я, замість яких використане часом невелике потовщення; 2) руків'я з короткою хрестовиною і добре виділеним асиметричним верхів'ям; 3) руків'я з довгою хрестовиною, кінці якої з обох боків підняті вгору до верхів'я, і з асиметричним верхів'ям; 4) руків'я з хрестовиною, кінець якої з правого боку піднятий до верхів'я, і з асиметричним верхів'ям [357, с. 123].

П. фон Вінклер виділяв поясні, підсагайдачні і захальвні **ножі** [91, с. 296]. Поясні ножі були короткими, з двома лезами, носилися при поясі, до якого прикріплювалися за допомогою гака, закріпленого на наконечнику піхов ножа [69, с. 39]. Підсагайдачні ножі входили в комплекс озброєння лучника і зберігалися в спеціальному гнізді, яке було в сагайдаку. Саме такий ніж (вірніше,

дві його частини, які підходять один до одного; одна з частин із залишками дерев'яної піхви) завдовжки 85 мм виявлений при розкопках поховання в Городку над Бугом [328, с. 92]. “Конструкція цього типу ножа відрізнялася від решти тим, що його клинок був довшим і ширшим, з одною ріжучою кромкою і характерною формою леза: приблизно до половини воно вигнуте в бік ріжучої кромки, а потім спрямлене, таким чином ріжуча кромка мала увігнутий вигляд” [219, с. 19]. Захалівні ножі носилися за халявою чобота і використовувалися в рукопашному бою. Мали своєрідний (трикутний) кривий (вигнутий) клинок, який був ефективним для пробивання кольчуги [91, с. 19]. В. Бережинський до цих трьох типів додає четвертий – ніж польовий (з однолезовим клинком клиноподібної форми у перерізі), відзначаючи, що такий ніж використовувався тільки як мисливський, тоді як попередні три типи були не тільки мисливською, а й бойовою зброєю [69, с. 40].

Б. Колчин на основі археологічних знахідок з Новгороду розробив класифікацію, що ґрунтується на співвідношенні ширини клинка і товщини обухка. Учений усі давньоруські ножі зводив до двох типів: 1) з клинком з прямою спинкою і криволінійним лезом; 2) з клинком з криволінійною спинкою і криволінійним лезом (кинджалоподібні) [168, с. 48–56]. Як уже зазначалося, серед усіх ножів Б. Колчин власне бойовими вважав “захалівники”, які відрізняються від інших ножів потовщеною спинкою та подовженим черенком [169, с. 72].

Серед типів середньовічних **кинджалів** спочатку звернемо увагу на “кинджал милосердя” (фр. misericorde). Як зазначає Е. Окшотт, така назва з'явилася стосовно кинджалів ще в 1221 році в Араській хартії. Припускають, що назву свою кинджал отримав через те, що використовувався в двобої, коли піднятий кинджал у руці переможця означав, що противнику, який упав поборений, треба просити пощади [215, с. 296–297]. Очевидно, що сам цей кинджал не є окремим типом щодо особливостей будови, а виділяється стосовно його функціонального призначення – добивання переможеного ворога. Таким кинджалом можна було проникнути між стиками частин обладунку.

Е. Окшотт вказує на найбільш поширені типи кинджалів у Європі до кінця XV ст. – баселард, нирковий кинджал, кинджал з хрестоподібним руків'ям, рондел, чинкуеда, зауважуючи, що існувало безліч різноманітних форм, які важко піддаються класифікації внаслідок своєї унікальності (Додаток А.10). Таку велику кількість кинджалів різних форм пов'язують з тим, що кинджал став обов'язковою частиною спорядження воїна [215, с. 385–389]. Польські вчені на основі аналізу знахідок з теренів сучасної Польщі та іконографічних джерел говорять про поширення таких типів, як щитовий (рондел), нирковий (баллок; англ. Ballock dagge), “хрестоподібний” (квілон, quillion, dolchmesser), вухастий (англ. ear dagger), а також кинджали типу баселард (англ. baselard, також basilard) [330, с. 125–128; 366, с. 111–112]. Перший з названих типів – щитовий – характеризується подовженим вузьким клинком з відносно коротким вістрям. Руків'я такого ножа симетричне, хрестовина і верхів'я мають вигляд плоских округлих, овальних або багатокутних щитків (звідси походить і назва ножа). Кинджал нирковий (баллок (англ. ballock dagger)) має особливу форму гарди – дві кульки, об'єднані з основою (від фалічної форми гарди і походить назва баллок), а перед гардою розміщені дві пелюстки (звідси, вважають, назва “нирковий” (kidney dagger)). Цей кинджал був широко розповсюджений у Європі у XIII – XVII ст., зображення його фіксуються з 1300 – 1350 рр. Найраніша і найбільш розповсюджена форма клинка – однобічно заточений клинок трикутної форми, який рівномірно звужується від руків'я до вістря. Деколи клинок для зміцнення робили чотирикутним у перерізі. У подальшому цей кинджал мав різні модифікації форми клинка (наприклад, на початку XV ст. набувають популярності клинки з краєм лез, які рівномірно звужуються, а в XVI ст. ромбоподібний виступ на клинку стає настільки товстим, що клинок може розглядатися як чотиригранний). Баселард був розповсюджений у Європі з першої половини XIII ст. Сама назва є викривленням німецької назви basler [messer] (“базельський ніж” – походить з швейцарського міста Базель). Як правило, баселард був завдовжки 400 мм з хрестоподібним верхів'ям і двосічним клинком, який поступово звужувався від руків'я до вістря, мав традиційно ребро

жорстокості по центру і ромбічний поперечний переріз [366, с. 112]. Вухастий кинджал використовувався від XIV ст., і назву свою отримав за два схожі на вуха диски, які прикріплювалися до верхів'я. Двосічне лезо від руків'я відділялося циліндром дещо більшого за діаметром, ніж черен руків'я. Квілон з'явився в XIII ст., найдавніші його форми нагадують укорочений меч зі схрещеною гардою (назва кинджала фіксує цю його особливість). Це традиційно рицарська зброя, яку носили на правому боці, хоч цивільні в Польщі носили його спереду.

М. Левандовський на основі аналізу різних джерел наголошує на використанні названих типів бойових ножів і кинджалів саме рицарями, тоді як на озброєнні простих воїнів, а також простолюду були бойові ножі (а то й універсальні) інших типів, призначених для завдання січних або різальних ударів, а не колольних [330, с. 128].

Враховуючи конструктивні особливості різних типів та різновидів клинкової зброї, розглянемо в наступному підрозділі їх технічні характеристики у взаємозв'язку з функціональними особливостями.

2.4 Технічні характеристики різних видів клинкової зброї та їх функціональні особливості

Усі різновиди клинкової зброї належать до поліфункціональної холодної зброї, однак для кожного з них характерна основна (найважливіша) функціональна ознака, у той час як інші є другорядними або й найменш притаманними, хоч і можливими. Такий підхід до характеристики окремих різновидів клинкової зброї особливо є важливим з погляду з'ясування місця певного виду зброї в цілому комплексі озброєння та відповідного використання його в бою для виконання чітко визначених бойових завдань.

Клинковою зброєю можна завдати рубальні (січні), колольні та різальні удари, деякі з видів можна використати і для метання.

За основною функціональною ознакою меч є рубальною та колольною зброєю (у період класичного Середньовіччя це, зокрема, одноручні мечі типів XII, XIV, XVI, XVIII; півтораручні бойові мечі типів XIIa, XIIIa, XVIIIa, XX (за

Е. Окшоттом)), однак були і вузькоспеціалізовані типи на виконання тільки одного із типів ударів. Зокрема, одноручні мечі типів X, Xa, XI, XII, XIII, XIIIb, XIV (за Е. Окшоттом) розраховані на розсікаючий рубальний удар, що передбачено наявністю в них заокругленої (конвексивної) заточки клинків. Типи ж одноручних мечів XV, XIX, XXa, півтораручних бойових пізнього Середньовіччя типів XVa, XVIa, XVII і XVIII з характерним сильно звуженим до вістря клинком більш конструктивно призначені для завдання колольного удару. В. Гуцул наголошує на тому, що, на відміну від східної клинкової зброї, європейський пізньосередньовічний меч “мав орієнтацію на проламуючий удар, незалежно від того, був він призначений для завдання колольних чи рубальних ударів. Це пов’язано з повсюдним і традиційним для Європи акцентом на суцільний, важкий, захисний обладунок” [130, с. 22].

Найменш типовим є використання цього виду клинкової зброї для завдання різальних ударів. Різальний удар мечем є відмінним від відповідного удару шаблею. Д. Тоїчкін указує на можливість завдання такого удару кривим мечем, який має лінію леза увігнуту (копіс) або S-подібну (махайра, ятаган). Специфіка такого удару полягає в тому, що “не відбувається шабельної “відтяжки”, навпаки, зброя ріже, рухаючись уперед, й для її надійної фіксації у руці використовували потужні верхів’я-обмежувачі” [285, с. 39]. Кривий клинок має іншу, ніж прямий, уражуючу дію: якщо сильний удар мечем з прямим клинком розрубє, роздрібнює тверді тіла, водночас маючи малу ефективність проникнення в м’які тканини, то кривий клинок, навпаки, діє “не перпендикулярно місцю завдання удару, тобто не стільки дробить, скільки розрізає, проникаючи глибоко всередину, оскільки форма його повторює півколо розмаху” [81, с. 203].

Кожен з типів мечів має свої функціональні особливості і, з чого очевидно випливає, були різні техніки роботи з різними типами мечів, однак є певні і об’єднуючі фактори. Для того, щоб меч будь-якого типу був ефективною зброєю, необхідне поєднання двох чинників – сам меч має бути якісно зробленим і воїн має добре володіти ним (про тактику використання в бою меча див. Розділ 4).

Якісний меч, яким максимально ефективно можна виконувати удари, передбачені його конструкцією, має бути добре збалансованим. Висновки щодо того, у чому полягає добрий баланс меча, від чого він залежить, ґрунтуються на експериментальних дослідженнях, які в основному зараз проводять реконструктори, ковалі-зброярі та ентузіасти “Живої історії”. Звичайно, такий підхід є новим, адже до останнього часу у військово-історичних розвідках про “експлуатаційні якості” та придатність у бою меча говорилося досить мало, в основному на рівні абстрактних міркувань.

Останнім часом експериментальним чином (шляхом виготовлення багатьох зразків за справжніми артефактами і випробовування їх у практиці бойових зіткнень з використанням середньовічних тактик ведення бою) було отримано основні відповіді на питання про чинники, які визначають ефективність меча в бою (зараз часто у цьому плані говорять про “гармонію меча” (harmony sword) [189, с. 43]). Добрий меч має твердий і міцний клинок, який одночасно повинен бути гнучким та пружним (залежно від типу клинок повинен був гнутися на 8 – 15 см; згадки про суворе випробування гнучкості мечів є в деяких героїчних сагах та окремих західноєвропейських хроніках, наприклад, монаха із Сент-Галлена). До того ж, він повинен бути правильно збалансований, інакше буде незграбним і грубим, і ним не можна буде правильно (або взагалі неможливо буде) виконувати прийоми, які передбачені його конструктивними особливостями. На противагу поганій збалансована зброя підтримує і посилює удари. За висновками шведського коваля-зброяра Петера Йонссона, клинок меча, який має добрі пропорції і відповідну рухливість, сприяє збалансованості меча. Баланс меча забезпечує його плавний рух уперед, що сприяє легшому керуванню клинком при фехтуванні [189, с. 43].

Звичайно, і в Середні віки не всі мечі були ідеально збалансовані, але нашим завданням бачимо з’ясувати ті можливості, які дає навченому воїнові в бою якісно виготовлений меч, а не виявлення серед знайдених екземплярів реальної кількості тих, які задовольняють відповідні вимоги до меча як зброї (до

того ж це часто утруднене або й неможливе через погано збережений стан знахідок).

Для балансу меча важливими є три фактори: загальна вага меча, центр ваги, розподіл маси [189, с. 43].

Вага меча тісно пов'язана з його бойовою придатністю, адже вона повинна бути оптимальною для завдання сильного удару і разом з тим давати можливість швидко здійснювати відповідні фехтувальні прийоми. На це звертали увагу і середньовічні майстри клинка, і сучасні дослідники. Слід відмітити, що півтораручні мечі, як вказують середньовічні фехтбухи, не були такими важкими, як це могло здаватися на вигляд, і мали оптимальну вагу для проведення швидких атак [44, с. 15]. Дворучні мечі справді були важчими (за оцінками майстрів клинка епохи Відродження, у середньому вага їх була 2,7 кг) [45].

На основі дослідження знахідок мечів встановлено таку їх середню вагу: одноручні мечі (X – XV ст.) – близько 1,3 кг; довгі мечі – від 1,5 до 2,0 кг; дворучні мечі – 3,0 кг [189, с. 43]. Різні типи мечів, звичайно, відрізнялися вагою від указаних середніх показників, але не набагато. Особливо хочемо звернути увагу на вагу тих мечів, які умовно називають “бойовими”, тобто вони призначалися спеціально для застосування на війні (тоді як інші могли використовуватися в різноманітних ситуаціях для самозахисту). Такі мечі ширші, важчі й довші і призначалися для завдання і рубального, і колольного ударів. Серед таких мечів періоду класичного Середньовіччя особливо виділяється тип XIIIa (XIII – XIV ст.), який називають “архітиповим” бойовим мечем. Він мав багато варіантів, міг бути і півтораручним, і дворучним. Його вага варіювалася у межах від 1,7 кг до 2 кг, при довжині клинка в середньому 800 мм, а руків'я – від 150 до 250 мм.

Загальна вага меча є дуже важливим чинником, однак не основним (так це пояснює експерт з фехтування на мечах Гі Віндзор: “Важливість балансу не може бути перебільшена: важким, добре збалансованим клинком керувати набагато легше, ніж легшим, але погано збалансованим” [359, с. 38]). Суттєвішим фактором, хоч, звичайно, і пов'язаним певною мірою з попереднім, є центр ваги –

місце, у якому зброя знаходиться в рівновазі. Залежно від розмірів і форми меча центр ваги розташовувався в 70-150 мм нижче від рамен хрестовини. Якщо центр ваги зміщений далі в бік клинка, то рубальний удар мечем хоч і набуває більшої сили, але клинок у порівнянні з іншими стає незручним, ним важко керувати. Якщо центр ваги знаходиться занадто близько до руків'я, то, навпаки, мечем легко керувати, але удар втрачає силу, а клинок (перш за все вістря) стає важко контролювати. До того ж важке руків'я “тягне” руку, яка тримає меч [189, с. 44].

Клинки середньовічних мечів звужуються до вістря не тільки в профілі, але й дистально (тобто за товщиною). По всій своїй довжині вони мають різну товщину і поперечний переріз, що важливо для загальної ваги та балансу. Доли на клинках зменшують вагу меча і надають йому додаткову стабільність (за фізичним принципом “двотаврової балки”) (Додаток А.6) [189, с. 23].

Так само, як і вага та її центр, розподіл маси по всій довжині меча впливає на швидкість та силу удару. У розподілі маси спостерігаються відмінності у різних типів мечів залежно від того, чи вони призначені для завдання тільки рубальних ударів, чи також ще й колольних. У меча, який призначений тільки для рубальних ударів, маса повинна бути розподілена відносно рівномірно по всій його довжині, а у меча, сконструйованого також і для колольних ударів, маса повинна зосереджуватися біля руків'я, оскільки меч повинен добре керуватися рухом однієї руки. Навіть коли меч, маса якого зосереджена біля руків'я, має більшу вагу, ніж інший того ж типу, то фехтувальнику він видасться легшим і зручнішим [189, с. 44–45]. Важливим є і те, щоб маса верхів'я для вирівнювання загального балансу підбиралася відповідно до маси решти частин меча, як говорив середньовічний майстер клинка Ганко Дьобрінгер, якщо меч великий і важкий, то і його верхів'я повинно бути важким [46]. Однак маса на кінцях не повинна бути занадто велика, в іншому випадку меч буде важко контролювати.

Крім того, фахівці звертають увагу на важливість для “гармонії меча” так званих “вузлових точок”. Клинок меча, щоб пружно відбивати удари меча супротивника, повинен бути еластичним, пружним. При використанні меча, за законами фізики, обов'язково з'являються вібрації, однак при змахах мечем вони

майже не помітні. Вібрації посилюються при ударі по щиту чи мечу ворога. Поганий меч починає тремтіти в руках, вібрації передаються від клинка на руків'я. Добрий меч, навпаки, міцно, надійно лежить у руці, оскільки вільні від вібрації зони – вузли – розташовані у правильних місцях. Первинні вузли називають також “центрами удару” – це місця клинка, де удар зустрічає спротив, забезпечує полегшення ударної дії на руку, яка тримає меч. Вільні від коливань вузли клинка знаходяться в гармонії з іншими, вторинними вузлами руків'я, відомими також як “точки резонансу”: якщо по мечу в точці удару вдаряє інший меч, то на точку резонансу коливання не передаються або майже не передаються. Ідеальним (тобто таким, який забезпечує відносно слабе передавання вібрацій навіть при сильному ударі) вважається розташування точки удару залежно від центру ваги на третині довжини клинка від вістря. Точка резонансу повинна знаходитися на руків'ї за раменами хрестовини в тому місці, де рука тримає меч. Ще однією критичною точкою вібрацій є верхів'я, оскільки в результаті сильних вібрацій клинок може зламатися у своєму найслабшому місці, – як правило, це місце з'єднання хвостовика і верхів'я. Тому важливим з цього погляду є оптимальна вага верхів'я, щоб воно, з одного боку, складало необхідну противагу клинку, а з іншого, – було б настільки можливо легким, щоб компенсувати ефект вібрацій [189, с. 47].

З бойовими властивостями клинкової зброї пов'язана і її довжина. Щоб було можливо найбільш ефективно використовувати меч, він повинен відповідати розмірам тіла фехтувальника [189, с. 48]. На це звертали увагу, хоч і рідко, і середньовічні майстри клинка. Зокрема, Ганс Тальгоффер вважав оптимальною довжиною 1200–1370 мм для півтораручного меча з рубально-колольним ударом [43, с. 15]. На думку Ваді, дворучний меч повинен діставати від підлоги до висоти плеча. Верхів'я повинно бути круглим, щоб зручно лежало у стиснутій руці. Довжина руків'я повинна складати п'ядь (п'ядь вимірювалась довжиною від ліктьового згину до зап'ястного суглобу). Рамена хрестовини в перерізі повинні бути квадратними, міцними і настільки довгими, наскільки руків'я і верхів'я разом взяті, щоб забезпечити оптимальний захист рук. Майстер меча Ганко

Дьобрінгер висловився тільки про довжину руків'я, вказуючи, що воно повинно бути достатньо довгим для обох рук. Більш довге руків'я перш за все підтримує ефект важеля при керуванні мечем: якщо під правою рукою знаходиться центр обертання, то переміщення лівої руки впливає на зміну положення клинка без застосування сили (цей приклад демонструє відмінності використання одноручного і дворучного меча) [189, с. 48].

Сучасний експерт в галузі фехтування на мечах Гі Віндзор рекомендує для довгого (півтора- або дворучного) меча такі розміри: 1) загальна довжина повинна бути приблизно від підлоги до грудей; 2) довжина руків'я повинна складати від двох з половиною до трьох розмірів ширини долоні; 3) довжина рамен хрестовини повинна дорівнювати від однієї до двох довжин долоні; 4) центр ваги повинен знаходитися в 3 – 5-ти пальцях (по ширині) під раменами хрестовини [359, с. 38].

Цікавим є дослідження пропорцій середньовічного меча. Дослідник-практик Петер Йонссон дійшов до висновку про відповідність пропорцій багатьох середньовічних мечей числам Фібоначчи [114], зокрема у меча Сванте Нільсона Стуре довжина клинка відповідає 8 одиницям, довжина руків'я – 3, довжина рамен хрестовини – 2. Ширина клинка і верхів'я складають відповідно половину одиниці. Подальші відповідності визначаються в дистальному звуженні (яке зменшується до вістря перерізу). Відхилення меча Стуре від пропорцій Фібоначчи складають менш ніж міліметр. Такі гармонічні пропорції не тільки створюють красиву форму меча, але, на думку дослідника, впливають на вузли і баланс, тож, відповідно, і на бойові властивості меча. Це тільки перші спроби такого аналізу, тож необхідні подальші масштабні дослідження [189, с. 48–49].

Кожна із частин меча призначена для виконання відповідних функцій (Додаток А.5). Верхів'я створює противагу клинку і тим самим поліпшує збалансованість зброї, запобігає зісковзуванню руки з руків'я назад. Ним завдають удари тильним боком меча, а також покладена на цю частину рука, як свідчать писемні та зображальні джерела, надає більше спрямовуючої сили пронизуючому уколу. Рамена хрестовини запобігають зісковзуванню руки, яка тримає меч, уперед по клинку і її пораненню (саме це є її основною функцією, до

речі, прозоро відображеної в англійській назві – handguard (захист руки)); захищає цю ж руку від удару об щит суперника, а також вона використовується в прийомах захвату та важеля. Як виняток, хрестовина може служити в екстраординарних випадках для парирування ударів меча ворога, що впливає з фехтбуків та дослідження самих мечів, на хрестовинах яких майже немає слідів від ударів мечів суперника [189, с. 21–23]. У середньовічних фехтбухах, зокрема Ліхтенауера [356, с. 34], виділено три функціональні частини: руків'я (призначене для того, щоб тримати меч, а також завдавати удари, застосовувати прийоми удушення противника і ривки), “сила” меча (область від широкої основи клинка до його середини, саме ця область призначалася для парирування ударів) і “слабкість” меча (частина клинка від його середини до вістря; призначалася для тонких фехтувальних прийомів). Зауважимо, що Ліхтенауеру був відомий і поділ тіла на чотири зони ураження (це спростовує думку про те, що “сила” і “слабкість” та зони ураження стали використовуватися тільки в XVI ст.) [356, с. 34].

Рубально-колольний клинок за функціональним принципом поділяють на чотири чверті: “слабку”, “півслабку”, “півсильну” і “сильну”. “Слабка” чверть (це насамперед вістря) працює при завданні колольних ударів. Центр рубального удару припадає приблизно на кінець “півслабкої” чверті ближче до “слабкої”, оскільки площа клинка навколо нього найбільш ефективна для нанесення такого удару. Інші чверті – “півсильна” та “сильна” виконують функцію важеля. Крім того, на “сильній чверті” знаходиться центр ваги, що робить його найкращою точкою для блокування удару ворога [130, с. 20–21].

За основною функціональною ознакою **шабля** є січною та різальною зброєю, як другорядна визначена функція завдання колольного удару. Таким чином, цей вид клинкової зброї має універсалізм функціонування – нею можна завдавати і різальних, і січних, і колольних ударів [287, с. 31]. При завданні січного удару шаблею рука воїна рухається по півколу, колольного – поступально, різального – зворотно-поступально (рух називають “протягуванням”) [287, с. 30–31]. “Прямий перпендикулярний удар шаблі має

круговий рубально-різальний характер й у більшості випадків дає змогу сполучити в єдиному русі обидві фази (ураження – витягнення)” [285, с. 43].

Разом з тим, шабля мала менші можливості завдання колольних ударів. Ю. Бохан указує, що це було суттєвим недоліком у кінному бою, де в низці випадків уколи, як свідчать практичні дослідження, є найбільш ефективними і важкими для відбиття [84, с. 151; 362, с. 37]. Можливо, саме тому статuti Великого князівства Литовського настійно рекомендували як клинкову зброю меч або корд, а не шаблю. І з цим пов'язане те, що з II пол. XVI ст. поширення набувають виключно колольні види клинкової зброї (шпаги, кончар).

Для кавалерійського меча характерний удар важкий, спрямований зверху вниз [287, с. 42], тоді як “основний шабельний удар має специфічний рубально-різальний характер, причому кут розрізання шаблею гостріший, ніж кут розрубання мечем” [287, с. 41; 207, с. 153]. Конструктивні особливості шаблі – нахилене у бік леза руків'я та кривий клинок – дають можливість воїну тягнути на себе шаблю на завершальному етапі виконання удару, що дозволяє травмувати значно більшу частину тіла противника [287, с. 41] (Додаток А.7). Саме в напрямі досягнення максимально ефективного шабельного удару, головною вимогою до якого була сформульована А. Соловйовим теза: в єдиному русі мають сполучатися обидві фази удару шаблею: ураження – витягнення [264, с. 153], – і вдосконалювалася конструкція шаблі в досліджуваній нами період, а в XV – XVI ст. вона вже набула особливостей, необхідних для ефективного завдання саме такого удару [287, с. 41]. Також важливо зауважити, що при завданні удару кривим клинком на великій швидкості (галоп) легше, ніж прямим клинком, виправити помилку прицілювання. Усі названі особливості шаблі найбільш виразно виявилися у вже сформованих на XV – XVI ст. зразках, тоді як давньоруські шаблі XII – XIV ст. відображають процес удосконалення цього виду клинкової зброї (про еволюцію давньоруських шабель йтиметься в підрозділі 3.1).

Нахил руків'я виступає “компенсатором кривизни”, тим самим впливаючи на ефективність завдання різальних, рубальних і колольних ударів. Колольний удар забезпечувався точно розрахованою кривизною та зустрічним загостренням

останньої третини чи чверті клинка. Для підвищення ефективності саме такого удару руків'я робили нахиленим до леза, причому намагалися, щоб поздовжня вісь клинка перебувала під якомога більшим кутом (до 180°) стосовно поздовжньої осі витягнутої руки (рука ставала ніби продовженням клинка). Однак нахил руків'я у бік леза, полегшуючи колольний удар та не зменшуючи ефективності різального, знижував можливості виконання сильного січного (рубального) удару, тому зброярі, намагаючись зменшити такий конструктивний недолік, нахил робили іншим, деколи навіть він зовсім відсутній, зокрема, багато типів східних шабель мають пряме руків'я та пряму ділянку клинка при п'яті [287, с. 41–42]. За таких конструктивних особливостей уся вигнута частина клинка служить рулем при розмаху і змушує клинок збігатися з напрямом удару. Крім нахилу, до руків'я для ефективності завдання удару висувалася вимога забезпечення щільності охоплення її рукою, що найкраще можна було досягти відповідною формою руків'я – дещо плоскої з овальним поперечним перерізом (Додаток А.7) [290, с. 37]. В. Федоров підкреслював також правильну співвідносність ваги руків'я стосовно ваги клинка, а також важливість дотримуватися симетрії клинка, у площині якої повинен бути розташований центр ваги зброї – тільки в цьому випадку можна очікувати ефективності удару відповідним клинком [290, с. 38]. Якщо симетрія порушувалася різними чинниками (наприклад, надмірною вагою елементів ефеса), то зброя викручувалася в руці і удар завдавався не лезом клинка, а дещо боком і, звичайно, не був необхідної точності і сили.

На ефективність шабельного удару впливають, крім співвідношення кривизни клинка й нахилу руків'я, місцезнаходження центру ваги, довжина та вага шаблі, значно менша, ніж у меча, що досягалося за рахунок зменшення ширини клинка.

Враховуючи те, що шабля є насамперед зброєю вершника, оскільки саме в цьому випадку розкриваються всі потенційні переваги цього різновиду клинкової зброї, важливою є думка експертів щодо розмірів клинків кіннотників. На думку видатного конструктора зброї поч. ХХ ст. В. Федорова, мінімальна довжина

клинк повинна бути такою, щоб вершник міг клинком закрити голову й тулуб, тримаючи ефес над головою, а при нападі він, хоч і нагнувшись, мусить досягати ворога, який лежить на землі. Однак надлишкове подовження клинка теж не бажане, оскільки це спричинить збільшення ваги зброї, що негативно відобразиться на якості ударів (їх силі і точності) [290, с. 23]. Для зменшення ваги клинка без втрати міцності у шаблі, як і в меча, використовувалися доли.

Для збільшення сили удару, на думку В. Федорова, доцільніше не збільшувати вагу клинка, а, навпаки, зменшувати її з метою підвищення швидкості руху клинка при ударі. Однак полегшення клинка можливе тільки до певної межі, у разі перевищення якої це негативно позначиться на міцності клинка та силі удару [290, с. 30–31]. Таким чином, необхідною є оптимальна вага для швидкого виконання бойових прийомів та завершального удару достатньої сили й необхідного типу [290, с. 30]. Для ефективності удару важливим є, як і в мечі, розміщення центру ваги, який у шаблі повинен розташовуватися ближче до кінця клинка. Найважливішу роль при ударі відіграють частини клинка, найближчі до центру ваги і розташовані з двох боків від нього, тоді як уся інша частина клинка від центру ваги до руків'я служить тільки для передачі цієї сили головній частині клинка, подібно як топорище для сокири. Таким чином, для надання більшої сили удару необхідно зробити важчою робочу частину клинка, одночасно полегшивши всю решту, наскільки це можливо для можливої швидкості і легкості володіння цією зброєю [290, с. 31–32].

Для більш проникаючого удару при меншому застосуванні сили важливою є також форма клинка. Найбільш ефективним, на думку В. Федорова, який вивчав найкращі зразки східних шабел, є клинок, форма поперечного перерізу якого нагадує човен в поздовжньому розрізі (найбільша товщина клинка є поблизу леза і потім зменшується у напрямі до обуха). У такому разі форма клинка (при достатній гостроті леза для ефективного врізування в тканини при ударі) сприяє уникненню тиску та тертя сполучних тканин на бокову поверхню клинка – вони припадають тільки на передню частину, на відміну від клинка з поперечним перерізом у формі клина (тобто з найбільшою частиною біля обуха), при

застосуванні якого роз'єднані тканини, намагаючись знову з'єднатися, тиснуть на бокові поверхні клинка і зменшують його проникнення [290, с. 13–14]. Гострота леза, як зазначено вище, має велике значення для проникаючого удару: чим гостріший клинок – тим глибше він проникає, однак занадто гострим його робити небезпечно, оскільки зменшується його міцність.

Важливим для правильного завдання удару для шаблі, як і для меча, є центр удару, який на шаблі з елманню переважно розташовувався на її основі, яка утворювала придатне для декору розширення [285, с. 32]. Якщо центр удару переносився ближче до бойового кінця, то можна було завдавати потужного удару більш віддаленою від себе частиною клинка, не зазнаючи зворотного удару в лікоть або плече [290, с. 148].

Для бойових різальних якостей клинка шаблі, так само, як і меча, важливим було оптимальне співвідношення твердості, пластичності та пружності, причому віддавалася перевага окремим з цих властивостей на відповідних частинах клинка, зокрема підвищена твердість необхідна була для тих ділянок, які безпосередньо вражали ворога, – вістря та леза. А біля хвостовика та в центрі удару, тобто в ділянках найвищого механічного навантаження, більше вимагалася підвищена пластичність та пружність [285, с. 32–33].

Тесаки (фальшиони) призначалися для завдання сильних рубальних і різальних ударів, оскільки для цього виду клинкової зброї характерним був клинок з випуклою частиною леза з одного боку, що досягалося шляхом розширення клинка біля вістря. Клинки, маючи відносно невелику масу, забезпечували потужний рубальний удар за рахунок зсуву центру ваги до вістря (створювався ефект батога або сокири) [294, с. 25]. Крім того, фальшиони типу III були пристосовані для завдання колольних ударів. За своїми конструктивно-функціональними особливостями корди і тесаки, на думку Ю. Бохана, були перехідним варіантом від меча до шаблі. Вони були більш пристосовані для завдання колольних ударів, ніж шабля, що цінувалося воїнами [83, с. 33]. Відповідно ефективність їх конструкції залежала від тих самих чинників, що і в названих обох різновидах зброї.

Основною функцією **кинджала** є завдання колольних ударів, як другорядні для цього виду клинкової зброї визначають січні (рубальні) та різальні удари. Кинджал у бою призначався для рукопашної сутички або для добивання переможеного [84, с. 155; 339, с. 70]. Співвідносно з типом кинджала і відповідною його формою, яка була найбільш оптимальна для завдання основного удару (у класичних середньовічних клинках це колольний удар, однак деякі типи передбачали й різальні та січні удари), перебуває вага зброї, яка є оптимальною для завдання ефективних ударів. Для колольних типів вага може бути більшою, ніж для клинків з різальною та січною функціями, оскільки в останніх для сили удару велике значення має швидкість завдання удару, а збільшити її можна за рахунок зменшення ваги зброї (тут діє положення про особливості ударів функціонально різних видів клинків: якщо в рубальному клинку сила удару головним чином залежить від швидкості його руху, то в колольному важливим чинником є не тільки швидкість, а й тиск кисті на клинок при уколі) [290, с. 41]. Для завдання глибокої рани при уколі важливою є вимога, щоб клинок не згинався при ударі, що досягається збільшенням товщини в поперечному розрізі. У колольних клинках збільшена товщина біля обуха, а для зменшення їх ваги використовуються доли або зменшується ширина самого клинка. Кинджали з виключно колольною функцією повністю негнучкі, але досить легкі, у поперечному перерізі мають дуже широкий обух, що дорівнює двом іншим сторонам перерізу. Центр ваги повинен розміщуватися на лінії з'єднання середини осі руків'я з кінцем клинка, оскільки таке його розміщення сприяє максимально ефективному колольному удару (у такому випадку кисть передає найбільшу швидкість клинку, відповідно далі ця швидкість передається вістрію і разом з тим тиск на кінець клинка під час удару є найбільшим) [290, с. 46].

Основне призначення **ножа** – завдання різальних ударів (другорядне – завдання колольних ударів). Ніж можна використати і для метання, однак ця ознака найменш характерна для цієї зброї. Разом з тим ця функція – метання – є основною для металюного ножа, конструктивна форма якого спрямована на

завдавання ушкоджень з відстані [287, с. 31–32]. За допомогою вістря клинка можна завдавати уколи, які, як і в кинджалах та інших видах зброї з колольною функцією, досягають найбільшої сили тоді, коли “його рівнодіюча проходить через вершину кута, утвореного краями вістря, поділяючи його навпіл” [69, с. 13].

Попри варіативність технічних характеристик ножів різних типів, усі вони мали відповідати таким вимогам: мати максимальну твердість вістря леза, здатну утримувати гостроту, в'язкість, що дозволяє не ламатися лезу при вигинах і ударах, можливість повторного заточування [69, с. 46]. Велике значення мали довжина, ширина і товщина клинка. Як уже зазначалося, бойові властивості ножа (за сучасними стандартами) забезпечуються наявністю клинка довшим за 130 мм зі спинкою товщиною на менше 3 мм [69, с. 46]. Якщо збільшуються ці параметри, то змінюються і властивості ножа. Зокрема, для завдавання ефективних колольних ударів ніж мав довгий загострений клинок з прямим лезом, а рубальні (але не різальні) удари могли завдаватися широким, досить довгим клинком із загнутим кінцем і товстою спинкою [112, с. 11]. Розміри різних типів ножів відрізнялися: поясні мали довжину 90–150 мм при ширині біля п'яти 200–250 мм, а підсагайдачні характеризувалися клинком ширшим і довгим (близько 400 мм), польові завдовжки 200 – 250 мм [289, с. 20–21]. Важливу роль для забезпечення бойових якостей ножів відігравали і матеріали та технологія виготовлення клинків: ножі з наварними лезами мали більшу мікротвердість порівняно з суцільнозалізними, суцільносталевими та цементованими [95, с. 85–87]. На думку В. Бережинського, техніка володіння ножем і кинджалом схожі між собою, з чим пов'язане півторабічне заточування ножів для ефективних розпорювальних ударів знизу вгору [69, с. 50]. Такі клинки характеризувалися плавним звуженням до вістря заточеної частини зворотного боку клинка і специфічною формою кінчика ножа (нагадує плавник акули або мордочку лисиці) [56, с. 169].

В. Бережинський вказує, що ножі для метання використовувалися в Київській Русі. Такі ножі відрізнялися від інших типів формою і балансуванням і відповідно були основи техніки метання ножів [69, с. 51–53] (зауважимо, що

джерела не дають достовірних даних на підтвердження такої думки). Метання ножа ефективно тільки у випадку несподіваного його застосування або при дистанції не більше 3-4 м, коли ворог не має можливості ухилитися [69, с. 52].

Висновки до розділу 2

Найбільш вичерпну характеристику різновидів клинкової зброї дає врахування взаємопов'язаних ознак зброї – її конструктивних особливостей і функціонального призначення. Відповідно до цього підходу як окремі різновиди середньовічної клинкової зброї виділено меч, шаблю, фальшион (тесак як його підвид), корд, кинджал, ніж. При спільності загальної конструкції (клинок і руків'я (ефес)) кожен із виділених різновидів характеризується особливістю будови та поєднання елементів, що безпосередньо пов'язано з їх функціями. Усі різновиди клинкової зброї є поліфункціональними, однак з домінантою однієї (рідше двох) функціональних ознак, до яких найкраще і пристосована їх конструкція. Меч був призначений для завдання рубальних та колольних ударів (периферійною є різальна функція), шабля – рубально-різального (другорядна – колольний удар), тесаки – рубальних та різальних (другорядною для деяких типів була функція завдання колольних ударів), корди – рубальних, різальних, колольних, кинджали – колольних (другорядні удари – рубальні та різальні), ніж – різальних (другорядна – колольних і на крайній периферії – металевих з одночасною домінантою цієї функції в металевих ножів). Ефективність ударів (їх сила та швидкість) залежить від балансу клинкової зброї, на який впливають довжина зброї, загальна її вага та центр ваги, розподіл маси клинка, співвідношення ваги клинка та руків'я (ефесу), гармонія “вузлових точок” (центрів удару і точок резонансу). На ефективність шабельного удару впливають, крім названих вище спільних для всіх різновидів клинкової зброї факторів, співвідношення кривизни клинка й нахилу руків'я.

Еволюція кожного з різновидів клинкової зброї тісно пов'язана з удосконаленням їх конструкції з метою досягти найбільшої ефективності основного удару. Разом з тим спостерігається тенденція до надання зброї саме

поліфункціонального характеру, що пов'язане з потребою боротьби з противниками різного типу захищеності, що тим більше пов'язано з неуніфікованістю спорядження середньовічних воїнів. Однак спостерігається і тенденція до витворення вузькоспеціалізованих типів мечів (тільки колольних), що пов'язано з посиленням захисного спорядження (суцільні лати).

Дискусійним залишається атрибуція таких різновидів клинкової зброї, як корди та тесаки. Найбільш аргументованою видається трактування кордів як односичної зброї, подібної до подовженого ножа з прямим або легко вигнутим клинком і, як правило, коротшим від клинка тесаків, з асиметричним руків'ям, тоді як довжина тесаків більша, ніж кордів, однак коротша, ніж мечів, а клинки тесаків за формою дуже схожі на клинки кордів (прямі чи трохи вигнуті, часом розширені до вістря), з симетричним, мечовим руків'ям. Така схожість форми клинків з відповідною функціональною подібністю цих різновидів зброї еволюційно привела до стирання відмінностей між ними вже в XVI ст.

Типології клинкової зброї відображають у стислій формі еволюцію її різновидів. Найбільш перспективним для аналізу мечів як основного типу клинкової зброї в комплексі озброєння давньоукраїнського воїна XII – XIV ст. вважаємо застосування типології Е. Окшотта, оскільки вона дає можливість з'ясувати особливості використання цього виду клинкової зброї на південно-західноруських землях в загальноєвропейському контексті. Основні положення розділу викладено у публікаціях [120; 122; 125; 126].

РОЗДІЛ 3

ТИПИ КЛИНКОВОЇ ЗБРОЇ З ТЕРЕНІВ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСИ

3.1 Еволюція різних видів клинкової зброї на давньоруських теренах у IX – XIV ст.

Еволюція мечів на давньоруських теренах відбувалася в руслі основних європейських тенденцій розвитку цього різновиду клинкової зброї. Мечі, які з'явилися в останній чверті I тис. н.е. на досліджуваній території, суттєво відрізнялися від своїх східноєвропейських попередників середини I тис. н.е., що, разом з відсутністю знахідок таких мечів у слов'янських пам'ятках, дало підстави з великим ступенем вірогідності розглядати такі мечі як нове явище на давньоруському ґрунті [153, с. 22]. Загалом на цих теренах поширюються типи західноєвропейських та скандинавських мечів, про що свідчать відповідні знахідки, конструктивні особливості яких і особливо написи свідчать про те, що це був імпорту. До речі, це підтверджують й іконографічні джерела (про це йтиметься в підрозділі 3.3). Значну кількість імпортованих мечів складають клинки з майстерень Середнього Рейну (з клеймами ULFBERHT (IX – XI ст.) [157, с. 117]. Меч був основною клинковою зброєю ближнього бою в загонах князівської дружини, що пов'язують зі скандинавськими впливами [287, с. 74].

З IX ст. і до кінця XI ст., як і по всій Європі, на території Київської Русі поширені каролінзькі мечі, археологічні знахідки яких сконцентровані в основному в декількох великих областях (в районах Києва, Чернігова, Пліснеська, Новгород, Ярославля, Смоленська та південно-східного Приладожжя) [153, с. 22]. Зафіксовано 13 типів (за Я. Петерсеном), які співіснують у той самий проміжок часу [153, с. 19]. Переважають мечі з тричастинним, трикутним та напівовальним верхів'ями, у більшості випадків франкського, а не скандинавського походження. Про це маємо і письмові свідчення, зокрема Ібн Фадлан (921 – 922 рр.) вказував, що мечі русів “плоскі, борознасті (йдеться про доли), франкські” [153, с. 47]. На теренах Прикарпаття найдавнішою знахідкою мечів на сьогодні вважаються артефакти, знайдені Т. Земенцьким при розкопках у

Пліснеську у 1881-82 рр. (зараз зберігаються в Краківському археологічному музеї). Один меч типу S (за А. Кірпічниковим) X – поч. XI ст., найімовірніше, рейнський імпорт [332, с. 50]. Другий меч, з розкопок 1882 року, А. Кірпічников датує 1000 роком і вважає за місцеву модифікацію типу V [153, с. 27].

Як наголошував А. Кірпічников, з II пол. X ст. змінюються тенденції розвитку мечів: “На зміну загальноєвропейським формам приходять місцеві форми мечів, прикрашування і оздоблення, які витримані в “національному” дусі” [153, с. 36–37]. Дослідник підкреслює, що в Східній Європі ця тенденція особливо виразна в XI і частково в XII ст. і пов’язана зі зміцненням низки середньовічних держав і зростанням їх зброярства. Він виділив новий тип меча – “місцевий А”, насамперед враховуючи специфічне декорування, що, на його думку, є свідченням не тільки давньоруського зброярства, а навіть впливу останнього на виробництво в сусідніх країнах [153, с. 34–36, 43]. До цього типу дослідник зарахував п’ять мечів (з Краснянки, Старої Рязані, Києва, Карабчієва, Глуховців), руків’я яких, хоч і зберегли деякі загальноєвропейські риси (наприклад, тричастинне верхів’я), проте мали, крім оригінального декору, ще особливості, які виявилися в розвитку мечів близько 1000 року, – легкий вигин хрестовини і верхів’я, що нагадує зразки типів Z і Z особливий. Поява такої форми руків’я відображає загальноєвропейську тенденцію і безпосередньо пов’язується з висуненням кінноти як головної військової сили Середньовіччя. Висловлюється думка про значну роль у цьому процесі давньоруського клинкового ремесла, що пов’язано також з такими чинниками, як постійний контакт зі степовими кочівниками, вплив “шабельного бою”, самої тактики кінного бою [153, с. 35].

Знайдені мечі з написами, дослідження яких дали підставу А. Кірпічникову твердити про їх виготовлення давньоруськими майстрами (хоч треба зауважити, що щодо цього і надалі точаться дискусії [303, с. 15–25]). Перший з них був знаменитий меч з інкрустованим дамаскованим дротом написом “ЛЮДОТА КОВАЛЬ” (X – перша пол. XI ст.), виявлений наприкінці XIX ст. поблизу колишнього села Фошеватого (Полтавщина) [160, с. 196–198]. Другий – з фрагментом напису уставними кириличними літерами “СЛАВ”, знайдений у

дружинному похованні поблизу Києва також наприкінці XIX ст. Належить до типу V (за Я. Петерсеном) і, як припускають, виготовлений до середини або третьої чверті X ст. [158, с. 717–722]. На думку А. Кірпічнікова, у давньоруських мечях з підписами простежуються поєднання ремісничих технік та стилістики різних регіонів: каролінзька техніка виконання напису, скандинавська орнаментика і давньоруські техніки нанесення тавр і виконання (частково) форми руків'я [159, с. 159–173]. Дослідники вказують, що “за часів Давньої Русі остаточно склалися передові методи металообробки, які й пізніше застосовували під час виробництва зброї” [287, с. 115–116]. Про місцеве виробництво може свідчити і наявність виразу “мечі харалужні” [37, с. 24, 36] щодо озброєння волинської дружини у “Слові о полку Ігоревім”, хоч і надалі триває дискусія і щодо походження самого слова харалуг, і щодо самого типу мечів, названих харалужними [153, с. 59; 259, с. 123–125; 103, с. 74]. Є свідчення про виготовлення мечів у деяких міських майстернях на теренах Русі. Так, при розкопках Райковецького городища відкриті залишки ковальської майстерні, де серед наконечників стріл, сокир і долот трапляються і частини меча [132]. Зауважимо, що у пізніший час у Львові були свої виробники мечів – мечники. Найперша задокументована згадка про їх існування у Львові є у міській книзі за 1388 рік, коли згадується мечник Конрад [205, с. 67]. Дослідники відзначають, що у XIV – XV ст. “Львів був військово-стратегічною базою, яка постачала озброєння практично для всього східного прикордоння” [205, с. 67].

Розвиток меча XII – XIII ст. на давньоруських теренах відбувався у руслі тенденції “загальноєвропейського стандарту” [153, с. 37], тобто на різних теренах Європи в цей період використовувалися схожі форми мечів, однак кожна територія мала теж певні особливості, ефективність дослідження яких зростає в разі використання відповідної типології, що дає можливість порівняти знахідки з різних місцевостей стосовно спільних і відмінних форм.

Порівняно з ранньокіївським періодом число типів мечів скорочується, але збільшується (у межах однієї групи) різноманітність таких частин, як верхів'я і хрестовина [153, с. 52]. Поруч із загальноєвропейськими романськими мечами

(зокрема, типи X, XI, XII, XIII, XIIIa, XIV (за Е. Окшоттом)), у давньоруських князівствах використовувалися мечі, ймовірно, з частково місцевими східноєвропейськими п'яти- і тричастинними верхів'ями ((за А. Кірпічніковим, тип I (наприклад, мечі із Городища та Вербични на Волині) і особливо II (зокрема, знахідки з Коденя (південне Підляшшя) та Городища поблизу Шепетівки (Волинь)). Часто руків'я цих мечів мали бронзові деталі. На думку А. Кірпічнікова, такі верхів'я з великим ступенем вірогідності розвинулися вже на східноєвропейському ґрунті з типів S і A місцевий, характерними для попереднього періоду (X – XI ст.). На користь такої гіпотези свідчить відсутність мечів таких зразків у Західній Європі. Крім Русі, вони зустрічаються в Прибалтиці (наприклад, в Пассельсі) [153, с. 53–54]. На підставі очкового оздоблення, що особливо характерне для виробів з Курова (Балтика), Р. Лівох вважає, що краще інтерпретувати головку меча, яка знайдена в Крилосі (літописний Галич) (Додаток Б. 9), та хрестовину меча із Зеленого на Тернопільщині як елементи мечів типу куровського [333, с. 46], тим самим заперечуючи думку А. Кірпічнікова про те, що подібні мечі (типу I) вивозилися з руських могил на території південно-східної Балтики [152, с. 302].

Особливе поширення на давньоруських теренах мали мечі з довгою прямою хрестовиною і дисковидним верхів'ям, про що свідчить найбільша кількість знахідок (зокрема, лиш у каталозі А. Кірпічнікова 14 екземплярів [153, с. 55], а також особливо часте їх зображення у XII – XIII ст. на мініатюрах, іконах, кам'яних образках, печатках, у білокам'яній різьбі (одне з найкращих зображень збереглося на іконі з фігурами Бориса і Гліба зі Старої Рязані (датується найімовірніше XII ст.)). Їх наслідують й іграшкові мечі (виявлені в Новгороді в шарі XIII і початку XIV ст.), Усі ці дані свідчать про те, що очевидно, з XII ст. мечам з дисковидним верхів'ям віддавалася перевага порівняно з іншими формами. Як типологічно нова форма таке верхів'я з'явилося в Європі десь на початку XII ст. і, дещо видозмінившись, проіснувало аж до початку XV ст. На давньоруських теренах можна прослідкувати два століття послідовного розвитку мечів з дисковидним верхів'ям. Найдавнішими з них є два мечі з плоским диском

з новгородських поховань [153, с. 55]. За західними аналогами вони визначаються XII ст. Мечі з випуклим диском складають кількісно більшість названого типу. Випуклий диск, більш масивний, ніж плоский, з'явився разом зі збільшенням клинка, бо чим більше лезо, тим важче і верхів'я, яке виконує функцію противаги. На двох мечях цього різновиду виявлені знаки у вигляді хреста і кола, а на третьому – залишки орнаменту [153, с. 55]. З кінця XIII ст. руків'я мечів увінчують випуклі диски без бокового радикального зрізу. Цілий меч з таким верхів'ям знайдений при розкопках міського шару Белза Львівської області (зберігається у Львівському історичному музеї). Подібний меч виявлений і в селі Стара Дорога (Мінщина), а верхів'я – при розкопках Новгорода [153, с. 55].

Характерною особливістю мечів I пол. XIII ст. є кругла в поперечному перерізі стержнева хрестовина з дещо розширеними кінцями. Саме такими є два мечі, знайдені в Городищі (розкопки Каргера в 1957 – 1958 рр.), один – зі Львова (розкопки А. Ратича в 1955 – 1956 рр.). З другої половини XIII ст. приблизно до середини XIV ст. мечі мають хрестовину, як правило, квадратну в перерізі. До таких належить екземпляр із Макарецької дачі, на якому вдалося виявити напис з 23 – 24 букв, який по-різному намагаються розшифрувати. Одна із гіпотез – що це обітниця хрестоносця, який опинився на дорогах Чернігівщини [153, с. 55].

З'являються і готичні мечі (типи XV, XVa, XVI, XVIa, XVII, XVIII, XVIIIa, XVIIId, XX (за Е. Окшоттом)), які використовуються поруч з романськими. У руслі західноєвропейської тенденції розвитку мечів на давньоруських землях з'являються півтораручні мечі та клинки, призначені для завдання колольних ударів. Зауважимо, що вперше укол мечем в бою (“прободе”) відмічений в Іпатіївському літопису під 1255 роком.

Д. Тоїчкін зазначає, що як міжнародний символ “рицарської звитяги, нерозривно поєданого зі споконвічним поняттям рицарства, меч на руських землях зберігав своє значення до кінця XVI ст., а з другої половини цього ж століття “окремі елементи рицарської культури були сприйняті та засвоєні новоутвореним станом – козацтвом” [285, с. 128].

За дослідженнями Б. Рибаківа, Г. Корзухіної, А. Кірпічнікова, на території Давньої Русі шабля з'явилася з X ст. [256, с. 227; 170, с. 81; 153, с. 62], у літописі вперше згадується під 1087 роком: "...Ярополк сів у Володимирі... і, пересидівши кілька днів, пішов він до Звенигорода. І не дійшов він до города: простромив його проклятий убивця Нерядець, дияволом наущений і злими людьми. Князь же Ярополк лежав на санках, а він з коня шаблею проткнув його місяця листопада у двадцять і другий день" [34, с. 126]. За літописами, це зброя кочовиків, тоді як русини озброєні мечами [52, с. 167]. Поширення шаблі серед осілого населення пов'язують з "перетворенням кінноти в домінуючий різновид військ та з необхідністю протистояти легкоозброєним кочовикам" [287, с. 74]. Це підтверджують і знахідки спорядження вершника та коня, зокрема на території середмістя в Луцьку у 1988 р. вкопано цілу колекцію орнаментованих стремен, підків і острог XV–XVI ст. [272, с. 182]. Але самих знахідок шабел на території Волині з XIV–XV ст. є небагато, найраніша на сьогодні знахідка шаблі у Лучеську датується XV–XVI ст. [272, с.172]. До XII–XIII ст. кількість шабел збільшується, процес їх виробництва спрощується. "Від багато оздоблених клинків з численним зварюванням залізних і сталевих пластин зброярі переходять до випуску зовнішньо нічим не примітних зразків з технічно менш трудомісткою наваркою на залізну основу сталевого леза чи цементацією цільнозалізної смуги" [153, с. 66]. Але окремі екземпляри прикрашаються срібною та золотою інкрустацією.

Розвиток шаблі на давньоруських теренах пов'язаний з особливими історичними умовами, коли необхідно було боротися і з важкоозброєними, і з легкоозброєними супротивниками, що знайшло свій "вияв у модифікаціях гарди і спробах збільшити ширину й вагу шабельного клинка з метою надати йому здатність меча пробивати важкий обладунок, зберігши при цьому переваги шаблі" [287, с. 81]. Як зауважував А. Кірпічніков, саме суперництво шаблі і меча визначило на багато століть наперед своєрідність розвитку місцевих різновидів клинкової зброї. У процесі розвитку захисного обладунку зокрема і загалом військової справи шабля зазнавала змін у бік збільшення її ваги, а також довжини та більшого вигину. Однометровий клинок X – I пол. XI ст. стає довшим на 100-

170 мм. Одночасно збільшується кривизна смуги з 30-45 мм у X – I пол. XI ст. до 45 – 55 і навіть 70 мм у XI – XIII ст., а ширина клинка з початкових 30 – 37 мм доходить в XII – XIII ст. до 44 мм (у середньому 35 – 38 мм) [153, с. 67]. Під кінець X – XI ст. з'являються єлмань та діл [170, с. 78]. Довгі, значно викривлені клинки з'являються в XIV – XV ст., виразно відрізняються від палахів та мечів (чого не скажеш про ранні шаблі, досить схожі на палаші). Зазначені тенденції розвитку клинків шабелі характерні для всієї Центрально-Східної Європи.

Розвиток оригінальних форм шаблі розпочався з видозміни гарди, яка з II пол. XI ст. набула місцевого стилістичного та декоративного оформлення [153, с. 69]. У часи Київської Русі розвивалася і хрестовина шаблі, зокрема в XI – XIII ст. для неї характерна ромбічна форма, переваги якої полягали в тому, що забезпечувалося щільніше з'єднання гарди з руків'ям, сама гарда зміцнювалася, ефективніше утримувала шаблю в піхвах [287, с. 78] (Додаток Б.1). Досить виразними стають щитоподібні виступи над клинком (прототип перехрестя), які давали можливість затримувати зброю ворога в разі ковзання її по лезі [283, с. 81–94]. Розвиток перехрестя ішов в напрямку удосконалення шабельного ефесу, у процесі якого з'явилися (XIII ст.) кругові засоби захисту руки воїна. Поряд з типами, загальними для Східної Європи (тип II), у давньоруських землях з'являються гарди місцевого виробництва (типи IIА, IIБ, III). Порівняння з шаблями кочових народів дає підстави говорити про самобутню еволюцію давньоруських шабелі [153, с. 69] (Додаток А.9). Подібні знахідки виявлені у Волзькій Булгарії, але дослідники схильні трактувати їх як використання або запозичення руських форм [153, с. 72]. Аналіз археологічних матеріалів дозволяє говорити про використання чорноклобучниками однотипних з давньоруськими зразками шабелі, які, на думку А. Кірпічнікова, вони могли отримати від ремісників давньоруських міст [153, с. 66]. Тенденції розвитку половецьких шабелі частково збігаються з такими в давньоруській зброї, що зумовлено військово-політичною ситуацією в регіоні, однак форми половецьких шабелі більш незалежні від традицій руського зброярства, у них простежуються азіатські впливи [63, с. 116]. У часи завоювання Київської Русі монголи не справили

серйозного впливу на типи шабель, які використовувалися на давньоруських теренах, що можна пояснити особливостями їхньої військової організації, зокрема використання дружин підкорених князівств із тим озброєнням, які ті мали на відповідний час [153, с. 66]. Однак можна констатувати негативні наслідки монгольського завоювання для самобутнього розвитку руського зброярства, що виявилися у зникненні місцевих новацій конструктивного вдосконалення складових елементів клинкової зброї. З XIV ст. наслідування південних і східних зразків у формах руських шабель стає дедалі виразнішим [287, с. 87].

Скрамасакси з'явилися на давньоруських територіях, ймовірно, разом із мечами як західно- або північно-західноєвропейське запозичення. Однак уже в X ст. вони рідко використовуються на давньоруських територіях, а в XI ст. і зовсім зникають, тож немає підстав говорити про якийсь місцевий розвиток такої зброї, як і кинджалів, які увійшли в комплекс озброєння давньоруських воїнів приблизно з XIII ст. у зв'язку з ширшим використанням важкого обладунку (цілком відповідно до західноєвропейських тенденцій) [153, с. 72–73]. Кинджали XIII ст. є рідкісними археологічними знахідками, однак наявний матеріал засвічує спільну із західноєвропейськими форму – подовжено-трикутні клинки з вигнутою пластинчастою хрестовиною [153, с. 73].

У Київській Русі форми ножів зазнали певної еволюції. У найраніше знайдених екземплярах, характерних для X – поч. XII ст., лезо “вузьке, клиноподібне, подовженої пропорції, точних обрисів і малих або середніх розмірів” [69, с. 44], завширшки не більше 14 мм, завдовжки – 70 – 80 мм (проте були і зовсім малі – 40 мм, і великі – 120 мм) з клиноподібним перерізом. Досить широкі спинки клинка були або прямими, або на кінці леза дещо заокругленими, що надавало ножу кинджалоподібного вигляду. Руків'я було довге (довше, ніж клинок, і не коротше 100 мм), масивне дерев'яне або кістяне. На поч. XII ст. клиноподібне лезо стало ширшим (у більшості виявлених екземплярів 18 – 20 мм) і тоншим, клинок довшим з переважно прямою спинкою, а руків'я – коротшим. З II пол. XII ст. такий тип ножа став основним і зміни торкалися тільки окремих елементів його конструкції [69, с. 44–45]. Наголосимо ще раз на тому, що описана

еволюція форм стосується ножів як таких, але досі залишається дискусійним питанням, які з них можна вважати суто бойовими (див. підрозділ 2.1). Змінювалася і технологія виробництва ножів Київської Русі: у X – XI ст. вони виготовлялися з тришарового пакету, у XII ст. наварювали сталеве лезо на залізну основу клинка, у XIII ст. здійснювали торцеве наварювання сталевого леза, на зміну якому в XIV – XV ст. прийшло косе бокове [168, с. 51–54]. Про переважання технології наварювання сталевого леза на залізну основу клинка у XII – XIII ст. свідчать археологічні джерела [92, с. 267–284; 93, с. 95–109; 129, с. 26–55; 253, с. 152–161]. Рідкісними (А. Антейн нараховує їх 50 у всій Центральній та Східній Європі [49, с. 167–178]) є знахідки ножів з дамаскованим клинком, які були найдорожчими за способом виготовлення (відповідна технологія була ще в X ст., однак поширення набула в XIII ст. [69, с. 29]), потребували великої майстерності і виконувалися за індивідуальним замовленням давньоруськими ковалями або були західноєвропейським імпортом [95, с. 91; 96, с. 42–43].

Про окремі тенденції розвитку кордів і тесаків на давньоруських теренах у IX – XIV ст. порівняно з іншими центрально-східноєвропейськими територіями не має підстав говорити у зв'язку з браком конкретного археологічного матеріалу. На підставі свідчень писемних та іконографічних джерел (про останні йтиметься в підрозділі 3.3) й окремих знахідок можна висунути припущення про спільність тенденцій розвитку цих видів зброї для земель, що згодом увійшли у Велике князівство Литовське та Королівство Польське.

3.2 Дослідження знахідок зброї, збережених у музейних колекціях України та Польщі

У цьому підрозділі зупинимося на описі тих археологічних знахідок зброї, які зберігаються в музейних колекціях України та Польщі і походять з теренів колишнього Галицько-Волинського князівства. Відбір цього матеріалу зумовлений потребою визначити, які саме типи мечів могли бути в комплексі озброєння давньоукраїнського воїна. Звичайно, враховано, що неможливо з певністю твердити про використання всіх описаних мечів саме

давньоукраїнськими воїнами, а не найманцями і навіть ворожими військами, адже землі Галицько-Волинського князівства залишалися ареною постійної збройної боротьби. Однак цілком виразна домінантна рицарської мілітарної технології у Галицько-Волинській державі [131] дозволяє розглядати екземпляри зброї, що зберігаються в музейних колекціях України та Польщі і виявлені на відповідній історичній території, як важливий матеріал для визначення особливостей озброєння давньоукраїнського воїна. Подаємо опис знахідок клинкової зброї за видами (мечі, шаблі, ножі) і в межах кожного виду – за типами.

Типи **мечів** подаємо за класифікацією Е. Окшотта з доповненнями польських вчених.

Тип X

Меч з написом INGELRII типу X A 3 за Е. Окшоттом зберігається в ЛІМ [20]. Датується II пол. XI – XII ст. Має клинок завдовжки 755 мм, звужений до вістря, двосічний, з глибоким двобічним долом по всій довжині, пряму чотиригранну хрестовину та лінзовидне верхів'я. Вказаний напис засвідчує походження цього екземпляра з надрейнських майстерень, де мечі з такими написами виготовлялися з X до XII – XIII ст. [315, с. 122] (Додаток Г.1).

Тип XI

Меч із поховання воїна (можливо, з заможного боярського роду) в Городку над Бугом (червенське місто Волинь) [328, с. 92, 94] датують XI – XIII ст. (Є. Кушнеж датує поховання II пол. XII ст. – поч. XIII ст. [328, с. 95]) і зараховують до типу XI A 1a за Е. Окшоттом. У цього меча зламане вістря, що не дає можливості визначити повністю його загальну довжину. Зламання меча перед покладанням до могили пов'язують із традицією такого ритуалу при смерті останнього представника роду за чоловічою лінією. На обох сторонах клинка виявлені написи латинською мовою, виконані за допомогою техніки інкрустації тим самим матеріалом (залізом), з якого виконане верхів'я, що в XI – XIII ст. було поширеною нормою. Техніка інкрустування залізом до кінця XIII ст. занепадає [318, с. 105]. Ті ж самі літери не мають ідентичного вигляду, що цілком відповідає припущенню про виконання інкрустації технікою вклепування дроту у

заглиблення, зроблені за допомогою різця [335, с. 43]. Перший напис є інвокаційним, його можна прочитати таким чином: IN H(onestatem) OM(nipotentis) EF(f)ECT(oris), що можна перекласти як: на честь Всесильного Творця. Напис з іншого боку – INGELIIR ME F(e)CIT [328, с. 93] – вказує ім'я майстра: Інгелрій мене створив. На написі переставлені дві літери, мало би бути: INGELRII. Мечі з таким написом, на думку зброєзнавців, виготовлялися в надрейнських майстернях з X до XII – XIII ст. [318, с. 122]. Переставляння літер було частою практикою ковалів [325, с. 93]. Мечі з надрейнських майстерень були досить поширеними в Європі, у тому числі і в Центральній та Центрально-Східній. На сьогодні в Європі знайдено 37 мечів з написом INGELRII [335, с. 48].

Меч з Дорогобужа, знайдений у 1993 р. у культурному шарі городища, типу XI В за Е.Окшоттом (тип IV за А. Кірпічниковим), відносять до XII – XIII ст. (до археологічного контексту потрапив близько I пол. XIII ст.). Руків'я прикрашене рослинним орнаментом, нанесеним складною технікою, хрестовина і верхів'я інкрустовані сріблом. Б. Прищеп та Ю. Нікольченко вважають меч імпортом [240, с. 70], а Р. Лівох уточнює, що він привезений із Західної Європи [333, с. 46]. Водночас ще один меч II пол. XI – поч. XII ст. з Дорогобужа є типу Z за Я. Петерсеном і А. Кірпічниковим і трактується як виріб місцевий [333, с. 46] (Додаток Б.6; Б.6а).

Тип XII

До цього типу належить звужений до вістря, двосічний, з глибоким обабічним долом клинок меча [19] (Додаток Б.4). Хрестовина типу 5 чотиригранна, плоска. Напівсферичне верхів'я є типу В1. Цього ж типу меч знайдений у Радимно над берегом Сяну. Ця знахідка, як і попередня, датується XII – I пол. XIII ст. Особливістю меча є напис і поруч з ним зображення хреста з кулястими закінченнями на кінцях, обведений довкола заокругленими лініями. На другому боці є знак з двоєного хреста, який відрізняється від подібних знаків на інших мечах тим, що кінці хреста оформлені так само, як і в зображенні хреста на іншому боці. Подібні знаки виявлено на мечах, знайдених на території Литви. Цей знак, на думку Г. Віклака, є свідченням про походження меча з надрейнських

майстерень, натомість В. Бехайм твердить про сарацинське походження таких мечів. Знаки здвоєного хреста, за спостереженнями М. Глосека, серед країн Центральної Європи найчастіше є на знахідках з території сучасної Польщі, хоч трапляються і в Чехії та Словаччині [318, с. 56–57]. А. Кірпічніков не наводить жодного прикладу меча з таким знаком [153].

Підтип XIIIa

Чотири мечі цього підтипу зберігаються в ЛІМ [124]. Вони відрізняються типами верхів'їв та хрестовини (Додаток Г.1).

Меч [18] загальної довжини 1102 мм зберігається у фондах ЛІМ, до музею надійшов у 1950-х роках. Клинок завдовжки 876 мм, завширшки 40 мм, звужений до вістря, двосічний, у верхній частині має діл, у нижній – овальний у перерізі. На п'яті клинка з обох боків ідентичні клейма, а в нижній частині на лезі ряд зарубок на рівномірних відстанях одна від іншої. Хрестовина типу 11 чотиригранна, з краплевидними закінченнями. Хвостовик позначений клеймом. Голівка належить до типу Т і є восьмигранною, у вигляді вази з кришкою [124].

Слід відмітити, що мечі підтипу XIIIa є характерними для XIII – XIV ст. За дослідженнями М. Глосека, у Центральної Європі зафіксовано 71 знахідка такого типу, з них на теренах сучасної Польщі – 30 [318, с. 28]. Зазначимо, що мечі такого типу знайдені, зокрема, в Жешові-Старомісті [318, с. 162], у ріці Ропі біля Сколишини на Прикарпатті [318, с. 163], а також в Тарнові під час ремонту ратуші [317, с. 151, 153], в Городку над Бугом [318, с. 156–157].

Тип XIV

Клинок типу XIV поясного меча [6], датується кінцем XIII – поч. XIV ст., клиноподібний у плані, двосічний, з долом, позначений клеймом. Хрестовина з восьмигранними потовщеними закінченнями кільйонів. У той же час, очевидно, ефес був зроблений новий – датується II пол. XIV – I пол. XV ст. і належить до типу І 10. Верхів'я дископодібне, зрізане у восьмигранну форму. Гриф зроблений з двох дерев'яних пластинок, обтягнених шкірою, рубчастий по горизонталі.

Підтип XVa

Клинок цього підтипу [9] (Додаток Б.5.б), датований XIV ст., сильно звужений до вістря, двосічний, овальний у перерізі, має чотиригранну хрестовину. З овальним у плані центром і потовщеними на кінцях кільйонами, з дископодібним верхів'ям типу G 5. Аналогічні до цього екземпляра три мечі, виявлені під час ремонту ратуші в Тарнові [317, с. 153].

Тип XVI

Меч XIV ст. цього типу, знайдений в Радимно при розчищенні русла Сяну, має клинок завдовжки 700 мм, діл доходить до половини довжини клинка. Руків'я середньої довжини близько 100 мм, є досить товстим, у перерізі чотирикутним. На зазначеній території це єдина знахідка меча цього типу [317, с. 152–153].

Підтип XVIa

На досліджуваній території з II пол. XIV ст. до I пол. XV ст. особливо були поширені такі мечі “у півтори руки”, однак з різними хрестовинами та верхів'ями, останні є таких типів: H1 6 [14], H1 [4], G2 J3 [8], H7 [17], I1 12 [23], T4 5 [24], K10 [16]. 15 мечів цього підтипу знайдені на території Малопольщі [317, с. 153].

До цього підтипу належить меч II пол. XIV – I чверті XV ст. [14], знайдений інженером Ю. Кричицьким у Белзі в 1943 році і подарований музеєві Наукового товариства ім. Т. Шевченка. До ЛІМ надійшов у 1940-х рр. Клинок при п'яті з обох боків позначений клеймом, таушованим латунню. Верхів'я типу H1 6 у вигляді плоского овального диску з потовщенням посередині. Екземпляр має чотиригранну хрестовину, кільйони відігнуті донизу, на кінцях дещо розширені.

До цього ж підтипу, але з певними видозмінами верхів'я та хрестовини, можна віднести і меч невідомого походження [4] (Додаток Б.5), який датується 1300 – 1450 рр. Хрестовина чотиригранна, з кільйонами, що плавно звужуються до кінців. Верхів'я овальне в плані, плоске, з фасками (тип H1).

В іншого меча цього ж підтипу [8] (Додаток Б.4.а), який надійшов до музею у 1950-х роках, центр хрестовини ромбічний у плані, чотиригранний, кільйони круглі в перерізі, на кінцях потовщені. Хвостовик звужений до верхнього кінця, плоский. Верхів'я є дископодібне, плоске (тип G2 J3).

Ще один меч цього підтипу [17] (Додаток Б.5.а) має головку типу Н7 – дископодібну, з конічними опуклинами на площинах, кільйони хрестовини відігнуті донизу [121].

Саме до підтипу ХVІа належить і добре відомий меч (про нього йдеться в описах експозиційного відділу ЛІМ – Музею-Арсеналу [169]), який датується І пол. ХV ст. Цей екземпляр був знайдений під час будівництва нового мосту у 1949 року і привезений до ЛІМ І. Свешніковим (зараз зберігається в цьому музеї [16]). Належав меч невідомому рицареві, який був зіштовхнутий з мосту разом з конем під час бою з татарами біля м. Сокаля у 1519 року. Меч має верхів'я типу К 10, воно дископодібне, з двобічною прямокутною голівкою заклепки.

Серед знахідок мечів такого підтипу в інших музеях увагу привертають перш за все екземпляри, які зберігаються у Волинському краєзнавчому музеї. Зокрема, йдеться про меч підтипу ХVІа ІІ 12 [23], виявлений у руслі р. Стир біля підніжжя давніх укріплень Лучеська, завдовжки 1160 мм. Верхів'я цього меча шестикутне з двома плоскими гудзями, по одному з кожного боку. Хрестовина плоска, хрестоподібна у перетину, з S-подібними кінцями, оздоблена горизонтальними паралельними заглибленими лініями [272, с. 172]. Ще один меч [24] з того ж району, знайдений біля підніжжя давніх міських укріплень Лучеська під час упорядкування русел р. Стир та Глушенець у 1934 р. належить до підтипу ХVІа Т4 5. На його лезі (за 18,4 см від руків'я) з обох боків є інкрустація золотом у вигляді шестикутної зірки, а трохи нижче – гіпотетично буква у вигляді петлі. Верхів'я восьмигранне, має “пірамідальне завершення з приплюснутим малопомітним гудзом у середині” [272, с. 171].

Ю. Бохан також відзначає, що значна кількість екземплярів представлена колольно-січними мечами типу ХVІа, який найбільш характерний для кінця ХІV – поч. ХV ст. [84, с. 129]. Саме три такі мечі зі звуженим до вістря клинком та долами у верхній частині, дворучним руків'ям і найчастіше дисковидним верхів'ям знайдені на Волині (у с. Малятин колишнього Ровенського повіту, у Радомлі і в Луцьку). Меч з Малятина має загальну довжину 1250 мм, довжину клинка – 990 мм. Клинок сильно звужений до вістря, 2/3 клинка перерізає дол (це

більш характерне для типу XVI). Ширина клинка 56 мм. Хрестовина типу 2 чотирикутна в перерізі з трохи вигнутими до вістря кінцями завдовжки 182 мм. Руків'я завширшки 27 мм. Дискподібне верхів'я типу G-N1. Ширина черенка руків'я – 15 мм [84, с. 129; 315, с. 193]. Схожий на цей меч екземпляр з Радомля, що має звужений до вістря клинок (кінець його зламаний) з довгим долом, руків'я завдовжки 240 мм, хрестовину типу 2 180 мм, верхів'я типу I, за формою близьке до еліпса [84, с. 129; 151]. На думку Ю. Бохана, до підтипу XVIa належить і меч з околиць Гродна, який зберігається зараз у Музеї війська польського у Варшаві. Верхів'я цього меча типу G, хрестовина – типу 5-6. [84, с. 131; 366, с. 41].

Меч з Луцька загальної довжини 1360 мм (за Фіцке) [315, с. 17] чи 1160 мм (за Ю. Боханом [84, с. 130]) має клинок завдовжки 930 мм. Хрестовина проста, округла в перерізі, типу 2, 193 мм. Верхів'я типу T4 келиховидне, проте варта уваги думка, що раніше верхів'я було іншим, оскільки видно сліди клепання черенка в місці насадки [84, с. 130].

На Поділлі знайдено два мечі підтипу XVIa: один – поблизу Кам'янця-Подільського, інший – у селі Водички Хмельницької області. Меч із Кам'янця-Подільського загальної довжини 1300 мм із клинком 1040 мм руків'ям 260 мм. Клинок біля хрестовини широкий (близько 60 мм), а потім сильно звужується до вістря, що зближує цей екземпляр з колольними мечами. Менше половини клинка займає діл. Хрестовина типу 5 або 6 завдовжки близько 210 мм з потовщеними злегка вигнутими до вістря кінцями. Меч має дискподібне верхів'я типу I чи K [84, с. 130; 350, с. 47]. Меч із с. Водички загальної довжини 1230 мм має дуже схожу форму клинка до описаного вище меча. Відмінності стосуються тільки таких моментів: дол займає більш ніж $\frac{2}{3}$ довжини клинка (сам клинок має довжину 950 мм), ширина біля хрестовини – 50 мм. Сама хрестовина завдовжки 270 мм, належить до типу I, є простою, чотирикутною. Верхів'я в цього меча є нетипове, належить до типу G3, але є дисковидним [84, с. 130; 151].

У Києві знайдений меч цього ж підтипу завдовжки 1120 мм. Клинок завдовжки 860 мм, завширшки біля хрестовини 60 мм, а за 30 мм від вістря – 15 мм. Верхів'я типу T1 має форму багатокутника [84, с. 131]. Хрестовина завдовжки

250 мм. проста, типу I [84, с. 131; 153, с. 88–89]. У шарах XIII – XIV ст. Кричавського замку знайдено дуже пошкоджений корозією меч цього ж підтипу без хрестовини та верхів'я. Знахідка загальної довжини 965 мм, клинок завдовжки 740 мм, ширина клинка біля руків'я – 50 мм [84, с. 131; 281, с. 187–188].

Півтораручний меч другої половини XIV ст. такого підтипу знайдений в Ужгороді серед металевого брухту і переданий до музею в 50-х рр. XX ст. [130, с. 28]. Його клинок прямий, дволезовий, плаский, без долів, широкий у сильній чверті, досить різко звужений до вістря. Хрестовина квадратна у перерізі, дещо вигнута у бік вістря. Хвостовик плаский, звужений біля верхів'я, яке є восьмикутним, наглухо приклепанам до хвостовика, по центру з обох боків має круглу виїмку для прикраси, якою маскувалася заклепка. Довжина меча – 1220 мм, довжина клинка – 950 мм, довжина хрестовини – 240 мм.

Тип XVII

До типу XVII належить дві знахідки з Коморова [318, с. 157], меч з Радимна [317, с. 154–155], а також клинок без гарди, який зберігається в ЛІМ [1].

Тип XVIII

Меч типу XVIII [13] датують XV ст. Надійшов до ЛІМ з колекції Б. Ожеховича у 1940 р. Клинок звужений до вістря, двосічний, позначений клеймом, таушованим латунню. Хрестовина типу 11, чотиригранна, кильйони відігнуті донизу, майже доходять до клинка, мають конічні завершення. Верхів'я типу S у вигляді стилізованої квітки, у центрі якої дев'ятигранна усічена піраміда.

Підтип XVIIIa

Меч “у півтори руки” цього підтипу кінця XIV – поч. XV ст [10], знайдений під час археологічних розкопок на Львівщині (точне місце не вказане), надійшов до ЛІМ у 1940 р. з музею ім. Яна III. На кожному з двох виступів у формі усіченого конуса верхів'я типу J–дископодібне є таушований латунню хрест, знак Тевтонського ордену, що дозволяє припускати, що це імпорт з Німеччини [121].

Підтип XVIIId

Півтораручний меч підтипу XVIIId, датований XV ст. [11], до музею надійшов у 1940 р з музею ім. Яна III. Верхів'я цього меча має вигляд двох

насічених шестигранних пірамід, складених основами. Верхня піраміда прикрашена ромбовидними насічками і пальметами, має гудзик (виступ).

Тип XX

У фондах ЛІМ зберігаються чотири мечі типу XX [124].

Першою половиною XV ст. датується меч XX типу загальної довжини 1130 мм, довжина клинка – 902 мм, ширина – 44 мм [15]. Клинок звужений до вістря, двосічний, з трьома долами, з обох боків позначений клеймом. Хвостовик звужений догори. Верхів'я англійського типу (типу I), плоске, шестикутне, з дугоподібними верхньою і нижньою стороною і плоским диском всередині.

Півтораручний меч, позначений клеймом, гіпотетично з майстерні Золінген, зберігається в ЛІМ [7], куди надійшов з колекції Б. Ожеховича у 1940 р. Довжина знахідки – 1048 мм, довжина клинка – 915 мм, ширина – 45 мм. Клинок звужений до вістря, овальний у перерізі, у верхній частині має три розділені ребрами доли, які частково заходять на хвостовик, що є звужений до верхнього кінця.

Ще один півтораручний меч цього типу [5] надійшов із музею ім. Яна III у 1940 р. Загальна довжина знахідки – 1233 мм. Клинок має довжину 960 мм, ширину 51 мм, звужений до вістря, з трьома долами з кожного боку. П'ята позначена клеймом. Хрестовина плоска, чотиригранна, дугоподібна, потовщена в центрі. Верхня і нижня грані прикрашені рельєфним джгутовим орнаментом, по бокових гранях проходять ребра. На центральній частині – накладна розетка. Верхів'я у вигляді сплющеної кулі, з одного боку прикрашене розеткою.

До цього ж типу належить меч, знайдений в долині річки Жовкви (ЛІМ [2]), датується кінцем XIV – поч. XV ст. До музею надійшов у 1940 р. з музею ім. Любомирських, якому був подарований графом А. Голуховським. Загальна довжина 1098 мм. Клинок завдовжки 830 мм, завширшки 51 мм, звужений до вістря, з трьома долами з кожного боку. Ближче до п'яти сліди таушування золотом. Гриф звужений до голівки. Верхів'я дископодібне (тип H). Цей тип верхів'я, за спостереженнями Е. Окшотта, був найбільш розповсюдженим в Середньовіччі. Його можна побачити на всіх типах мечів X – XV ст. [216, с. 121].

Саме такого типу верхів'я (Н за Е. Окшоттом (за М. Глосеком – Н2 [318])) має і клинок меча, знайдений у 2009 році при розкопках Буська (літописний Бужеськ) (Додаток Б.3; Б.3.а) – керівник розкопок П. Довгань, атрибуцію знахідки здійснив старший науковий співробітник відділу фондів ЛІМ Т. Рак [137, с. 170–175]. Меч зберігся неповністю (відсутня хрестовина та частина клинка), фрагмент завдовжки 440 мм (за аналогією до вцілілих знахідок мечів такого типу можна припустити, що меч мав довжину 900 мм). Після втрати мечем бойових властивостей він використовувався як сільськогосподарське знаряддя. Довжина збереженої частини клинка – 225 мм, ширина при хрестовині (втраченій) – 45 мм. Клинок звужений до вістря, двосічний, з трьома дещо нетипово розташованими обабічними долами (таку особливість пояснюють особистими уподобаннями майстра-виробника чи замовника цього меча). Товщина хрестовини у середній частині (згідно зі слідами на клинку) сягала близько 7 мм. Дослідники датують знайдений меч у Буську останніми десятиліттями XIV – першими десятиліттями XV ст., що цілком узгоджується з датуванням гончарних посудин з найнижчих шарів заповнення підвалу [137, с. 171].

Ще один меч (знайдений у 1982 році під час археологічної розвідки, проведеної Прикарпатською експедицією ІОН АН УРСР в околицях Жидачівського городища на Львівщині біля підніжжя урвища р. Стрий на заливній терасі) завдовжки 1050 мм, довжина клинка 900 мм, ширина біля хрестовини – 50 мм, у середній частині 43 мм, біля вістря – від 22 мм до 4 мм. Має масивне трикутне верхів'я завдовжки 44 мм, ширина основи верхів'я – 56 мм. Хрестовина завдовжки 191 мм, товщина розрізу хрестовини – 8 мм. Довжина стержня руків'я становить 100 мм, його ширина в середній частині – 24 мм, товщина – 4,5 мм. Найкраще збереглося руків'я. Верхів'я викуване з цільного шматка металу, надітого на стержень руків'я і наварене способом гарячої ковки. Подовжене пряме перехрестя з дещо розширеними кінцями закріплено аналогічно до верхів'я на верхній частині клинка. Меч датують II пол. XII – I пол. XIII ст. Датування здійснено на основі аналогій в типологічних і хронологічних схемах А. Кірпічнікова (оскільки сам меч є випадковою знахідкою, то в датуванні не

можна спиратися на дані археологічних розкопок, такі як культурний шар чи поховальний комплекс) [171, с. 268–270]. Інший меч з Жидачева, знайдений в 1982 році на заливній терасі біля підніжжя стрімкого берега Стрия поблизу літописного Удеча/Зудеча, належить до типу V за А. Кірпічником. Цей меч є залізний, головка в поганому стані (заржавіла накладка (шпиль) розсипалася), але добре збереглося руків'я, хрестовина проста з дещо потовщеними кінцями, верхів'я масивне, трикутне. Оскільки меч був знайдений без археологічного контексту, то датування його на II пол. XII – першу I пол. XIII ст. здійснено за аналогією [333, с. 46]. Щодо походження меча, то він може бути як і місцевим виробом, так і привезеним із Західної Європи.

З комплексу XII – початку XIII ст. на дитинці Дорогобужа походить меч, датований за типологічними особливостями другою половиною XI – початком XII ст. Його загальна довжина 870 мм, клинок – 710 мм і шириною 50 мм, перехрестя дугоподібне шириною 97 мм, відігнуте вгору, голівка двоскладова – 76x53 мм. На стержень руків'я насунена срібна трубка довжиною 77 мм і діаметром 21–25 мм, оздоблена рослинним орнаментом, виконаним в техніці черні. Перехрестя і верхів'я меча були інкрустовані сріблом. Наконечник піхов цього меча бронзовий, неорнаментований, трикутної форми, розмірами 60x35 мм, кінець заокруглений, а верхній край має одну сторону рівну, а другу — трикутну. Аналогії виявлено на Шестовицькому могильнику [240, с. 101–102]

Напівкругле верхів'я руків'я меча, виявлене на Жорнівському городищі, властива мечам, які набули поширення у XII ст. [267, с. 657–658].

Як бачимо, з II пол. XIV ст. особливо поширеним є мечі “у півтори руки”. А. Кірпічников вказує, що така зброя набагато частіше зустрічається з другої чверті XIV ст. [151, с. 24]. С. Терський зазначає, що у Белзі знайдено “два мечі цього типу: один з них належить до ранніх зразків рубежу XIII – XIV ст., інший – до кінця XIV ст.” [275, с. 151]. Дослідник пов'язує ці мечі з подіями середини XIV ст., зокрема з “облогою міста військами Людовіка Угорського у 1378 р. На належність одного з мечів українському бояринові вказує інкрустоване золотом клеймо у формі стилізованого порослого хреста – знаку, що був поширений на

Галицько-Волинських землях з XIII ст. і може сприйматись як трансформований тризуб” [268, с. 519]. М. Глосек припускає, що різні знаки хрестів можуть бути знаками майстерень виробництва зброї і переважання мечів з певним типом знаків хреста може свідчити про місцеве їх виробництво [318, с. 131–132].

Виявлено і декілька знахідок мечів, тип яких чітко не визначений (це пов'язане із браком певних елементів, які особливо важливі для типізації – верхів'я або хрестовини), зокрема це знахідки з “культурного шару Грудка Надбужного на Холмщині, Перемишля і Луцька на Західній Волині” [188, с. 261]. Про них вказують єдине, що вони належать до XII – XIII ст., “судячи з вузького долу на їх лезах” [188, с. 261]. Через відсутність руків'я утруднене визначення типу меча із Звенигорода, який був знайдений на городищі в довгому домі 7 Прикарпатською експедицією ІА РАН у 1985 році (Додаток Б.7). Цей меч зберігся частково (відсутнє руків'я і фрагмент верхів'я), має вигнуту хрестовину з потовщеними кінцями, які розколюються в перерізі. Датують його першою половиною XIII ст. на підставі археологічного контексту, хоч виготовлений меч може бути і раніше [333, с. 46]. Форма хрестовини є, як в типі Z (за Я. Петерсеном) [333, с. 44–46]. Р. Лівох вказує, що хоч тип Z в XIII ст. виглядає пережитком, на балтійських теренах він побутував до XIII ст. [333, с. 46]. Щодо того, чи це виріб місцевий, чи імпорт з Балтики, то визначити це важко. Ще один залізний меч із Звенигорода [22]), який був переданий у ЛІМ з музею НТШ у 1940 році, також є невстановленого типу. Знайдений його фрагмент – руків'я з хрестовиною, кінці якої трохи заокруглені. З музею НТШ у тому ж 1940 році було передано фрагмент залізного меча, знайдений на Бузі. Меч, який орієнтовно датують XII – XIII ст., знайдений в околицях Торчина (давнього Лучеська), зберігається в Торчинському народному музеї [272, с. 171]. Зберігся тільки клинок на довжину 515 мм, при основі має ширину 33-42 мм.

Польський дослідник М. Глосек у своїй праці “Мечі середньоевропейські з X – XV ст.” констатує переважання у Середній Європі мечів, призначених для різання або універсальних (типи XVIa, XIIIa, XII і I), що дає можливість “зарахувати досліджувану територію до північно-східної провінції, яка

протиставляється в предметній літературі провінції південно-західній, у якій виділяється в певній мірі перевага мечів для удару” [318, с. 126].

Відразу зазначимо, що знахідок **шабель**, які зберігаються в аналізованих музейних колекціях, є невелика кількість (Додаток Г.2). Попри це, писемні та іконографічні джерела, зокрема мініатюри Радзивілівського літопису, засвідчують важливість цього виду клинкової зброї для озброєння давньоукраїнського середньовічного воїна (про це йдеться в підрозділі 3.3).

Типи знахідок шабель подаємо за класифікацією А. Кірпічнікова.

Тип I. Перехрестя пряме з кулькоподібним увінчанням на кінцях. Гарди такої форми походять від аварського часу, а в IX – XI ст. були поширені від північного Поволжя до Угорщини. Треба сказати, що для XI ст. такі верхів'я вже виглядали анахронічно. Видозмінилося в тип IA, яке характеризується вигнутим перехрестям. Для X – XI століть вигнуте перехрестя з кульками добре відоме за знахідками Східної Європи і, ймовірно, переважало на шаблях давньоруських, мордовських, аланських, адигейських, угорських [153, с. 68]. Саме цей тип гарди відображений на шаблі слов'янського Збруцького ідола. До типу IA належить шабля, знайдена в Пліснеську в 1874 році Б. Шанявським при розкопках кургану. Про неї не пише А. Кірпічніков у своїй праці, присвяченій мечам і шаблям IX – XIII ст. Такий тип, як зазначалося вище, відносять до X – XI ст. Іншої думки дотримуються А. Євглевський та Т. Потьомкіна, які вважають, що в II пол. X – XI ст. не було коротких клинків, невелика кривизна лез була ознакою шабель аж до XIV ст., а типи гард, про які А. Кірпічніков пише як найраніші форми, існували і в часи Золотої Орди. Однак, як вважає Р. Лівох, думка А. Кірпічнікова про датування аналогічних шабель є більш обґрунтованою з врахуванням археологічного контексту, тож датувати цю знахідку треба в межах кінця X – першої половини XI ст. [332, с. 37–39]. Ця шабля на сьогодні трактується як типологічно найдавніша із знайдених в Галичині [276, с. 5].

Тип II. Шаблі з прямими перехрестями з ромбічним розширенням на середині їх довжини, якщо дивитися збоку. Це дуже поширений тип. Майже половина з 39 шабель цього типу, знайдених від Новгород до Цимлянської,

локалізуються в середньому Подніпров'ї. Характерно, що всі типологічно визначені шаблі з пороських курганів були оснащені гардою описаного зразка [153, с. 68]. Популярність перехресть ромбічної форми пояснюється їхньою простою і раціональною конструкцією. Бокові сторони такої гарди оформлені у вигляді щитковидних розширень. Завдяки такій особливості перехрестя набувало більшу міцність, а також надійніше з'єднувалося з руків'ям і щільніше утримувало піхви. Крім того, бокові мисовидні виступи, виступаючи дещо над клинком, затримували ворожу зброю, яка падала вздовж клинка, і не давали її сковзнути на руків'я. Це одна з переваг шаблі над мечем того періоду, адже у мечах подібні захисні центральні щитки в основному відносяться до епохи розвинутого Середньовіччя [153, с. 69]. У I пол. XIII ст. з'явилися удосконалені видозміни цього типу – ІА (з дещо опущеними кінцями перехрестя ромбічної форми) та ІБ (гарда з розширенням на кінцях). Таким чином, перехрестя “замкнутого ворожого удару” пов'язують з XII ст. і головним чином з I пол. XIII ст. Вони показують, яке велике значення зброярі стали надавати круговому захисту руки при використанні шаблі.

Тип ІІІ. Характеризується гардою з боковим захисним мисом і круглим, вигнутим, як у романського меча, стержнем. Зіскакуванню ворожого клинка тут запобігало не надання перехрестю вигину чи затримуючого розширення на кінцях, а довжина і міцність самого бруска. Перехрестя цього типу по суті дуже схоже на мечове. На думку А. Кірпічнікова, у цьому можна побачити виражений в деталях вплив меча на шаблю [153, с. 69]. Хронологічно цей вплив приурочують до XIII ст., коли відзначається збільшення ваги шаблі. До цього ж часу належать два перехрестя типу ІІІ з Воїнської Греблі і Городища.

Знахідки шабел, що датуються XII – XIII ст. в основному зосереджені в Пороссі та Київщині [153, с. 66]. Є знахідки і на Волині, зокрема в Городищі біля Шепетівки (древній Ізяславль) було знайдено аж 15 шабел, до того ж цілих і неушкоджених. Вони належать до чотирьох типів: ІІ, ІА, ІБ, ІІІ. За аналогією до інших подібних знахідок А. Кірпічников датує їх I пол. XIII ст. [153, с. 70]. На одній із шабел виявлено “клеймо, яке засвідчує її місцеве виробництво в першій

половині XIII століття” [188, с. 262]. Цю шаблю зараховують до т.зв. орнаментованих шабел. На її клинку на одній із сторін є два декоративні клейма (інкрустація сріблом), вигляд яких “зі схематичним рослинним візерунком дозволяє висловити здогад про місцеве південноруське виробництво зброї” [162, с. 20]. Збереглося також трубчасте верхів’я руків’я та одна із скоб піхов. У Луцькому замку було знайдено в шарі XIII – XIV ст. уламок леза шаблі. Точно її датувати неможливо, бо немає перехрестя [188, с. 261– 262].

У ЛІМ зберігається шабля “у півтори руки” поч. XV ст. (№ інв. 3-1230), до музею надійшла у 1955 р. з Яворівського краєзнавчого музею. Можна припустити угорське виробництво названого екземпляра. Ця знахідка має загальну довжину 1075 мм. Клинок завдовжки 865 мм, завширшки 46 мм, звужений до середини, односічний, з двосічною елманню, ширина елмані 44 мм, кривизна 20/460 мм. Хрестовина плоска, S-подібна, з розширеними на кінцях кільйонами. Голівка восьмикутна, плоска, із заокругленими кутами, прикрашена ялинковим орнаментом. Хвостовик позначений двома глибокими нечіткими клеймами [121].

Знайдені також окремі фрагменти шабел та піхов до шабел. Зокрема, при розкопках “дружинного кварталу” XIII – XIV ст. на дитинці Пересопниці знайдено окуття піхов шаблі завдовжки понад 90 мм, яке виготовлене з листа латуні з викарбуваним на ньому орнаментом [274, с. 17].

Кинджал трактується як нехарактерна зброя домонгольської Русі, а у склад спорядження рицаря цей вид зброї увійшов приблизно в XIII ст., що пов’язано з посиленням бронювання супротивника. У більшості випадків західноєвропейські кинджали XIII ст., а також знайдені на території Русі, є “видовжено-трикутної форми з вигнутим пластинчастим перехрестям” [153, с. 72–73].

На території Прикарпаття і Західної Волині є декілька знахідок кинджалів (їх фрагментів), які датуються XIII – XIV ст. (Додаток Г.3). Зокрема, це залізне перехрестя кинджала, приблизно півовальної форми, з двома кулачками на кінцях, яке знайдене Ратичем під час розкопок у 1959 році у Судовій Вишні (зараз ця знахідка зберігається у ЛІМ, № інв. КР-26889). Під час розкопок у Пліснеську виявлений залізний, із лінійними насічками на одному боці кинджал (фрагмент),

на одному кінці якого є два гачки та одне кільце, насаджене на гачок. При розкопках у 2003 році у Зеленій Липі (Буковина) знайдено масивний кинджал, лезо однобічне, перпендикулярно до леза є спеціальний виступ-гач для закріплення на поясі. Найбільш ефективними такі кинджали були в рукопашному бою. Припускається, що вони можуть бути складовою частиною екіпірування арбалетника. Слід указати, що в цьому ж місці розкопок виявлено уламки кордів, а також ножів завдовжки 180 – 200 мм, які, хоч і є універсальними, могли використовуватися і як “захальники” у близькому рукопашному бою.

Щодо **ножів**, то їх знайдено велику кількість. Наприклад, при розкопках Пліснеська, зокрема І. Старчук, знайдено багато ножів завдовжки від 7 мм до 230 мм. Звичайно, що тільки про ті екземпляри, що є більше 200 мм, можемо говорити як про бойові ножі. Те саме можемо сказати про ножі, знайдені під час розкопок Белза у 1954 році (розкопки проводив ЛІМ). Деякі знахідки досягають довжини 200 мм, мають гострі леза. На Високому Замку був знайдений ніж завдовжки 318 мм з коротким черенком (Додаток Г.4). Можливо, до бойових можна було б зарахувати ніж із Звенигорода з інкрустованою спинкою, знайдений під час розкопок ЛІМ в 1954 році (№ інв. КР-3089) [21]. Зберігся його фрагмент завдовжки 100 мм, знахідка в поганому стані, зазнала корозії.

3.3 Аналіз зображень видів клинкової зброї в іконографічних джерелах

Аналіз зображень клинкової зброї подаємо за видами зображальних джерел.

Серед мініатюр насамперед привертають увагу мініатюри Радзивіллівського літопису [36], на яких промальовано досить виразно види зброї, хоч спрощене зображення в багатьох випадках не дає можливості точно визначити тип клинкової зброї. Кількість зображень відповідних видів клинкової зброї на мініатюрах також може служити додатковим аргументом на користь думки щодо переважання певного виду зброї в окреслений період.

На основі аналізу конструктивних особливостей можна визначити типи деяких зображених на мініатюрах мечів, зокрема, меча IX ст. типу К за Петерсеном (арк. 7 зв.-н), а також декілька мечів X ст., з яких два (арк. 4 зв. і арк.

118 зв.) є аналогічними до тих, які знайдені при розкопках Чорної Могили, а третій (38 зв.-н) виділяється своїм характерним трьохчастинним верхів'ям [53, с. 14] (Додаток В.3). На мініатюрах переважають мечі з дископодібними верхів'ями і прямими широкими хрестовинами, які розповсюдилися в XII ст. і переважали в XIII і XIV ст. (близько ста) (Додаток В.2; В.2.а). Серед археологічних знахідок подібними до них, є мечі, наприклад, з Радомля на Волині і з Макарецької дачі на Чернігівщині [53, с. 20]. У багатьох випадках на основі зображень можна визначити тип мечів за класифікацією Е. Окшотта, а саме: XIIb (арк. 7 зв.) (Додаток В.3), XIII (арк. 232) (Додаток В.3.а), XIIIb (арк. 38 зв.) (Додаток В.4), XIV (арк. 150 зв.) (Додаток В.4.а), XV (арк. 61) (Додаток В.5), XVI (арк. 149) (Додаток В.5.а), XVII (арк. 8 зв.) (Додаток В.6), XVIII (арк. 175) (Додаток В.6.а).

За підрахунками А. Арциховського, на мініатюрах намальовано 220 мечів і 144 шаблі [53, с. 20]. Про те, що поява шаблі не витіснила з озброєння галицько-волинського війська меча, свідчать і літописні записи (у них меч згадується 52 рази, а шабля тільки 10). У той же час в Іпатіївському літописі є запис, що стосується 1252 року, у якому описується князь Данило, що з'явився на допомогу уграм: "...їхав обіч короля, за звичаєм руським, а кінь під ним був диву подобен і сідло позолочене, і стріли і шабля золотом оздоблені та іншими прикрасами" [34, с. 408–409]. До речі, саме базуючись на тексті літопису, В. Гуцул робить висновок, що "шабля не посідала значного місця в арсеналі руської військової еліти XIII ст., або взагалі була відсутня серед руських "нобілів" [134, с. 88]. Дослідник припускає, що татарське спорядження князя Данила використане цим князем з метою демонстрації європейським монархам своїх добрих стосунків з Ордою [134, с. 88]. У «Слові о полку Ігоревім» шабля згадується 15 разів, причому шаблею б'ються і руські воїни, і берендеї.

Якщо врахувати скупість археологічного матеріалу щодо шабел (крім окремих місць, таких як Городище, що дає аргумент на користь запозичення цього виду клинкової зброї від степовиків), саме писемні та зображальні джерела (зокрема, мініатюри Радзивілівського літопису) засвідчують, що шабля почала входити в комплекс озброєння давньоукраїнського середньовічного воїна, однак

поступалася ще перед традиційною середньовічною зброєю – мечем. У той же час мініатюри Радзивіллівського літопису, на яких зображено, що при призначенні уділу, відправлення васала в похід, здачі міста відбувається передача клинка [53, с. 34–35], свідчить про те, що меч у Середньовіччі став важливим військовим та державним символом, символом влади князя. Цікавими в плані порівняння є спостереження А. Арциховського щодо зображень мечів і шабел в мініатюрах Никонівського літопису різних томів. Зауважимо, що сам цей літопис і відповідні зображення в ньому були створені в XVI ст., однак значна частина подій стосується XIV ст., проте на зображеннях художники часто показували реалії XVI ст., у тому числі і зброю. Тим не менше, порівняння мініатюр різних томів дало підстави А. Арциховському зробити висновок: чим давніші зображувані події – тим більше мечів (для порівняння – у першому томі (Остерманівському) – 470 шабел і 495 мечів, а останньому (Синодальному) – 689 шабел і 2 мечі [48, с. 44–46]. Зауважимо, що цей літопис також дає нам деяку інформацію про особливості озброєння давньоукраїнського воїна, оскільки в літописі зображуються і події, пов'язані з досліджуваною нами територією (наприклад, облоги Луцька, Чернігова, війни москвичів з литовцями тощо), однак це джерело необхідно використовувати з великою обережністю через потужне його ідеологічне спрямування (на його сторінках “проведена офіційна московська ідеологія”, адже створений літопис за вказівкою Івана IV) [53, с. 151].

На іл. XXVI, XXXI з Радзивіллівського літопису бачимо зображення клинків типово шабельної форми. На мініатюрах немає якої-небудь різниці в оформленні руків'я зі скосами на кінці обуха і без них (Додаток В.1; В.1.а). Крім того, на мініатюрах зображено різноманітні способи використання цієї зброї, навіть удари двома руками і уколи. Разом з тим деякі із зображень клинкової зброї, які А. Арциховський визначає як шаблі, можна розглядати як корди.

Саме мініатюри Радзивіллівського літопису є найбільш цінними з іконографічних джерел для розпізнання кордів та тесаків. Бачимо дві модифікації названої зброї, які можна інтерпретувати як корди [84, с. 142]. Перше із зображень має навіть виразно скошений кінець обуха, що підкреслює особливе

зображення вістря. Слід зауважити, однак, що самі клинки зображені більш вигнутими, що, можливо, також використано як спосіб підкреслення відмінності форми цього виду клинкової зброї від мечів як абсолютно прямолезової зброї, тобто йдеться про спосіб підкреслення конструктивних особливостей корда. Разом з тим можливим є і те, що тут маються на увазі шаблі західноєвропейських форм, для яких так само було характерне скошене вістря [84, с. 142–143; 362, с. 58–59]. На думку Ю. Бохана, спроби А. Арциховського пов'язати зображення з шаблями з елманню є непереконливими [53, с. 12; 84, с. 143]. Подібним до попереднього є і зображення корда на мініатюрі XXXIV. Різниця полягає в тому, що кінець обуха має не одне скошення (витинку), а два. У багатьох випадках саме кінець клинка має скошення, у місці переходу якого в обух є більш глибока виїмка. Схожі конструктивні особливості мають деякі зразки італійських тесаків (т.зв. “storta”) початку XVI ст. [84, с. 143; 362, с. 330–333].

На мініатюрах виділяються також руків'я кордів, хоча говорити про їх конструкцію більш складно внаслідок схематичності зображення. На першій з названих вище мініатюр, безперечно, зображено мечове руків'я, звужене до виразно круглого дисковидного верхів'я. Друга форма показана у вигляді сильно витягнутого чотирикутника, значно розширеного до усіченого кінця. На думку Ю. Бохана, таким чином, можливо, художник хотів передати руків'я з приклепанними накладками (щитками). Обидва руків'я мають значні розміри, пристосовані, ймовірно, до двох рук [84, с. 143]. До речі, зброю, схожу до першої модифікації кордів з мініатюр Радзивіллівського літопису зі скошеним кінцем обуха гротескно заокругленого клинка, великим мечовим руків'ям і довгою хрестовиною, показано на карті Клауса Магнуса 1539 року в руках вершника, розміщеного на території Великого Князівства в районі Полоцька [84, с. 143; 300, с. 22]. Назване зображення Ю. Бохан вважає одним із доказів популярності цього виду зброї у Великому князівстві Литовському, хоча немає достатніх матеріалів для визначення активності використання кордів і тесаків до XVI ст., (проте уже Статут 1529 року називає корд як нормативну клинкову зброю посполитого рушення Великого князівства Литовського, а згідно з описом 1567 року, зокрема,

у Віленській хоругві корди складала 65,67% від усіх перелічених видів клинкової зброї) [84, с. 143–144; 365, с. 170].

Як джерело до вивчення клинкової зброї можуть послужити й інші мініатюри, зокрема мініатюри хроніки Георгія Амартола близько 1300 року, на яких збереглися зображення готичних мечів [151, с. 21]. Меч однієї з цих мініатюр належить до півтораручних.

У мініатюрах “Сказання” про Бориса і Гліба також знаходимо зображення клинкової зброї (на мініатюрах “Святополк посилає убивць на святого Бориса”, “Два варяги пробивають мечем серце святого Бориса”, “Вбивство святого Гліба”). Треба відзначити, що на мініатюрі “Святополк посилає убивць на святого Бориса” зображення меча є тільки в Уварівському списку, тоді як у Сильвестрівському на цьому місці є пропуск (А. Арциховський доводить, що меч був в давньому джерелі, а копіювальник XIV ст. його пропустив [53, с. 161–162]). Підтвердження цьому є і в самому зображенні меча, який за конструктивними особливостями (велике кругле верхів'я, широка пряма хрестовина, довгий клинок) схожий на характерні для XII – XIII ст. типи мечів [53, с. 162].

На мініатюрі “Два варяги пробивають мечем серце святого Бориса” меч зображений у піднятій правій руці одного із варягів. Тип меча неоднаковий на зображеннях Уварівського та Сильвестрівського списків. В Уварівському списку меч схожий на той, який намальований і на мініатюрі “Святополк посилає убивць на святого Бориса”. У Сильвестрівському списку, хоч він і старший, такі мечі не зображені, натомість на названій мініатюрі цього списку детально вимальований меч має такі особливості: верхів'я велике і кругле, кругом посередині зображено в ньому заглиблення; верхня грань хрестовини пряма, нижня грань має зубці вниз по краям і в центрі; клинок довгий, широкий і загострений донизу. А. Арциховський указує, що найбільш близький до цього меч констебля Франції, опублікований Віолле де Дюком і датований XV ст., хоч він зберігає традиційну форму мечів XIV ст. Подібні зразки відомі і для XIII ст. [53, с. 173].

На мініатюрі “Вбивство святого Гліба” зображено воїнів у шоломах, кольчuzі, передній з них озброєний мечем і тримає мигдалеподібний щит, у

наступного є шабля і прямолінійний щит, а той, хто заколює Гліба, має в руках ніж. Хрестовина меча на цій мініатюрі в обох списках пряма. Верхів'я в Сильвестрівському списку є прихованим за насадом, а в Уварівському воно грушоподібне (з'явилися в кінці XIV ст.). Багато таких верхів'їв зображено на гравюрах Нюрнберзької хроніки 1493 року [53, с. 174]. Хрестовина шаблі в обох списках однакова – розширена лопастями, як в золотоординських шаблях XIV – XV ст., відомих, зокрема, з кубанських курганів. У Сильвестрівському списку шабля вигнута більше, ніж в Уварівському [53, с. 174].

На мініатюрах Київської Псалтирі (1397 рік) [30; 32] також знаходимо зображення мечів, на яких можна розрізнити типові для кінця XIV ст. дископодібні верхів'я і великі руків'я, призначені для півтора- або дворучного хвату, досить вузький клинок, пряму хрестовину. Зокрема, такими мечами озброєні воїни в шоломах з мигдалеподібними щитами та списами на мініатюрах “Взяття Христа під варту” (3 арк., бокове поле), “Давид переховується в печері від ворогів” (арк. 15 на боковому полі вгорі), двоє з чотирьох воїнів на мініатюрі “Ісус Христос в оточенні воїнів, зображених як “тельці” (арк. 27 зв. нижнє поле). Аналогічні зображення можемо спостерігати на фресках у каплиці Трійці в Люблінському замку (про що йтиметься далі). Меч на зображеннях Київського Псалтиря є не тільки зброєю, а й атрибутом владної особи, зокрема меч на мініатюрі “Давид-переможець” (арк. 61 зв., бокове поле знизу), який за своїми конструкційними особливостями, як і решта, є півтораручним, призначеним для завдання рубальних і колольних ударів. На мініатюрі “Ангел відрубє роги грішникам” (арк. 103, правий верхній кут) бачимо вже цю зброю в дії: ангел правою рукою стрімко заносить для удару півтораручний меч, щоб відрубати ріг в одного з грішників. Так само для рубальних ударів занесені в руках воїнів мечі на мініатюрі “Побиття немовлят” (арк. 128 зв, нижнє поле), а також відповідно піднятий і довгий, широкий, дещо звужений до вістря клинок у руці Давида, яким він приміряється стягти голову Голіафу, поверженому на землю каменем з праці (арк. 205, правий нижній кут). На мініатюрі “Давид з воїном і загибель Авессалома” (арк. 196, нижнє поле) воїн відрубє мечем голову Авессалома.

Клинок зображений масивний, довгий, широкий, однак вістря не намальоване, оскільки композиційно його закриває стовбур дерева. Цей клинок схожий на зображення меча, який є в руках першого ангела зліва на фресці з каплиці Діви Марії замку Карлштейн (1370 рр.), – т.зв. “меча війни” (Epee de Guerre, тип XIII за Е. Окшоттом), для якого характерний довгий, широкий клинок з паралельними по всій довжині краями леза, невиразне, лопатовидне вістря та масивне верхів’я [130, с. 33]. На думку Е. Окшотта, “це досить велика та важка зброя здається громіздкою, проте чудово виконує роботу, для якої призначена, – завдавати надзвичайно широких, повільних різально-рубальних ударів з коня” [215, с. 243].

На мініатюрі “Взяття Іерусалима і побиття євреїв” (арк. 111, нижнє поле), крім мечів та списів, зображено в бойовій ситуації короткоклинкову зброю, якою добивають повержених ворогів (одного – кинджалом, іншого – ножем).

Зображення мечів знаходимо на деяких іконах, зокрема іконах Архангела Михаїла, Дмитра Солунського, Бориса і Гліба. Залучаючи ікони як джерело вивчення клинкової зброї, треба враховувати те, що давні, частково пошкоджені ікони реставрували в пізніші часи і в результаті видозмінювали певні деталі, зокрема це стосувалося й елементів озброєння.

Рідкісний є мотив ікони Дмитра Солунського, який сидить на троні – своєрідне відтворення войовничого владного руського князя. Відома одна кам’яна іконка (XI – XII ст.) із сидячим на троні Дмитром, який тримає меч, і жест його близький до живописного прототипу [212, с. 26] (Додаток В.7). В. Овсійчук зазначає, що прототипом образу Дмитра, який творився для храму св. Дмитра, що був збудований у Києві, служив київський князь Ізяслав (Дмитро) [214, с. 87]. На іконі був відтворений лицарський образ князя в обладунку з безперечним збройним атрибутом – мечем, наполовину висунутим з піхов. На мозаїці XII ст. з Михайлівського Золотоверхого монастиря [33] зображено Дмитра Солунського у повний зріст в обладунку із круглим випуклим щитом, списом та мечем у піхвах за спиною [29, с. 128, 131]. Верхів’я цього меча є тричастинним, що, як засвідчують археологічні знахідки, є типовим для XI – поч. XII ст. На іконі-портреті “Борис і Гліб” постаті князів також намальовані з мечами, що є

символічним (згадуються тут слова з “Життя Бориса і Гліба”: “Ви наша зброя, землі Руської захист і опора і мечі двогострі” [218, с. 299]). У цій іконі “зіткнулися головним чином не літургійні, а суспільні ідеали — сподівання міцної князівської влади. Образи київських князів, синів могутнього владаря, наділені ідеальними рисами, бо не мучеників у них прославляли, а мужніх лицарів, з мечами, що стоять насторожі, з підкресленням братньої дружби і згоди, людської гідності і чистоти, єднання і порозуміння” [214, с. 135]. Зазначимо, що і на давніших іконах Св. Гліб зображався з мечем, зокрема це спостерігаємо на шиферній іконі “Святий Гліб” XI с. з Тмутаракані.

Інформацію про клинкову зброю певного періоду може дати і вивчення відомого ансамблю розписів у каплиці Трійці в Люблінському замку (1418 р.), які відзначаються небаченими досі вірогідністю і конкретністю написання деталей (зокрема, музичних інструментів, одягу, зброї) [47, с. 168–173]. На думку дослідників, артіль художників, що розписували каплицю, ймовірно, складалася з вихідців Київської, Галицько-Перемиської і Волинської земель. З ктиторського напису можна зробити висновок про те, що майстер Андрій, який очолював артіль, був волинянином [195]. На декількох фресках спостерігаємо зображення клинкової зброї. Зокрема, на фресці, яка зображає короля Ягайла на колінах перед Дівою Марією, бачимо воїна з оголеним і піднятим догори довгим мечем, клинок якого явно характерний для рубально-колольного типу цього виду зброї, з долом (гіпотетично тип XVIa за Е. Окшоттом). Виразно промальована пряма довга хрестовина, черен руків'я довгий, явно півтораручний, з добре промальованими витками дротяної намотки черену. Верхів'я має форму плоского колеса (тип К за Е. Окшоттом). Схожий меч бачимо і на фресці із зображенням святого, який тримає в лівій мечі щит. На іншій фресці “Побиття немовлят” зображено воїнів з коротклинковою зброєю (характерне мечове руків'я) та мечем з дископодібним верхів'ям і прямою хрестовиною. Таку ж форму верхів'я з прямою хрестовиною та широким клинком з одним долом з помірно звуженим вістряем (явно рубально-колольного типу) має меч в руці Архангела Михаїла на іншій фресці. Усі ці

зображення засвідчують перевагу в озброєнні воїнів до XV ст. саме мечів рубально-колольного типу, що підтверджується і речовими джерелами.

Наближені до описаних вище зображення мечів знаходимо на фресці з каплиці Діви Марії замку Карлштейн (1370 рр.) [130, с. 33], яка ілюструє розділ 9, вірші 13-19 з Біблії (Одкровення св. Іонна Богослова). Мечі (їх тримають ангели у верхній частині фрески) подібні своїми конструктивними деталями з мечем з Ужгородського замку. Зокрема, вони мають такі самі дископодібні та багатокутні верхів'я та схожі за формою клинки з “масивною сильною чвертю і виразним, добре заточеним для уколу вістрям” [130, с. 32], а також півтораручні руків'я.

Знаходимо зображення меча і на медальйоні з ликом святого Федора на глиняному кадилі XII ст. з Турова. М. Плавінський визначає його як тип IV (за А. Кірпічниковим) [232, с. 18].

На печатках князів XI – XIII ст. зображення святого воїна з мечем є рідкісним (переважно є зображення зі списом). Одне з таких рідкісних зображень св. Федора з мечем за спиною, подібне до зображення Дмитра Солунського на мозаїці XII ст. з Михайлівського Золотоверхого монастиря, знаходимо на лицьовій стороні круглої свинцевої печатки київського князя Мстислава-Федора-Гарольда Володимира-Васильовича (XII ст.) [28, с. 57]. Вершник (св. Федір) з піднятим угору мечем у руці (досить схематично замальованим, виразною деталлю виступає тільки пряма хрестовина) зображено на актовій печатці Олександра Невського (XIII ст.) [35]. Зауважимо, що таке зображення цього святого на печатках є рідкісним, переважно він озброєний списом [229, с. 393–394].

Серед сфрагістичних джерел, які дають певні відомості про види клинкової зброї, звернемо увагу на печатки XIV ст. Зокрема, на печатці Кейстута 1379 року розміщено зображення цього князя в обладунку і в шоломі [58, с. 244–245] (Додаток В.11). Опіраючись лівою рукою на щит (павезу), він водночас правою тримає піднятий угору оголений меч, зображення якого досить схематичне (тільки чітко видно кругле верхів'я та діл), що утруднює визначення його типу. Так само, як і на печатці Кейстута, на маєстатичній печатці Владислава Ягайла

1388 року зображено оголений і піднятий клинком угору меч у правиці короля на троні. На печатці виразно видно широку хрестовину та дископодібне верхів'я, а також доли, які звужуються до середини довжини клинка.

На печатках князів Вітовта і Дмитрія Корибута Сіверського (1385 рік) зображено один із варіантів славнозвісної “Погоні”, яка використовувалася як герб і з кінця XIV ст. стала офіційним гербом Великого князівства Литовського. Меч у руці вершника на цій печатці зображено занадто схематично, щоб визначити його тип, однак сама наявність на печатці (а в подальшому і в офіційному гербі) засвідчує центральне місце цього виду зброї у рицарській культурі, успадкованій військовою елітою на досліджуваних теренах.

Таким чином, на печатках литовських князів II пол. XIV – XV ст. (у тому числі і “королівських”) з клинкової зброї знаходимо зображення тільки мечів. Схематичність зображення дає можливість тільки загально охарактеризувати конструкцію зброї без визначення конкретного типу. На печатках для всіх мечів характерні клиноподібні або плавно звужені до вістря клинки, а в більшості є півтораручне чи дворучне руків'я з круглим верхів'ям. Такі колольно-рубальні великі мечі були характерні для центральноєвропейських теренів на відміну від південно-західних країн (Франції, Італії, Іспанії, Англії), де в зазначений період переважали мечі, призначені в основному для завдання уколів [84, с. 127].

Певну інформацію про озброєння давньоукраїнського воїна дають і дитячі іграшки, серед яких можна виділити дві групи – зображення воїнів і виготовлена з дерева іграшкова зброя. Серед знахідок останньої кількісно переважають мечі, що ще раз свідчить про важливість цього виду зброї в комплексі озброєння воїна. Адже іграшка в житті дитини покликана не просто розважати її, а й готувати до світу дорослих, до виконання відповідних функцій. Серед іграшок – мечів дослідники виділяють такі, що виготовлені самими дітьми, і ті, які зроблені дорослими. Іграшки першої групи не можуть давати будь-яку інформацію про типи мечів того часу, тоді як іграшки, виготовлені дорослими, відзначаються великою увагою до дрібних деталей, що дають підставу відповідним чином їх атрибутивати щодо типу. На жаль, знахідок останньої групи є мало. Зокрема, до

такої належить руків'я меча з Мінська (завдовжки 118 мм, верхів'я частково збережене завширшки 40 мм, товщина руків'я 9,5 мм). М. Плавінський визначає це верхів'я приналежним до мечів типу II (за А. Кірпічниковим) [230, с. 149–156].

Висновки до розділу 3

Еволюція клинкової зброї на давньоруських теренах відбувалася в руслі основних загальноєвропейських тенденцій, особливо яскраво такі процеси відображені в розвитку центрального різновиду у комплексі озброєння середньовічного європейського воїна – меча. Якщо до X ст. на теренах Давньої Русі побутують тільки імпорتنі (західноєвропейські та скандинавські) клинки, то з X – XI ст. у зв'язку з посиленням держави та відповідно розвитку військової справи зростає тенденція до появи місцевого виробництва у власних зброярнях, що приводить до виділення особливих типів (А місцевий) в основному за особливостями декорування. Місцеві різновиди п'яти- і тричастинних верхів'їв (тип I та особливо II (за А. Кірпічниковим)), які побутували в першій половині XII ст., з великим ступенем вірогідності розвинулися вже на східноєвропейському ґрунті з типів S і А місцевий, характерними для попереднього періоду (X – XI ст.) Однак типи основної робочої частини – клинка – були спільними для всього європейського простору і в IX – XII ст., а зі зміною каролінзьких мечів на романські з іншим способом кріплення верхів'їв і тенденцією до уникнення надмірного декорування зникають виразні відмінності і у формах верхів'їв. Місцеві особливості торкаються не витворенню особливих типів, а переважання певних типів, що пов'язано з особливостями ведення воєнних дій з супротивниками різного ступеня захищеності та специфікою ведення бойових дій на південно-західноруських теренах. Віддавалася перевага мечам рубально-колосьного типу, а не вузькоспеціалізованим (тільки рубальним чи тільки колосьним). За археологічними та зображальними джерелами, можна говорити про те, що у комплекс озброєння давньоукраїнських воїнів входили мечі таких типів як одноручні: X; XI; XII; XIV; XVI; “у півтори руки”: XIIIa; XVa; XVIa (особливо були поширені на досліджуваній території з другої половини XIV ст.);

XVII; XVIIa; XVIIb; XX. Найбільше знахідок мечів датується XIV ст., що також узгоджується із центральноевропейським контекстом.

Серед верхів'їв на досліджуваних теренах віддавалася перевага дисковидним (з'явилися в Європі на початку XII ст. і, дещо видозмінившись, проіснували аж до початку XV ст.), що засвідчують і речові, і зображальні джерела, за якими можна простежити розвиток таких верхів'їв протягом двох століть на території Давньої Русі.

Шабля в досліджуваній період тільки починала входити в екіпірування воїнів, витісняючи меч переважно в пристепових районах, що пов'язано з відповідним впливом військової справи кочівників, на що виразно вказує локалізація знахідок шабел та писемні згадки про типовість озброєння шаблею саме степовиків. Сама шабля зазнавала еволюції в напрямку досягнення максимальної ефективності особливого різально-рубального удару, однак з одночасною спробою (у XII – XIII ст.) збільшити вагу та ширину шабельного клинка для посилення пробивної сили удару для боротьби із ворогом, захищеним важким обладунком. Удосконалення шабельного ефесу привело до появи в XIII ст. кругових засобів захисту руки воїна. Монголо-татарське завоювання перервало розвиток самобутніх форм давньоруських шабел (які виявилися в місцевих типах гарди ІА, ІБ, ІІ). Корди та тесаки розвивалися у руслі загальних для центрально-східноєвропейських територій тенденцій, кинджали набули поширення тільки з XIV ст., тоді як ножі входили в комплекс озброєння воїнів, проте переважно це були універсальні, а не суто бойові типи. Основні положення розділу викладено у публікаціях [117; 118; 121; 124; 125].

РОЗДІЛ 4

ТАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЕДЕННЯ БОЮ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ КЛИНКОВОЇ ЗБРОЇ

Варто звернути увагу, що комплекс озброєння доцільно вивчати в параметрах “мілітарної технології” (В. Гуцул), під якою розуміється “взаємозалежна система предметів озброєння та спорядження, а також умінь і навичок їх використання і виготовлення, за допомогою комплексного застосування котрих вирішуються ті чи інші тактичні задачі” [130, с. 9].

У попередніх розділах основна увага зосереджувалася на можливостях для ураження ворога, передбачені конструктивними особливостями самої клинкової зброї, яка була на озброєнні давньоукраїнських воїнів. Однак ефективність проведення бойових дій значною мірою залежить від правильного використання відповідної зброї в бою, уміння реалізувати всі її потенційні можливості. У цьому розділі розглянемо саме такий аспект, тобто в центрі уваги у цьому випадку перебуватиме воїн, його професійність і ті чинники, які впливали на його здатність досягти успіху в бою. Відповідно до цього погляду звертаємося до розкриття таких питань, як існування середньовічних технік бою з використанням різних видів клинкової зброї, способи підготовки професійних воїнів, тактика ведення бою. Однак перш ніж перейти до розгляду цих питань, вважаємо за потрібне з'ясувати поняття професійний воїн стосовно досліджуваного періоду на південно-західноруських теренах.

Воїн – це людина, яка здатна брати участь в міжособистісному та/або груповому конфлікті. Це особливо правильно в контексті суспільства, яке визнає окремий клас воїнів. Професійний воїн – людина, яка отримує винагороду у певній формі (у вигляді грошей, або товарів, або землі) за використання своїх вузькоспеціалізованих бойових навичок. Окремі соціальні класи воїнів, чий статус пов'язаний з їх військовими послугами, існують у багатьох суспільствах [42]. У державних утвореннях на досліджуваних нами теренах таким соціальним станом виступали насамперед дружинники. За свідченнями писемних джерел, у

IX–X ст. дружина на Середньому Подніпров'ї була привілейованою і багаточисленною верствою, що можна пов'язати з варязьким чинником [113, с. 27], так само дружини існують у цей час і в племінних князівствах [113, с. 29]. Якщо кийвська дружина спочатку в основі своїй складалася з варягів, то за часів Володимира Святославовича у ній домінує слов'янський етнос [279, с. 58]. З кінця XI ст. до змін в дружині привело і закріплення за князями князівств, що спричинило до територіальної прив'язаності князя до своєї землі, пошуків підтримки серед місцевої еліти, відповідно змінюється і система забезпечення дружинників, наближаючись до західноєвропейської, коли за військову службу князю дружинники нагороджуються землею. Сама дружина мала ієрархічну систему: складалася зі “старшої”, “середньої”, “молодшої”, хоча деякі дослідники не виділяють окремо “середньої” дружини [279, с. 58]. Саме “старшу дружину” з XII ст. становили бояри, з числа яких князь відбирав претендентів на високі військові та адміністративні посади. Бояри, наділені землею, не тільки самі несли військову службу, а й комплектували власні дружини, разом з якими мали стати в разі необхідності під стяги свого князя – сюзерена. Під “молодшою” дружиною більшість дослідників розуміють воїнів, які несли військову службу при князеві, складали його особисту охорону [175, с. 57]. Існує версія не тільки про нижчий статус молодших дружинників порівняно зі старшими, а й про їхній молодший вік (“отроки” та “детские”) [175, с. 57; 279, с. 58]. “Саме інститут князівської дружини, коло військових професіоналів були тим середовищем, де могло з'явитися високоспеціалізоване рицарське озброєння (у тому числі меч), використання якого вимагало фахової підготовки, а придбання – чималих статків” [285, с. 128].

До професійних воїнів на зазначеній території, безперечно, належать і найманці, які були різними за походженням. Свідчення про наявність таких у складі давньоруського війська взагалі і князівської дружини зокрема, знаходимо в літописах (це питання детально розглянув М. Котляр [175, с. 74–86]). До прикладу, у складі дружини князя Ярослава Володимировича перебували певний час Гарольд Гардрад (майбутній норвезький король) та Еймунд, син Грінга (особа

королівської крові) [242, с. 676]. Військовий досвід найманців мав певний вплив на бойове мистецтво давньоукраїнських воїнів.

До широкомасштабних воєнних дій залучалося й ополчення, яке складалося з міщан та селян, однак, оскільки вони тільки тимчасово, у разі нагальної необхідності, виконували військові обов'язки, то розглядати їх у статусі професійних воїнів не має підстав. Проте варто вказати на той факт, що потреба мати велике сильне військо і проводити незалежну від боярства політику спонукала князів (найпершим таким реформатором був Данило Галицький) не тільки до посилення особистої дружини, а й створення збройних формувань з простого люду [102, с. 44–45], які, відповідно, потребували постійного вишколу, тож фактично ставали професійним воїнами.

Для успішного виконання своїх обов'язків і врешті для більших шансів залишитися живим кожен з професійних воїнів прагнув якомога краще володіти тією зброєю, яку мав.

4.1 Середньовічні техніки застосування різних видів клинкової зброї

Центральне місце серед клинкової зброї досліджуваного періоду, як уже не раз зазначалося, займав меч. Оволодіння мистецтвом бою мечем потребувало довгих тренувань і знань особливостей кожного із типів цієї зброї. Меч порівняно з іншими видами озброєння мав одну перевагу: це була багатоцільова зброя, яку можна було легко носити [359, с. 12]. Його використовували не тільки на війні, але й для особистого захисту, на судових поєдинках та за інших обставин, тож це сприяло розвитку бойового мистецтва володіння цим видом зброї.

Відомий експерт мечів Герберт Зейтц у роботі “Холодна зброя” (“Blankwaffen”) писав про середньовічний бій мечами: “Усе, що сприяло успіху, застосовувалося без винятків. З цього погляду мистецтво фехтування було без правил – жорстоким і примітивним” [349, с. 166]. Зрозуміло, що середньовічний бій був спрямований на те, щоб добитися успіху будь-якою ціною, бо на терезах лежало власне життя. Відповідно застосовувалися і прийоми по знешкодженню супротивника шляхом відрубання кінцівок, уколів у пах, обличчя, але це не

свідчить про примітивність, а про функціональні можливості самого зняряддя бою. Однак ефективно використовувати властивості меча, заощаджуючи власні сили, було можливим тільки у випадку правильного використання, коли вміння доповнює силу, а не застосовується тільки груба сила. Необхідним для успіху в бою було знання вразливих місць суперника і способів з найменшою втратою сил і часу завдати ударів саме в ці місця. У 1389 році майстер меча Дьобрінгер, викладаючи мистецтво бою Ліхтенауера, підкреслював важливість бою за “правилами справжнього мистецтва, щоб слабший своїм мистецтвом і хитрістю переіміг швидше, ніж сильніший своєю силою” [189, с. 31; 346].

Середньовічне мистецтво бою на мечах прийнято зараз називати словом фехтування, однак треба уточнити специфіку використання цієї назви саме для цього періоду. У цей час фехтування на мечах включало й інші види зброї (кинджал, спис тощо) та захисне спорядження (зокрема, щит), а також прийоми рукопашного бою. При появі півтораручного і особливо дворучного меча фехтування включало в себе вже прийоми захисту за допомогою самого меча, що пов'язано з конструктивними особливостями цього типу озброєння.

Фехтбухи, які дійшли до нашого часу, дають нам важливу інформацію щодо прийомів використання меча у поєднанні з іншими видами озброєння та захисним спорядженням і разом з тим засвідчують важливість для воїнів того часу знання відповідної техніки бою та навчання їй (про місце таких фехтбухів у фаховій підготовці середньовічних бійців йтиметься в підрозділі 4.2). Зауважимо, що у фехтбухах знайшло відображення вдосконалення мистецтва бою впродовж століть, однак на основі порівняння викладених у них прийомів можна виявити спільну основу, на якій і розвивалися подальші техніки бою. Один з найдавніших манускриптів, який дійшов до наших часів, “Анонімний манускрипт з Тауера І-33” (кінець XIII ст.) [40], уже засвідчує основи технік бою із застосуванням меча та щита. А вчення Ліхтенауера (XIV ст. [46]), одного з найкращих майстрів середньовічного бою на мечах, яке ґрунтується на раніших загальноєвропейських здобутках мистецтва середньовічного бою на мечах, не тільки стало основою німецької школи фехтування, а й справило вплив на розвиток мистецтва бою в

інших країнах, зокрема в Італії. Про систему Ліхтенауера найкраще відомо з “Коментарів Рінгека” (манускрипт 1440 року) [123].

Конструктивні особливості зброї диктували відповідні прийоми та методи, практичне застосування яких залежало від конкретної бойової ситуації. Фехтбухи вчать діяти з різноманітних напрямків, завдавати рубальні удари в гомілки, стегна, пропонують широкий діапазон парирувань мечем, прийомів захисту щитом від таких ударів, завдання уколів (особливо в обличчя). Також можна бачити в деяких фехтбухах (зокрема, у Ліхтенауера, Талгоффера) окремі коментарі щодо використання відповідних прийомів при бою верхи.

Деякі з цих посібників з бою, наприклад, написані Рінгеком і Ваді (Ringeck and Vadi), включають в себе коментарі – вказівки основних принципів бою. Найбільш фундаментальний принцип у руслі і німецької, і італійської традиції є збереження ініціативи, що досягається шляхом постійних атак, у результаті чого противник мусить тільки захищатися. Крім того, описуються прийоми контратак на кожний із видів атак, зокрема Ліхтенауер описує це як виконання перед ("vor") і після ("nach"). Контратакувати в " vor " означає атаку супротивника, перш ніж він закінчує свою атаку. А "nach" проводиться, коли атака парирувалась або переміщена в “vor”. Таким чином забезпечується збереження ініціативи. Майстер де Лібері в 1409 році пропонував сім ліній атаки і вказував, що для успіху бою необхідні такі якості, як швидкість, хоробрість і стійкість [39]. Основна концепція застосування енергії меча для атаки подана, зокрема, у Ваді і Рінгека [356], трактується як фундаментальна у проведенні ефективної атаки. Основою цієї техніки є прийом, який полягає в тому, що під час атаки мечем робиться крок вперед. Це дозволяє людині досягти крутого руху від стегон для удару і підвищити ефективність удару [42, с. 28].

Вивчення середньовічних фехтбуків засвідчило, що більшість з них подають широкий діапазон елементарних методів, описують та ілюструють базові форми і позиції використання меча, що свідчить про неабияку майстерність у використанні цього виду клинкової зброї.

Клементс на основі дослідження фехтбуків дійшов висновку, що для використання меча з щитом існували три основні стійки (позиції) – висока, середня і задня, а інші є їх модифікаціями. Сійка – це фундамент, на якому воїни билися, застосовуючи різноманітні прийоми (ці прийоми мають бути легкими до виконання з найменшою кількістю рухів (адже потрібно економно використовувати свої сили)), необхідні для завдання удару, забезпечення захисту чи відволікання суперника. В ідеалі, сійка воїна має відображати розташування його центру ваги, спритність і ступінь рівноваги. Напруження, неправильна сійка веде до швидкого втомлювання м'язів, що відображається на швидкості і силі. Коліна – зігнуті для забезпечення несподіваних рухів. Основні сійки дозволяють природно рухатися в бою, вони ґрунтуються на природній механіці підняття зброї для удару чи захисту під час руху. Їх призначення – загрожувати всьому тілу противника, одночасно захищаючи своє власне. З кожної з основних позицій можна легко перейти в іншу, і кожна з них має свої переваги для нападу і захисту [308, с. 122].

У посібниках з бою простежується єдність методів, однак з відповідними відмінностями, які формують кілька різних традицій, які практикувалися по всій Європі (найчастіше говориться про німецьку та італійську школи бою). І в німецьких, і в італійських фехтбуках подаються аналогічні базові сійки (однак з відмінною термінологією) при роботі з довгим мечем: низька сійка (у німецькій традиції Ліхтенаура – “Alber” (“Дурень”), в італійській традиції Лібері – “Posta breve” (“Коротка позиція”)), висока сійка (у німецькій традиції Ліхтенаура – “Vom Tag/Dach” (“Дах / Небеса”) в італійській традиції Лібері – “Posta de donna” (“Положення леді”)), середня сійка (у німецькій традиції Ліхтенаура – “Pflug” (“Плуг”) в італійській традиції Лібері – “Porta di ferro” (“Половина залізних дверей”)), назовні висока/горизонтально і вказуючи (у німецькій традиції Ліхтенаура – “Ochs” (“Віл”), в італійській традиції Лібері – “Posta de fenestra” (“Положення вікна”)).

Кількість сійок у різних бойових посібниках для роботи з півтора- або дворучним мечем неоднакова, проте в цілому існує, принаймні, чотири основні

позиції: низька стійка, нижня середня стійка, вища середня стійка і висока стійка [42, с. 29–30], що є найбільш яскравим прикладом єдності європейських бойових мистецтв, які мали міжнародний характер.

Основні позиції не були статичними, адже з них проводилися бойові рухи вперед і назад, вони були частинами прийомів та методів здійснення атаки або оборони, яскраві приклади чого можна знайти у вченнях Ліхтенауера або де Лібері.

На думку Клементса, який ґрунтується у своїх практичних рекомендаціях на вивченні фехтбуків та інших джерел із залученням власного досвіду історичного фехтування, швидка, ефективна робота ніг життєво важлива для будь-якого бою зі зброєю, оскільки пересування лежать в основі будь-якого бою. Сійка зі ступнями, розведеними під кутом 45 градусів, вважається найбільш природною для людського тіла, тож це правильне положення тіла і було основою позиції (передня нога направлена на противника, задня ступня розташована під кутом у 45 градусів до неї), яка і застосовувалася в середньовічному бою мечем. Ця основна сійка полегшує рухи і використання ваги тіла для входу, виходу й ухилення від ударів. Стегна і плечі можуть бути вирівняні в кожному ударі, у той же час стопа може бути розвернута в будь-який бік. У цій позиції будь-якою ногою можна зробити крок чи прохідний крок вперед чи назад. Ця позиція також дозволяє піднімати ноги чи крокувати в бік, щоб уникнути низьких ударів і дозволити щиту краще їх захищати. На відміну від “L”-подібної сійки (яка використовується в сучасному фехтуванні і була розроблена на початку XVIII ст. для того, щоб зменшити мішень для суперника і мала застосування тільки у фехтуванні із завданням уколів), вона легше дозволяє повертатися і битися чи парировати на 360 градусів [308, с. 120]. Середньовічний бій відбувався не за правилами, він не був “лінійним”, адже атакувати могли з будь-якого напрямку, тож рухатися швидко, ефективно й збалансовано і використовувати рухи повороту, допомагаючи в напрямку удару чи захисту, було життєво важливою необхідністю. Тверда сійка і відпрацьовані пересування потрібні також були для сильного удару, адже треба було не втрачати рівноваги під час удару [308, с. 125].

Середньовічні інструкції з бою разом з іншими джерелами та використанням результатів досліджень на основі експериментальних методів дають можливість простежити в різних бойових ситуаціях техніки застосування меча, що дозволяють максимально ефективно використати конструктивні особливості цього виду клинкової зброї.

Мечем можна завдати ран розсіченням (розрубуючи плоть і кісті), уколом (пробиваючи органи) і дробильним ударом (тупа травма). Цьому підтвердження знаходимо на основі вивчення різних джерел, зокрема іконографічних та писемних, на основі дослідження останків загиблих на місці середньовічних битв. Зокрема, на мініатюрах можна побачити розрубані, проколоті, пробиті обладунки і шоломи, відрубані голови, повністю відрубані ноги і руки. Залишки скелетів різноманітних битв (наприклад, при Висбі) показують воїнів, які втратили обидві ноги в гомілках від одного удару, розрубані стегнові кістки. У джерелі про битву при Барнеті в 1471 році (у цей час менше використовувалися щити, а найбільш популярним став пластинчастий обладунок) повідомляється про воїнів, поранених в основному в обличчя і нижню половину тіла [308, с. 129].

Проте навіть зазнавши смертельного удару ворог може ще завдати у відповідь летального удару. Тому удар повинен або миттєво вбити ворога, або, як мінімум, вивести його з бою, тож необхідним для перемоги є досконале відпрацювання найбільш ефективних прийомів у різних бойових ситуаціях.

Середньовічний меч призначений для завдання насамперед рубальних ударів, які розсікають і роз'єднують плоть і кісті. Ліхтенауер виділяв 5 рубальних ударів: лютий, сідаючий, поперечний, косий, удар по маківці [46]. Д. Клементс виділяє 8 кутів для ударів, що відображають природні напрямки для оптимального ураження тіла зброєю і ефективної рубки мечем [308, с. 131]. Ці удари не були систематизовані ні в Середньовіччі, ні в ранньому Ренесансі, тож не було й окремих назв для різних видів удару, тому і середньовічний бій мечем дослідник цілком правильно вважає недоцільним описувати із застосуванням термінів класичного (XVIII і XIX ст.) фехтування, а краще поділяти атаки на верхні і нижні (зверху і знизу) та ліві і праві.

Звичайно удари могли завдаватися трьома способами:

1) удар від плеча або всією рукою (цей удар є хоч і повільним, однак найсильнішим і найважчим для передбачення суперником);

2) удар від ліктя, або “впівруки” (швидший удар, але не такий сильний, напевно, ліпше підходить для ріжучих ударів і дій при зближенні проти неброньованих ворогів);

3) рубання від кисті руки (найшвидший, але й найслабший удар, очевидно, не ефективний проти обладунку) [308, с. 133].

Конструкція середньовічних мечів призначена для завдання насамперед рубальних ударів усією рукою із залученням плеча широкою дугою з високих позицій. Саме такі удари найчастіше спостерігаємо на мініатюрах з досліджуваної території (наприклад, у Київській Псалтирі це зображення на мініатюрах “Ангел відрубє роги грішникам” (арк. 103, правий верхній кут) (Додаток В. 8), “Побиття немовлят” (арк. 128 зв, нижнє поле), “Давид з воїном і загибель Авессалома” (арк. 196, нижнє поле) (Додаток В. 9)). На мініатюрах бачимо і завдання удару мечем за допомогою двох рук.

Удари одним вістрям є менш ефективними, ніж більш широкою другою чвертю (від вістря), де можна застосувати більшу силу. Оптимальний центр для удару, де можна прикласти більше ваги і сили з найменшою віддачею клинка, називається центром перкусії. Ця зона властива будь-якому типу меча (як і іншим видам клинкової зброї) і є неоднаковою в різних мечах залежно від їх збалансованості. У прямого дволезового меча центр перкусії звичайно знаходиться в 15–25 см від вістря [308, с. 131–132]. Рука воїна при такому ударі повинна випрямлятися не повністю, мусить залишитися її невеликий вигин і гнучкість для правильного фокусу і швидкого повернення. Для максимальної ефективності удари мають завдаватися під кутом 45 градусів, який дозволяє вирівнювати лезо, а також повернути стегна і плечі для підсилення удару, дає можливість руці пройти по всій траєкторії по колу чи повернутися назад. Сила удару забезпечується поєднання імпульсу тіла з рухом зброї [308, с. 135, 138]. Крім того, на силу удару впливають фокус і емоційне застосування голосу. В

ідеалі, як зазначає Джон Клементс, одночасно з завданням удару воїну потрібно фокусуватися трохи “всередину” точки удару або за ціллю. Якщо удар ріжучий, то за ним швидко йде сильний ріжучий рух і повне перенесення зброї по колу з імпульсом. Якщо це зрубуючий удар, то з нього воїн повинен швидко вийти і повернутися в захисну позицію в підготовці до наступної атаки (або захисту). Проведення меча по повному колу після завданого удару використовує природну інерцію удару, яка дозволяє подолати відстань для наступного удару або повернення в стійку. Емоційне застосування голосу (простіше кажучи, крик під час атаки) є не тільки психологічним прийомом. Під час удару в руці з’являється напруження і йде з голосним звуком потужний видих з легень від живота. Такий швидкий видих природний при фізичному зусиллі і піддається тренуванню, щоб допомогти напруженню м’язів грудної клітки і живота з метою надання удару більшої сили [308, с. 139].

На думку Гі Віндзора, який звертав увагу на важливість враховувати “вузлові точки”, для відрубання кінцівок необхідно використовувати центр удару, але для швидких рубальних ударів по голові – останніх декілька дюймів клинка. Найкращим компромісом для загального застосування півтора- та дворучного меча є завдання ударів частиною, яка розташована в трьох чвертях довжини вниз по клинку, якраз під центром удару. Це забезпечує передачу достатньої сили, розрахований і контрольований удар, що припадає на руку, яка тримає меч, і вибір, чи продовжувати далі рух, чи відтягнути клинок назад [359, с. 84].

Незважаючи на те, що більшість середньовічних мечів мали двобічну заточку, одночасно використовувався тільки один бік. Лезо, спрямоване від тіла на суперника, називалося головним (пізніше у фехтувальних школах епохи Ренесансу – “істинним”, або “правильним”), а найближче лезо, направлене до себе, – заднім (пізніше – “неправдивим”). Майже всі удари завдавалися головним лезом, а заднім значно рідше, що засвідчують і середньовічні зображення. Атаки заднім лезом чи діагонально висхідні удари з його використанням найчастіше механічно слабкіші. Існує рідкісна можливість використовувати їх там, де головне

лезо не можна застосувати простим поворотом кисті руки. Поворот кисті для переорієнтації під час висхідного діагонального удару може перетворити його в сильнішу атаку головним лезом. Хоч удари заднім лезом слабкіші, вони можуть бути швидшими при атаці відкритих цілей. Проте удари заднім лезом можуть вибити меч з рук, тому такі удари стали застосовуватися пізнішими колольно-рубальними мечами епохи Відродження (така зброя мала ефес і дозволяла пальцевий хват), та й то рідко і тільки як виснажуючі (найчастіше послаблюючі удари в гомілку, зап'ястя і шию), а не летальні [308, с. 140].

За допомогою меча можна завдавати специфічні “зворотні” удари в задню частину голови ворога чи шию після кроку, однак для цього потрібно підійти до противника занадто близько, що створює сприятливі умови для завдання удару у відповідь з його боку щитом по обличчю або по гомілці чи кісточці нападника. На середньовічних зображеннях такі удари рідкісні [308, с. 141].

У Середньовіччі були відомі і загальновизнані уколи мечем як ефективний і корисний прийом. До переваг уколів зараховують їх дальність, кут атаки, швидкість і проникаючу здатність [308, с. 141–142]. Робочою частиною клинка при завданні колольного удару є вістря. Основною ціллю колольних ударів часто були обличчя і горло. Уколи також могли завдаватися в живіт з-під щита чи в обхід його і були дуже ефективними з прохідним кроком вперед з боку озброєної руки, оскільки це додавало їм дальності і сили, щоб пробити броню. Крім того, мистецтво бою полягало у використанні переваг оманливої середньої стійки для швидкої зміни колольної техніки на рубальну і навпаки, що було особливо ефективним проти ворога в міцних обладунках чи такого, що швидко скорочує дистанцію. Західноєвропейські історичні джерела описують суперників, які нападали один на одного і завдавали уколів під щити, у руки, стегна ворога, поки один з них не отримав укол під підборідок [308, с. 141–142]. Проте у давньоруських літописах і мініатюрах уколи мечем відмічені тільки в рідкісних випадках, пов'язаних з такими особливими ситуаціями як завдання підступного несподіваного удару, убивство пораненого чи беззбройного, необхідність битися в тісному приміщенні, де бракує простору для того, щоб завдати рубального

удару. Колольні удари ефективними були у боротьбі проти противників у суцільному латному обладунку, який з'явився у XIII ст., тож розвинулися типи мечів, що спеціалізувалися на завданні саме таких ударів, однак на досліджуваній території вони не набули такого поширення і розвитку, як у Західній Європі.

Завдавати дробильних ударів можна було верхів'ям. Відповідні прийоми дуже детально розглядаються у багатьох фехтбухах, зокрема в Ліхтенауера і в Тальгоффера, причому вони включають не тільки удари тильним боком руки з мечем і верхів'ям цього меча, а й використання верхів'я як булави (меч брався навпаки, за клинок) для завдання смертельного удару в голову ворога [44].

Важливою складовою бойового мистецтва є не тільки техніки нападу, а й ефективні прийоми захисту. Освоєння прийомів відбиття удару давало можливість забезпечити збереження якомога довше цілості і гостроти клинка, адже при ударах меча об меч результатом є руйнування клинків у місцях найсильнішого зіткнення. Джон Клементс, приділяючи особливу увагу проблемі захисту рубальним мечем, наголошує на тому, що прийняття сильного удару на загартовану грань (лезо) справжнього меча може призводити до його поломки (що рідко відбувається з сучасними більш м'якими репліками для сценічного бою) [163]. Звичайно, мистецтво бою полягало в тому, щоб такий удар припадав не на лезо. Відповідно майстри фехтування пропонували прийоми відбиття ударів плоским боком ("mit der flech") нижньої частини меча. Наприклад, такі прийоми зафіксовані на ілюстраціях в німецькому трактаті XIII ст. "Анонімний манускрипт з Тауера I-33" [40]. Підтвердженням таких прийомів є і знахідки мечів з слідами ударів на плоскому боці [189, с. 40].

Хоч захист може бути виконаний рубальним лезом, коли немає іншого виходу (або коли є недостатня майстерність воїна), однак середньовічний меч не призначений для застосування таким чином. Фактично, у будь-якому середньовічному і ренесансному посібнику з бою цілком виразно говорить про те, що захист найчастіше є ухиляючою дією, а не прямим блоком. Важливим також є те, що найлегший перехід від ефективного захисту до сильного удару досягається тільки заслоном від удару плоскістю меча. На відміну від

помилкового блокування лезом, парирування плоскістю, навпаки, дозволяє клинку залишатися непошкодженим, а пружність сталі і форма клинка забезпечують гнучкість клинка під ударом. Тоді як легшими, швидшими клинками, конструктивно пристосованими до завдання колольних ударів вістрям, можна легко робити одиничні ухиляючі та зупиняючі блоки з наступними негайними контруколами, то мечам рубального типу це не властиво. Більшість одноручних мечей використовувалися з щитом, який і застосовувався для захисту і блокування, залишаючи клинок таким чином вільним для ударів. У разі відсутності щита ті ж самі функції міг виконувати кинджал. У випадку мечів дворучних (чи півтораручних за умови не використання щита) роль захисту в основному відводилася відходу, вивертанню і ухилянню з протиходом. У бою меч застосовували не для того, щоб бити по мечу ворога, а щоб розрубувати його плоть та кості. Як наголошує Джон Клементс, на відміну від сценічного бою, справжнє фехтування мечем полягає в намаганні уразити не зброю противника, а його самого [163].

На основі інформації з фехтбуків та досвіду сучасної практики реконструкцій бою експерти середньовічного бою мечем (Г. Рейнхардт, Дж. Клементс, Т. Лайбле та інші) виділяють такі основні способи захисту від рубальних ударів самим мечем (без використання щита): 1) уникати удари ухилянням; 2) відхиляти удари відбиванням; 3) прийом удару плоскістю клинка. І від вертикального удару в голову, і діагонального в шию чи руку, і горизонтального середнього рівня, і низького в коліно або гомілку – від усіх цих атак можна захиститися потужним нисхідним зустрічним ударом. При цьому лезо меча того, хто захищається, б'є не лезо нападника, а в кут його плоскості (або навіть “*vice versa*” – ваша плоскість проти його леза). Складнішими є прийоми “зміщення”, описані, зокрема, З. Рінгеком у коментарях на посібник Ліхтенауера. На противагу прямому блоку, це концепція захисної дії по зміщенню атаки відхиляючим ударом чи контратакою, яка застосовується з просуванням і ухилянням [164].

Техніки ведення бою мечем залежали не тільки від типу самої клинкової зброї, а й від захисного спорядження (і самого воїна, і його противника).

Як уже зазначалося, одноручний меч, призначений для завдання рубальних ударів, використовувався у комплексі зі щитом. Останній, власне, і призначався для блокування ударів, тоді як меч такої функції не виконував або виконував тільки в екстраординарних обставинах (втраті щита). Обладунок у такому екіпіруванні використовувався, як правило, кольчужний. Практичні дослідження довели, що рубальним ударом можливо пробити кольчугу. Шолом також можна було розрубати правильним ударом, про що свідчать, наприклад, знайдені при розкопках біля Висбі черепи, розрубані через шолом. Однак цей засіб захисту дозволяв і уникнути поранень в голову від інших видів зброї (дального бою), а також і від недостатньо сильного чи невмілого удару (коли удар міг зісковзнути по шолому). Приклад удару, не достатньо сильного для травмування голови, але досить сильного для розрубання самого шолома, наводить літописний запис під 1151 роком в епізоді, коли воїн, не пізнавши Ізяслава Мстиславовича, розрубає його шолом: “ударив він його мечем, і так пробився шолом до лоба” [34, с. 248]. Оскільки щит у комплексі з обладунком був дієвим захистом, необхідно було застосувати тактику, спрямовану на те, щоб супротивник розкрився. Дж. Клементс у книзі “Середньовічне фехтування” [308], ґрунтуючись на техніці, викладеній у фехтбухах, з врахуванням власного досвіду історичного фехтування, розглядає особливості ведення бою з використанням меча і щита. Він наголошує на тому, що при використанні меча області ураження, яким віддається перевага, не є легко доступними, оскільки щит забезпечує їх суттєвий захист. Основними областями ураження в таких випадках є голова і шия, нижня частина ніг, рука і кисть, плече, стегно і бік. Найбільш вразливі місця на руці – зап'ясток, передній ліктьовий згин і пахвова ділянка. На ногах частково уразливі гомілки, литки, а також бокові і внутрішня поверхні коліна. За допомогою меча незахищені кінцівки необов'язково відрубувати чи прорубувати до кістки, щоб зробити їх небоєздатними, їх можна легко знерухомити за допомогою порізів (якщо зв'язки або сухожилля розрізані, то це назавжди може вивести воїна із ладу).

Середньовічні щити звичайно були якісно зробленими і міцними, їх не так-то легко можна було розрубати або розщепити, звичайно, декілька особливо сильних ударів дворучним великим мечем чи бойовою сокирою по щиту могли завдати йому суттєвої шкоди, але щити, часто зміцнені залізом, робилися з метою витримати відповідні удари, адже захисне спорядження розвивалося відповідно до зміни певної зброї. Середньовічний воїн повинен був уникати попадання по щиту ворога, бо навіть секундне застрягання вістря меча в щиті небезпечне у бою, коли дуже важить швидкість руху, а також можливе ушкодження клинка об оббитий металом щит. Крім того, удар по щиту може спричинити відкриття воїна для контрудару ворога. Замість того тактично виграшним є намагання змусити відкритися противника за допомогою серії атак, які б змусили його постійно рухати щитом, захищаючись. У цей час, використовуючи такі удавані атаки, необхідно завдавати удари в голову, шию, руку, передпліччя і особливо в гомілку, литку та кісточку (щиколотку) [308, с. 131–132]. Саме таке спрямування ударів підтверджують і рани, отримані під час битв, що засвідчують дослідження скелетів, виявлених під час археологічних розкопок, а також залучені для порівняння результати експерименту. Насамперед йдеться про дослідження решток 1200 загиблих (поховані в масових могилах навіть у захисних обладунках) з розкопок на місці битви, що відбулася у липні 1361 року біля міста Висбі (Висбю) на Готланді за побережжям Швеції. У результаті судово-медичної експертизи скелетів з'ясовано характер ушкоджень костей. Більш ніж 450 скелетів мали жахливі ушкодження. Більш ніж 1000 трупів є з серйозними травмами кінцівок. Причиною смерті більше половини трупів були удари в голову, але більше 70 відсотків з них також постраждали від серйозних ран в ноги [310, с. 27–33]. Видно, що воїни спочатку зазнавали поранень ніг, що, найімовірніше, призводило до їх падіння або принаймні втратити рівновагу, у результаті чого вони розкривалися для смертельного удару в голову. Іншими словами, як вказує Д. Клементс, за низьким ударом під щит йшов високий над ним, що є найбільш природним з прийомів для бою з мечем і щитом. Дослідження розкопок у Висбі, серед іншого, таким чином, свідчать про важливість атаки

нижньої частини ніг у середньовічному бою [308, с. 130]. Великий відсоток травм ніг при Висбі може засвідчувати і характер самої битви, і рівень бойової підготовки її учасників. Особливо перспективною з такого погляду є кореляція моделей травм, які були встановлені на основі дослідження останків людей з місць битв, із “моделями травм” (звичайно, імітаційними) сучасних реконструкторів середньовічного бою. Саме таке порівняльне дослідження здійснив Йоганн Мацке [42], відповідно виявивши особливості бою із застосуванням меча разом з різними видами щитів (маленького рухомого – баклера і статичного трикутного щита) та тільки самого півтораручного меча. За даними дослідника, при використанні разом з мечем баклера як дуже рухомого та активного засобу оборони, положення якого постійно змінюється в бою, ураження в більшості припадали на череп і тулуб, тоді як кінцівки майже не зазнали травм. При використанні меча і трикутного щита результати були іншими. Більше ударів припадало на голову і нижні кінцівки (гомілки обох ніг, ліве стегно), тоді як праве стегно було прикрите щитом і не зазнало уражень, хоч сама ліва рука, яка тримала щит, часто травмувалася (вона не захищена, і це пріоритетне для ураження місце, травма якого призведе до втрати щита ворогом). Верхня частина ноги і ліве коліно уразливі для висхідного удару, який просковзує під нижньою точкою щита. Відповідно від вміння противників залежить і число та якість травм, завданих один одному. Тож велика кількість травм ніг загиблих при Висбі засвідчує не тільки техніки бою з мечем і щитом, а й недостатній рівень навченості багатьох учасників битв, що цілком відповідає їх складу (як відомо, датські солдати у трьох битвах розбили селянський загін). Варто також відзначити особливості масового бою, коли воїни тісно стоять плечем в плече один біля одного, не маючи місця для більш широкої стійки чи маневру. У таких ситуаціях часто колінний згин був найближчою доступною і легкою для удару ціллю [308, с. 293].

Траєкторії для чотирьох найпростіших ударів з мечем та щитом: зверху вниз, горизонтальний, діагональний висхідний і діагональний вниз в обхід (навколо) щита. Удари можуть бути прохідними і повертатися по колу в позицію

захисту [308, с. 131–132]. Удари завдаються з різних стійок (вони є динамічними, а не статично нерухомими позиціями), кожна з яких має відповідні переваги для здійснення рубальних та колольних ударів та швидкого переходу від атаки до захисту і навпаки.

Щоб повністю розкрити специфіку бою з мечем і щитом, треба розуміти функціональні особливості не тільки меча, але й щита. Щит – захисне озброєння, але це фактично різновид зброї. Він загороджує і захищає, тобто забезпечує значне покращення захисту воїна, особливо неброньованого чи легкозахищеного, у той же час він не зменшує здатності воїна до нападу. Щит може закрити майже половину тіла і дозволяє зброї залишатися прихованою і готовою для удару з непрямої позиції (особливо проти ніг суперника). Воїн, використовуючи щит, може фактично безкарно зробити крок і завдати страшного і швидкого удару практично нізвідки. Щит дозволяє бійцю зближатися проти деревкової зброї і залишатися під літаючими стрілами і списами [308, с. 157]. Він може бути зброєю сам по собі, і воїни використовували його для завдання ударів, зокрема в голову чи тулуб (удари могли завдаватися і площиною, і краєм, і кутами, що залежало також від конструкції самого щита), також менші та легші щити могли навіть в екстраординарних випадках метати у ворога.

Досить доказовим є твердження про те, що ноги нижче колін можуть бути більш вразливими при використанні щита, ніж при використанні самого меча, адже при використанні щита часто є потреба високо піднімати його для захисту, що веде до звуження поля огляду.

При бою півтора- (або дворучним) мечем наступальні й захисні функції виконує сама ця клинкова зброя, бо щит, як правило, не використовується, тож відповідно і техніки застосування такого меча в бойовій ситуації є відмінними від використання одноручного меча в поєднанні з щитом. За даними Мацтке, при бою таким мечем ураження локалізуються не на нижніх кінцівках, а на обличчі і верхніх кінцівках, причому в основному з правого боку [42]. Це зміщення травм на верхню частину тіла людини цілком узгоджується з техніками фехтування, викладеними в середньовічних фехтбухах. Півтораручним мечем, який мав

видовжене руків'я, можна було орудувати і однією, і двома руками, що дозволяло застосовувати різні техніки, а також поєднувати його використання з різним наступальним та захисним озброєнням.

Застосування ударів від плеча поряд з ударами знизу і фальшивими атаками зап'ястя в комбінації з правильною роботою ніг робить півтораручний (і дворучний) меч ефективною зброєю. В умілих руках досвідченого воїна ця зброя стає особливо небезпечною внаслідок швидкої зміни дистанції, сильних ударів із загрозою уколів або із застосуванням верхів'я. Крім того, конструктивні особливості таких типів меча створюють можливості парирування та захисту, ухиляння та контратаки. Популярності бастарди набули також завдяки тому, що були ефективною зброєю і для пішого, і для кінного воїна. Завдяки дворучному хватові сила удару помітно збільшувалася, а досить довгий клинок створював більше можливостей для різних ударів (укол у провідну руку, муліне, рубальний удар у гомілку, укол у верхню частину стопи тощо), у тому числі в кінному бою. Більша довжина руків'я не тільки забезпечувала більший важіль, але й давала можливість виконувати прийом, коли меч утримувався провідною рукою не під хрестовиною, а за низ руків'я над верхів'ям, що дозволяло несподівано для ворога подовжити меч на 100 – 200 мм [148, с. 111]. Півтораручний меч мав достатню довжину і для проведення складних прийомів бою з використанням елементів боротьби, наприклад, зустріч ворожого клинка при ударі зверху на м'який або ковзаючий блок, переміщення до супротивника з утриманням його меча і подальшим заломом з фіксацією меча ворога і його провідної руки в положенні зверху. Розвинені рамена хрестовини також дозволяли завдавати ним удари, в основному в обличчя. Такі прийоми детально описані в деяких фехтбухах, наприклад, Г. Тальгоффер [44] (Додаток В.10; В.10.а) приділив багато уваги різним захватам із використанням меча як важеля та зацепам раменами хрестовини із наступним виведенням противника зі стану рівноваги, що особливо ефективно в бою проти воїна у важких латах. Тож, як бачимо, техніки бою мечем тісно були пов'язані із тим, яке захисне спорядження мав противник.

Кольчуга, тверда шкіра і навіть захист з м'якої шкіри могли достатньо захистити від різальних ударів, а кольчуга і від більшості рубальних. Від колольних, а також сильних рубальних чи дробильних ударів кольчуга була менш ефективною (хоча фактично захист від двох останніх ударів забезпечував добротний підлатник). Кольчугу можна було прорубати, але сильним перпендикулярним до кольчуги ударом твердою і не зігнутою в зап'ястку рукою. При неправильному ударі лезо меча сковзне по кольчугі і не прорубає її. При правильно завданому навіть сильному ударі клинок отримує мінімальні пошкодження або навіть ніяких. Кільця кольчуги таким ударом прорубуються або рвуться і часто потрапляють у рану, що теж небезпечно, бо, хоч і не призводить до миттєвої смерті, однак може спричинити інфікування рани з подальшим летальним кінцем. Грунтуючись на результатах експериментальних досліджень, Д. Клементс відмічає, що м'які металеві кільця незагартованої сталі можуть обгорнутися навколо леза клинка під час удару і тим самим утруднити їх прорубування порівняно із загартованими. М'які кільця спочатку зігнуться і деформуються, а згодом в бою будуть легше протистояти удару. Загартована кольчуга, хоч і міцніша, буде легше ламатися і легше обриватися під ударом, що дозволить клинку глибше проникнути у тіло [308, с. 128]. Варто ще зауважити, що носіння кольчуги не утруднює згинання ліктя чи рухи руки під час удару. Кольчужний обладунок дуже гнучкий, рукава вільні і широкі, а вага кольчуги не обтяжлива, хоч розподілена нерівномірно (основна припадає на плечі). Тільки у випадку використання кольчужних рукавиць є дещо обмеженими рухи в зап'ястку (хоча треба вказати, що повністю кольчужних рукавиць майже не робили; вони виготовлялися зі шкіри або міцної тканини і обшивалися кольчугою лише із тильного боку — кольчуга на долонях не дозволила б надійно утримувати зброю). Цей вид захисту кистей рук на південно-західноруських теренах не був популярним, бо навіть у полегшеному варіанті він заважав стріляти з лука.

Ламелярний обладунок давав кращий захист не тільки від рубального, а й дробильного удару, ніж кольчуга, але колольні удари проти нього були ефективні в тому випадку, якщо вміло завдавалися в місця з'єднання пластин. Лускатий

обладунок дуже добре захищав від рубальних ударів, спрямованих зверху вниз, та бокових ударів, оскільки клинок проковзував по пластинах. Так само більшість колольних ударів не могли пробити цей захист. Слабким місцем такого обладунку вважаються колольні удари, спрямовані знизу вгору. У разі посилення такого захисту перекриттям пластинок збільшувалася вага обладунку, яка накладала обмеження на рухи воїна. Виникнувши у XIII ст., пластинчастий обладунок дедалі більше розвивався у XIV ст., і в XV ст. уже з'явилися суцільні лати. Хоч сучасні експерименти доводять, що вістря меча може пробити товстий лист сталі (наприклад, кришку капота), колольний удар повинен бути завданий дуже точно і в повну силу [189, с. 82]. При заокруглених латах ворога, який, до того ж, досить швидко рухається, завдати такий удар дуже складно. До того ж, потрібно було обирати найменш захищене місце в обладунку. На основі багатьох експериментів доведено, що техніки бою проти важкоозброєного суперника зводилися до того, щоб відбити зброю ворога (достатньо для того, щоб увіткнути вістря в з'єднання доспішних частин або щілину). Виробилася невелика кількість прийомів, пов'язаних з уколами в отвори або навіть через пластину. Крім того, все, що можна було робити в бою проти такого захищеного противника, – це завдавати важких ударів по обладунку, а для цих цілей далеко ефективніше використовувати не мечі, а спеціальну зброю – булави, ланцюги, алебарди тощо [308, с. 285–287].

З клинкової зброї досліджуваного періоду тільки меч з легкістю використовувався як проти вершника, так і проти піхотинця [308, с. 8]. Однак техніки бою в кінному бою відрізнялися від бою пішки, оскільки кінь, з одного боку, перешкоджав багатьом діям вершника, які були ефективні в пішому бою (наприклад, горизонтальним ударам, деяким прийомам парирования та видам уколів), а з іншого, – давав певні переваги, якими вміло користувався досвідчений воїн-професіонал. Такі переваги насамперед торкалися можливості використати на скаку енергію коня для посилення (фактично значна сила визначалася масою вершника з конем помноженою на швидкість) колольного удару, при завданні якого воїн спрямовував на ворога меч як спис. Таким ударом можна було пробити

наскрізь навіть найміцніші обладунки. Рубальні удари (особливо по захищеній шоломом голові) також посилювали, використовуючи додаткову енергію, отриману в результаті розгону. Така енергія використовувалася і для удару щитом по ворогу. Спрямованість ударів також дещо відрізнялася від пішого бою, зокрема дуже рідкісними були удари в нижню частину тіла і по ногах, однак більше припадало ударів у руки. У меча клинок є значної ваги, і тому з використанням енергії коня при відповідному ударі у воїна немає необхідності опиратися на стремена. На цьому наголошував М. Я. Мерперт, вказуючи, що воїн не завдавав мечем косих січних ударів і не підносився в сідлі [207, с. 153].

На відміну від техніки кінного бою мечем, при використанні у такому бою шаблі вершник підносився у сідлі, спершись на стремена, приводячи у рух всю верхню частину свого тіла, і тим самим підсилював удар. Крім того, збільшувалися можливості досягнення віддаленого супротивника. На завершальному етапі удару воїн тягнув шаблю на себе, що вело до збільшення площі ураження тіла ворога [287, с. 41]. Сама конструкція шаблі (кривий клинок та нахилене у бік леза руків'я) передбачала найбільшу ефективність саме такого способу завдання специфічного рубально-різального удару, причому кут розрізання шаблею гостріший, ніж кут розрубання мечем [207, с. 153]. Ефективність такого удару прямо залежить від збільшення довжини такого різання (протягування) [287, с. 41], що можливе за умови значної свободи рухів вершника. Майстерність використання шаблі полягала і в тому, що воїн, залежно від бойової ситуації, коригував під час удару баланс між різанням та рубанням. Ефективність застосування шаблі в бою залежала від сукупності факторів, серед яких називають “спеціальний комплекс озброєння та кінського спорядження, наявність легкоозброєного супротивника, правильно підібране місце кінноти в тактичній схемі конкретних бойових дій” [287, с. 43]. Шаблею також можна було завдавати колольних ударів, використовуючи відповідні прийоми, які полягали в тому, щоб у момент удару “поздовжня вісь клинка перебувала під якомога більшим кутом (до 180°) до поздовжньої осі витягнутої руки” [287, с. 42]. Образно кажучи, рука ставала ніби продовженням клинка. Для завдання ж більш

глибокого колольного удару прямим клинком необхідно, щоб клинок суміщався з лінією уколу [290, с. 43–44]. Для того, щоб сила кисті без втрат передавалася вістря, необхідні декілька умов. По-перше, сила кисті має бути спрямована по лінії, яка проходить через центр ваги, оскільки в протилежному випадку клинок відхилиться в бік і відповідно втратиться частина сили. По-друге, сила кисті має спрямовуватися по лінії з'єднання центру ваги з вістря клинка для повної передачі вістря тиску, який передається центру ваги. По-третє, сила кисті повинна бути спрямованою по лінії з'єднання середини руків'я з кінцем для передавання без втрат вістря тиску кисті на руків'я [290, с. 46].

Класичний рицарський бій починався із зіткнення списами, а потім вже переходили до використання мечів. Однак занадто близьке наближення могло зробити неефективним, а то й неможливим використання меча, тож в такому випадку більш дієвою для ураження ворога фактично в рукопашній боротьбі була короткоклинкова зброя. У фехтбухах знаходимо і прийоми бою двома кинджалами проти ворога, озброєного мечем, однак фактично на полі бою такі випадки використання короткоклинкової зброї були, звичайно, рідкісними. Проте в руках умілого бійця кинджал разом із мечем був додатковим знаряддям захисту з наступним перехопленням ініціативи атаки. Ніж або кинджал використовувався для захисту прийомом підставляння під зброю супротивника, яка, відповідно, зісковзує по ньому. “Підставивши один з ножів під зброю і пропустивши її повз себе, можна легко ”зламати” дистанцію і, підійшовши до супротивника впритул, завдати поразки йому” [56, с. 173]. Серед переваг ножа та кинджала називають їх мобільність, яка дозволяє досвідченому воїнові одним безперервним ударом завдати смертельного удару по горлу або вивести з бою ворога, перерізавши йому сухожилля на кінцівках [56, с. 174]. Дослідники вказують на те, що техніки володіння ножем і кинджалом схожі між собою, з чим пов'язане півторабічне заточування ножів для ефективних розпорюючих ударів знизу вгору [69, с. 50].

Залежно від форми ножа чи кинджала – прямої чи викривленої – ефективність завданих ними ударів залежить від способу застосування: якщо клинок є прямим, то удар теж має завдаватися по прямій, тобто руків'я

тримається так, щоб клинок знаходився попереду великого пальця; якщо ж клинок викривлений, то найбільшої сили удар досягається рухом по кривій, для чого руків'я тримається так, щоб клинок знаходився спереду мізинця [290, с. 45].

Основними типами хвата ножа, як і кинджала, “завжди були: прямий жорсткий (вертикальний), прямий розслаблений (горизонтальний) і зворотний” [56, с. 189, 194]. А об'єктами атаки – найчастіше руки ворога, що дозволяло обеззброїти суперника, вивести його з бою (аналогічно спостерігаємо прийоми застосування меча в бою). У таких випадках ніж “ніби підставляється під атакуючу руку перепиняючим або відхиляючим рухом” [69, с. 50]. У бою (та й і в інших ситуаціях) ножі могли використовуватися для підступного, прихованого удару, для завдання коротких ударів на реверсних рухах [69, с. 50]. Руків'я кинджалів та ножів також використовували в бою, ефективність ударів якими залежало від вправності і досвідченості воїна (зокрема, знання ним нервових (больових) центрів супротивника). Можливе використання ножа та кинджала в рукопашному бою як важеля “для захоплень, заломів, обеззброювань” [69, с. 50].

4. 2 Підготовка професійних давньоукраїнських воїнів

У західноєвропейській середньовічній практиці навчання військової справи рицарів проводилося через інститут зброєносців. Зброєносець – молодик благородного статусу – прикріплювався до рицаря, який і навчав його бойового мистецтва. Традиційним методом по всій Європі в той час було відправка молоді до родича-рицаря для навчання мистецтву бою. Цей метод військової освіти стануть, з часом, тісно пов'язувати з поняттями рицарства. Метод навчання синів дворянства, як правило, не включав відправку їх в школу фехтування [42, с. 32–33]. Схожою до західноєвропейської була практика навчання військовому мистецтву і на центрально-східноєвропейських теренах.

Князі освоювали початки військового мистецтва під наглядом “кормильців” чи “дядьків” [198, с. 14–23; 199, 118–129]. Подібно до західноєвропейської, була і практика навчання князівських дітей у родичів-рицарів. Деколи це було вимушеним кроком у зв'язку з ранньою втратою батька. Наприклад, Василько

Романович у дитинстві перебував при дворі краківського князя Лешка Білого [197, с. 52], а Данило Романович – при угорському дворі, де разом з трохи молодшим за нього сином короля Андрія II Белою IV виховувався у відповідних рицарських традиціях [99, с. 235]. Коли в 1211 році Данило Романович, який мав не більше десяти років (якщо прийняти за дату його народження 1201 рік), “став княжити в Галичі”, то він вже знав ази володіння мечем, адже намагався своїм клинком завдати рубального удару по шумавинському тіуну Олександрю, який потягнув за вуздечку коня, на якому сидів Данило, з метою забрати юного князя від матері. Хоч удар не досягнув кривдника – уразив тільки коня тіуна [34, с. 373], однак сам цей епізод з літопису є показовим щодо виховання при королівському дворі княжича як рицаря. Опанувавши військово мистецтво, молодий Данило Романович бере активну участь у воєнних діях у боротьбі за батьківську спадщину [99, с. 235–242], і першим самостійним успіхом молодого князя стало відвоювання волинського пограниччя, а вперше своє бойове мистецтво та мужність він продемонстрував в гущі битви під Товмачем (осінь 1220 року) [99, с. 242]. У літописі князі зображені як видатні воїни, які досконало володіють різними видами зброї, зокрема в одному з боїв з уграми (1232 рік) Данило Романович після того, як його спис ламається, пробиває собі шлях мечем, раничи й убиваючи супротивників, а його брат Василько, навпаки, борониться сулицею [34, с. 389].

Відповідна рицарська культура культивувалася і при дворах самих галицько-волинських князів, які тісно були пов’язані з центральноєвропейськими династіями родинними зв’язками.

Про те, що галицько-волинських князів виховували саме в традиціях рицарського стану, знаходимо свідчення на сторінках Галицько-Волинського літопису не тільки в розповідях про дитинство та молоді літа Данила Романовича, а й його сина Лева. “Молоді княжичі рано привчаються їздити на коні та засвоюють “ідею меча” – основного засобу самозахисту й вирішення конфліктів” [108, с. 215]. Літописець детально змальовує епізоди, пов’язані з набуттям князями першого бойового досвіду, зокрема, двобій Лева Даниловича зі

Стекинтом, що закінчується перемогою княжича, який убиває ворога і приносить його зброю як знак перемоги, чим викликає радість батька: “Лев же увіткнув свою сулицю, і не міг він захищатися, Лев Стекинта убив мечем і брата його проткнув мечем (...) приніс Лев зброю Стекинтову й брата його, і показав перемогу свою, батько ж його король у радості був великій через мужність і сміливість сина свого” [34, с. 413].

Можемо говорити про навчання професійних воїнів у складі “молодшої” дружини, що, як вважають дослідники, складалася з “отроків і пасинків”, які були щось на зразок західноєвропейських зброєносців, відповідно несучи військову службу при князеві і опановуючи бойове мистецтво [279, с. 56–58].

Ігри (турніри) служили одним із способів удосконалення бойового мистецтва воїнів, були органічною складовою рицарської культури. Про те, що практика бойового мистецтва давньоукраїнських рицарів відпрацьовувалася, подібно до західно- та центральноєвропейського воїнства, також у турнірах, є свідчення, хоч і досить скупі, писемних джерел. Думається, що саме прилучення до західноєвропейських турнірних традицій було далеко ширшим, ніж засвідчують літописи. На землях Південно-Західної Русі, очевидно, була своя практика турнірних боїв, але в якій формі вони відбувалися, ми не можемо твердити достеменно. Не має підстав уважати, що в Галицько-Волинському та інших давньоруських князівствах проводилися рицарські турніри в тій формі, яка склалася в Західній Європі XIII – XIV ст. Швидше за все, у таких змаганнях не було чітко прописаних правил, не використовувалося і спеціальне турнірне озброєння. Думається, що в таких іграх застосовували бойову зброю, билися майже як у справжньому бою, за винятком хіба того, що прагнули звалити супротивника на землю, а не вбити його. У літописі такі змагання і називаються словом “ігри”. Це був спосіб відточувати бойові навички, адже вони постійно потребували тренувань та вдосконалення.

З літописного запису довідуємося про цікаву з нашого погляду подію, яка відбувалася ще в 1252 році в часи боротьби Миндовга за владу в Литві. Миндовг замкнувся в граді Ворута, не бажаючи вступати у відкритий бій з жемоїтами й

ятвягами своїх політичних противників Тевтивила і Вікинта, допомогу яким також надавав зі своїм військом Данило Галицький. Назавтра з града виїхали найняті Миндовгом “німці із самострілами. І поїхали на них [німців] руси з половцями зі стрілами, і ятвяги з сулицями, і гонилися вони по полі [бою], немов у грі, і звідти вернулися [війська Тевтивила] в Жемоїть” [34, с. 410]. Звичайно, важко погодитися з думкою білоруського письменника Кастуся Тарасова про те, що у цьому записі відображені тренувальні заняття турнірного характеру [86, с. 25]. Адже у записі йдеться не про гру, а тільки порівняння з грою, що може бути зроблено з метою показати не особливо затятий характер битви. Однак уважаємо слушною думку Ю. Бохана щодо того, що цей літописний запис засвідчує, що військові ігри (турніри) були відомі на східноєвропейських землях [86, с. 25]. Хочеться ще звернути увагу, що з грою порівнює тут літописець бій з використанням самострілів, сулиць та луків, тож, можливо, це є свідченням про те, що тренувальні змагання влаштовувалися і серед стрільців, що узгоджується з версією про створення Данилом Галицьким власного професійного війська з ополченців, яке, відповідно, потребувало не тільки забезпечення озброєнням, а й постійних тренувань [99, с. 258–262; 102, с. 44–45].

Інтеграція князів та їхнього оточення в загальноєвропейське рицарське середовище відбувалося також через особисту участь у військових діях на центральноєвропейських теренах, а також цьому сприяли спільні воєнні кампанії з угорськими, польськими, німецькими збройними загонами на південно-західноруських територіях. Галицько-волинські князі підтримували тісні контакти з орденами, зокрема Тевтонським [99]. Таким чином центрально- та й західноєвропейські найманці були залучені до воєнних дій, які точилися на давньоукраїнських теренах, а тим самим приносили з собою відповідні традиції рицарської культури. Наприклад, під 1245 р. поданий літописний запис, що стосується відповідного рицарського змагання. У цьому році чернігівський князь Ростислав з польським загоном воєводи Ворша та угорським воєводи Фільнія обложив місто Ярославль. Час, який був необхідний для приготування пороків для штурму міста, був, очевидно, не такий уже малий, тож Ростислав “затіяв гру

перед городом”, у якій взяли участь, очевидно, не тільки поляки та угорці, а й русичі. Сам князь Ростислав так само брав участь в цьому дійстві в кінному змаганні на списах: “і зіткнувся він з рицарем Воршем. І впав під ним кінь, і вивихнув він плече, і не на добро прилучилося йому це знамення” [34, с. 402]. Остання фраза може свідчити про причину, чому літописець вирішив описати цей епізод, – знамення поразки занадто самовпевненого князя. Адже, швидше за все, нічого особливого у самій такій грі не було. У записі ще XII ст. (1150 р.) є згадка про такі військові виправи на конях, які влаштували у Києві угорські рицарі, послані на допомогу Ізяславу угорським королем: “Тоді ж угри на [арабських] конях і на скакунах вигравали на Ярославовім дворі, много-множество. А кияни дивувалися безлічі угрів, і воїнській вправності їх, і коням їхнім” [34, с. 238].

У літописному запису під роком 1230 йдеться про гру-двобій князя Василька з воїном (П. Васін помилково вважав його угорським рицарем, хоч в тексті літопису ніде нема про це ніякої згадки [89, с. 108]): “милостивий бог вложив у серце Василькові [намір] вийти звідти і, граючи, видобути меча свого на слугу королевого, [а] той, граючи, схопив щита” [34, с. 387]. Для нас цей запис цікавим є тим, що засвідчує спосіб підтримання професійного рівня дружинників, та й самого князя, адже в жодного з учасників цього дійства не виникло ніякого не те що остраху, але й здивування щодо такого “видобування меча”. Згадує літописець таку подію тільки тому, що вона спричинила втечу бояр-змовників, які подумали, що їх змову викрито.

На думку М. Котляра, звичай влаштовувати рицарські турніри не характерний для Русі, що вчений обґрунтовує самими літописними записами щодо таких “ігор”: у всіх випадках вони стосуються або тільки іноземних рицарів, або в них обов’язково беруть участь іноземці [177, с. 31]. Однак варто, думаємо, звернути увагу на те, що у літописах записи про такі ігри є в тих випадках, коли вони є особливими або призводять до особливих подій (наприклад, викриття змови або недобрий знак тощо), в інших випадках літописець, на нашу думку, просто не бачив потреби фіксувати цілком звичні військові змагання чи тренування. Ніде літописець не підкреслює і те, що такі ігри є чужим для Русі

звичаєм, а в записі під 1245 роком прямо сказано, що ініціатором проведення такого лицарського турніру є саме чернігівський княжич Ростислав, а не польський воєвода Ворша чи угорський воєвода Фільній. Зрештою, саме такий підхід до інтерпретації подібних ігрищ як цілком відомого для дружинників явища цілком логічно впливає із загального лицарського характеру самої битви та типової для лицарської культури поведінки її учасників, на чому наголошують дослідники, зокрема Дюра Гарді [106, с. 145–150].

Найефективніше воїн може використовувати зброю, якщо знає всі її конструктивні особливості та способи застосування із максимальним врахуванням всіх переваг відповідного виду зброї (про такі аспекти йшлося в підрозділах 2.4 та 4.1). Понад те, для досліджуваного періоду багато важило знання воїном особливостей саме того клинка, який він тримав у руках зі всіма його позитивами і недоліками (адже якість виготовлення зброї була, безперечно, різною, та й різні типи мали відповідні відмінності, наприклад, щодо розміщення центру удару тощо). Враховуючи те, що не було організованого однотипного обмундирування воїнів (кожен споряджався на власний кошт і спроможність), то і навчання правильного, найбільш ефективного використання кожного екземпляра клинкової зброї зокрема було фактично індивідуальним. Якщо в озброєнні клинковою зброєю, наприклад, ХІХ ст., були шаблі з чітко визначеним певним місцем центру удару (зокрема, на козацькій шашці зразка 1881 року центр удару є безпосередньо спереду від місця закінчення дол, тож, навчаючи солдатів, легко можна було пояснити, якою частиною клинка найкраще завдавати удару [290, с. 148]), то таке в організації війська досліджуваного нами періоду неможливе. Тому відповідно з такого погляду удосконалення фахових вмінь воїна прямо залежало від його власного досвіду застосування відповідної зброї, коли в бойових ситуаціях (а також у тренуваннях максимально наближених до реальних бойових) відточувалося його бойове мистецтво. Звичайно, досвідчений воїн міг визначити особливості того клинка, який опинявся в його руках, досить швидко. Але для такого фахового рівня він мав пройти довгу школу, починаючи від азів військової справи фактично з дуже молодого віку.

У Середньовіччі тренування проводилися регулярно, оскільки в бою треба миттєво реагувати в різних ситуаціях. Тому відпрацьовувалися до автоматизму ударні і захисні рухи, прийоми спочатку з незагостреною тренувальною зброєю (адже справжня зброя занадто цінна, щоб її псувати під час тренувань, та й таке тренування занадто небезпечне), однак обов'язково проводилися бої зі справжньою зброєю [308, с. 131–132]. Для успіху в бою багато важила також і фізична підготовка воїна (особливо важкоозброєного), його витривалість, адже виконувати свої військові обов'язки йому доводилося тривалий час у досить важкому обладунку, та й сам меч потребував достатньої фізичної сили для швидкого і вправного ним володіння та можливості прикласти досить велику силу для потужного удару. Така фізична підготовка разом з вмінням володіти різною зброєю та удосконалення необхідних для воїна якостей (наприклад, вироблення швидкості реакції, спостережливості, розвиток бокового зору тощо) відточувалася також на ловах, що засвідчують писемні джерела (зокрема, літописи в записах про події з життя князів, про це говорить і Володимир Мономах у своєму “Поученні”). Дослідження із застосуванням методики індивідуальної біоархеологічної реконструкції дає можливість отримати факти на підтвердження думки про професійних воїнів – дружинників та їх індивідуальну підготовку до виконання відповідних військових обов'язків. Такі дослідження на українських теренах розпочалися тільки недавно [210]. Увагу привертає застосування відповідної методики до вивчення п'яти чоловічих скелетів (виявлених 2013 р.) з поховань церкви Різдва Пресвятої Богородиці у м. Холмі Люблінського воєводства, які за археологічною стратифікацією достовірно датуються XIII ст. Результати дослідження засвідчують, що поховані були фізично добре розвинутими професійними воїнами – вершниками, найімовірніше важкоозброєними, про що свідчать зміни в кістковій тканині (зокрема, т.зв. “комплекс вершника”), а також характерні для військових наслідки травм. У двох із досліджених скелетів зафіксовано явні ознаки постійного використання рубального типу клинкової зброї, а в одного – “класичний комплекс лучника” [323].

У європейській практиці метод навчання синів дворянства, як правило, не включав відправку їх в школу фехтування [42, с. 32–33]. Однак такі школи вже в XIII ст. займали помітне місце в навчанні бойовим мистецтвам у європейському мілітарному середовищі, про що є свідчення різних джерел, зокрема документальних про змагання між фехтувальними школами. Уже в 1286 рік було заборонено проводити фехтувальні вистави в межах Лондона [189, с. 37]. З'явилися і писемні посібники з бою (фехтбухи), багато з яких були середньовічними записниками знатних молодиків, що у процесі відповідного навчання робили опорні записи для запам'ятовування відповідних технік, прийомів. Такі фехтбухи не обов'язково були створені досвідченим майстром клинка, на відміну від фехтбухів – гладіаторія, навмисне створених з метою передачі учням практичного досвіду майстра. Самі майстри клинка свій досвід здобували, мандруючи всією Європою. Наприклад, Йоганес Ліхтенауер, якого вважають фактично основоположником німецької школи фехтування, можливо, сам був учнем таких майстрів, як Ламбрехт з Богемії, Вергілій з Кракова і Легніцер з Сілезії [308]. Багато старих досвідчених воїнів практично передавали свій досвід, навчали методом особистих тренувань учнів. До нас дійшли документальні підтвердження про існування таких майстрів-учителів, зокрема в Італії це майстер Гофреддо, діяльність якого пов'язана з містом Фріулі (до речі, це місто є батьківщиною автора трактату про фехтування Фіоре де Лібері). У цьому ж місті, згідно з юридичними свідченнями, між 1300 і 1307 рр. навчав Арнольдо, а в 1341 році Партольдус, можливо, родом з Німеччини, був наставником у фехтуванні.

Інтеграція у загальноєвропейське мілітарне середовище шляхом особистих контактів з професійними воїнами інших держав (найчастіше у ролі найманців) дає підстави припускати, що такі знання про ефективні методи застосування клинкової зброї (насамперед мечів) поширювалися і на південно-західноруських теренах.

4.3 Застосування клинкової зброї у контексті розвитку військової справи на південно-західноруських теренах. Тактика ведення бою

На прикладі військової діяльності Данила Романовича можемо бачити удосконалення бойового мистецтва південно-західноруських князів у процесі боротьби з супротивниками, військова справа яких мала суттєві відмінності. Воєнні дії князя були спрямовані як проти супротивників з аналогічним станом військової справи (князів з династії Рюриковичів, боярської опозиції) або дуже близьким (угорців, поляків, литовців), так і суттєво відмінним (ятвягів, монголо-татар). Відповідно у процесі такої боротьби відточувався не тільки полководчий талант самого Данила Галицького, а й удосконалювалися організація та озброєння війська, розвивалося бойове мистецтво професійних воїнів, якісний і кількісний склад яких розширився у зв'язку зі створенням професійного війська з простого люду та збіднілих бояр.

На розвиток бойового мистецтва давньоукраїнських воїнів впливав стан військової справи сусідніх народів, які були то союзниками, то противниками у дуже малий проміжок часу. Такими виступали угорці, поляки, добжинські рицарі, литовці, половці, що засвідчують насамперед літописи. У цей же час значний вплив на військову справу Галицько-Волинського князівства справили і безперечні завойовники – монголо-татари. Їхня тактика розпорошення сил противника, захисний обладунок були освоєні і використані Данилом Галицьким [99, с. 309–310; 102, с. 49–50; 197, с. 54]. Привертає увагу літописний запис 1248 року про візит Данила до угорського короля Бейли IV: “Німці тим часом дивувалися оружжю татарському: бо коні були в личинах і в попонах шкіряних, а люди – в латах, і велике було сяйво полків його од оружжя, що виблискувало” [34, с. 408]. На думку дослідників, такий кавалерійський легкий шкіряний обладунок з пластинами був ефективний у боях важкоозброєних і легкоозброєних вершників. Відповідно зростала маневреність кінноти, яку, за умови правильних тактичних дій, успішно використовували Данило та Василько Романовичі у битвах з ятвягами та литовцями [197, с. 54]. Відповідно клинковою зброєю у таких мобільних загонів мала б стати шабля. І видається, що саме наведений вище

літописний запис підтверджує це припущення, адже далі йде опис князя Данила: “... кінь під ним був диву подобен, і сідло позолочене, і стріли, і **шабля** [виділення наше – Б.Г.] золотом були оздоблені та іншими прикрасами...” [34, с. 408]. Зауважимо, однак, що В. Гуцул припускає, що описане в літописі спорядження князя Данила та його воїнів використане цим князем з метою підкреслення перед європейськими королями своїх добрих стосунків з Ордою [134, с. 88]. Разом з тим свідчення про сприйняття частини війська Данило Галицького як ординського підрозділу в одному з листів 1260 року Пржемисла II Оттокара [292, с. 55] є певним підтвердженням літописної розповіді про різючі зміни в озброєнні галицько-волинського війська. Звертає увагу на себе той факт, що в згаданому листі мова йде про сприйняття тільки деяких загонів галицько-волинських військ як татарських (“Данило король Русі й сини його з підрозділами руськими і татарськими”), що дає підстави припускати наявність різного типу кінноти у складі війська Данила Галицького. Можливо, мова йде про важку та легку кавалерію. Данило Галицький, переважно дотримуючись традиційних давньоруських способів боротьби, удосконалив тактику, ґрунтуючись на оперативній самостійності полків як окремих бойових одиниць [292, с. 58].

Хоч дехто з дослідників обережно говорить про підвищення ролі піхоти у збройних силах Данила Галицького [292, с. 49–52], однак сам факт посилення галицько-волинськими князями таких військових підрозділів, а також підвищення їх ролі в деяких бойових операціях, особливо в облогових, не викликає ні в кого сумнівів [292, с. 52–53; 102, с. 48–49; 151, с. 7; 175, с. 68–69]. Важливим для нас є питання не тільки існування окремих відповідних військових підрозділів, а й їхнього озброєння та тактичної взаємодії в бою, що дає можливість висвітлити певні аспекти застосування клинкової зброї у бойових ситуаціях досліджуваного періоду. Враховуючи свідчення різноманітних джерел, ґрунтуючись на дослідженнях цього питання провідними вченими, можемо припускати, що у складі війська Данила Галицького, а згодом його сина Лева можна виділити підрозділи важкої кінноти з типовим рицарським озброєнням того часу, легкої кавалерії (“стрільці”), у комплекс озброєння якої входили

стрілецька зброя (луки, арбалети), сулиці, довгоклинкова (шабля, може бути й одноручний меч), щит, полегшений захист (швидше всього монгольського зразка), бойові ножі), “стрільців” як легкої піхоти (основне озброєння – луки або арбалети, ножі, легкий обладунок) та “оружників” – важкоозброєної піхоти (мали списи, мечі, сокири, щити, посилений захисний обладунок). Тактичні схеми використання названих підрозділів були різними залежно від умов бойової операції та озброєння противника. Відповідно і роль певних загонів могла змінюватися: якщо в облогах ключова роль відводилася важкоозброєній піхоті, посиленій ще й метальною технікою, то у відкритому бою результат часто залежав від тактично правильного використання кінноти.

Важливими для вивчення комплексу озброєння давньоукраїнського воїна є археологічні знахідки озброєння у похованні воїна (можливо, з заможного давньоруського боярського роду) в Городку над Бугом (червенське місто Волинь) [328, с. 92, 94]. Це поховання датують XII – XIII ст. У ньому виявлено меч типу XIa 1a (за Е. Окшоттом). До речі, варто звернути увагу на те, що у цього меча зламане вістря, що цілком відповідає традиції ритуального зламання меча перед покладанням у могилу останнього представника роду за чоловічою лінією. У цьому ж похованні виявлено і рефлексивний лук разом із залишками налуччя, колчана, а також ножем, що входив в екіпірування лучника [360, с. 8–105]. Про функціональне призначення підсагайдачних ножів ведуться дискусії. Однак більшість сучасних дослідників вказують на те, що за допомогою такого ножа надрізалися стріли перед тим, як їх вистрілити з лука. Це робилося для того, щоб було неможливим повторне їх використання ворогом (така стріла не втрачала своєї сили ураження, однак у разі, якщо стріла не влучала у ціль, вона розпадалась). Як свідчить А. Марселін, саме так чинили римляни в бою з готами. Другою функцією цього ножа було виготовлення стріл, якщо їх забракне в поході [360, с. 91–92]. Збереглися фрагменти оздоблених очковим орнаментом обшивок та руків'я налуччя. Їх наявність свідчить, що налуччя було такого типу, яке давало можливість носити лук з натягнутою тягивою, закриваючи його тільки до певного ступеня. Як припускають, колчан був виготовлений з кори, від нього збереглося

тільки кільце [360, с. 95–100]. Знахідки озброєння в описаному похованні підтверджують думку, що лук і стріли були звичною зброєю у Галицько-Волинському князівстві, так само, як і в інших давньоруських князівствах. Цей предмет озброєння, ймовірно, був у більшості, тобто і в піхотинців, і у вершників, що є значною відмінністю від західноєвропейського рицарства, де луком в XII ст. володіли тільки англійці, нормани, угорці. Е. Окшотт говорить про те, що, хоч лук і є дуже давньою зброєю, але тільки в XIII ст. в Англії було оцінено його переваги для озброєння піхоти, зокрема, великий лук має переваги перед арбалетом в швидкості стрільби і простоті використання [215, с. 240–246]. Літописні дані засвідчують, що на Русі існували майстерні з виробництва луків, зокрема у записі під 1259 роком говориться про те, що Данило Галицький скликав в Холм всяких майстрів, серед яких називаються і лучники. Існує припущення, що князь мав на меті створення власної майстерні для виробництва саме рефлексивних луків, які було важко виготовляти (виготовлення такого лука тривало 5 – 15 років) [360, с. 96]. Думається, саме луки або арбалети, також сулиці були основним озброєнням для легкої кінноти (недаремно вона мала назву “стрільців”). Таку легку кавалерію в XII ст. в основному забезпечували наймані (або союзницькі) загони чорних клобуків або половців [175, с. 70–73, 107, 175], а з середини XIII ст. у галицько-волинському війську такі загони в домінанті своїй складаються з давньоукраїнських воїнів. Свідчення про типовість озброєння луками для степовиків не раз знаходимо на сторінках літопису. З клинкової зброї саме шабля була на озброєнні таких воїнів [175, с. 108], тож створена південно-західноруськими князями власна легка кавалерія озброювалася за зразком половців та берендеїв (чорних клобуків). Шабля – це типова зброя саме кінноти, адже всі переваги шаблі виявляються саме в кінному бою. Разом з тим для “розвідки боєм”, відволікаючих маневрів, та й переслідування ворога важливим було використання луків, сулиць, тоді як “шабля ніколи не була вирішальною зброєю в масштабних битвах” [287, с. 166]. Це клинкова зброя індивідуального рукопашного бою, яка незамінна у випадку, коли “найперші засоби ведення збройної боротьби не можуть бути використані” [287, с. 166].

З погляду тактики використання відповідних загонів з акцентом на застосування клинкової зброї у бойовій ситуації, звернемо увагу на битву між військом князя Василька Романовича і литовцями на озері Неблі в 1262 році. Як свідчить літописець, литовці, побачивши війська Василька, “виладналися ... і стояли у три ряди за щитами по своєму звичаю” [34, с. 423]. Які саме загони Василька почали бій, можемо тільки здогадуватися, оскільки в літописі про це запису немає. Можна припустити, що це була важкоозброєна піхота, на озброєнні якої були мечі (на підтвердження цього трохи нижче наведемо свідчення запису Київського літопису під 1151 роком). У результаті зіткнення загонів Василька з литовцями останні почали тікати, але це було неможливо внаслідок розташування литовського війська на побережжі озера. Відповідно галицько-волинські воїни “стали сікти ” [тобто рубати – Б.Г.] їх, а інші в озері потопились” [34, с. 423]. У результаті правильної тактики, врахування розміщення ворожих загонів та бойового мистецтва воїнів була здобута блискуча перемога, адже литовці загинули всі, а з Василькового боку була втрата тільки одного бійця – сина Степана Родовича Прейбора [34, с. 423–424]. Про озброєння мечами та використання їх в бойовій ситуації саме “пішцями” ще у XII ст. йдеться в записі під 1151 роком в епізоді запеклої боротьби за Київ Ізяслава Мстиславовича з Юрієм Долгоруким: “Коли ж зійшлися війська, і кінники, і піші, то Ізяслав лежав поранений. А тоді він схопився і хотіли його піші кияни вбити, вважаючи його за противника [і] не визнаючи його. Ізяслав же сказав “Я князь є!” І один із них сказав: “А, так ти нам єси і потрібен!” І, вийнявши меча свого, став він його сікти по шолому” [34, с. 248]. До речі, цей літописний запис містить свідчення про використання меча для проламування обладунка (“ударив він його мечем, і так пробився шолом до лоба” [34, с. 248]), а також про тактику застосування зброї в бою важкоозброєних кіннотників (таранна атака кінноти із застосування списів, а потім використання мечів: “в’їхав Ізяслав, один, у війська противника і списа свого зламав. І тут рубонули його в руку, і в стегно його вдарили, і від цього він злетів з коня” [34, с. 428], тож бачимо зафіксовані прийоми ураження у відкриті місця противника з метою ослаблення його або виведення з бою).

Основним тактичним прийомом початку битви був таранний удар списами. Початок битви за Ярослав 1245 засвідчує потужність такого зіткнення важкоозброєних рицарських загонів: “Прискоривши [хід, Андрій] зіткнувся з військом Ростиславовим кріпко: списи так ламалися [об броню], наче це були удари грому, і з обох же [сторін] многи, упавши з коней, померли, а інші поранені були сильними ударами списів” [34, с. 403]. Досить часто саме такий потужний удар у зімкнутому рицарському строю вирішував хід битви. Після цього битва, як правило, розпадалася на окремі поєдинки. Свідчення про таку тактику руських військ неодноразово знаходимо на сторінках літописів, більше того, така тактика розглядається як спільна для всіх християн (тобто, у цьому випадку, рицарів), на відміну від поган. Саме в літописному записі про боротьбу проти ятвягів в кінці 1248 р. – на початку 1249 р. описаний епізод, коли війська Данила і Земовіта Мазовецького, перейшовши річку Лик, “збиралися стати в тісних місцях”, що унеможливило б застосовувати типову рицарську тактику кінної атаки, однак Данило запобіг цьому, провівши війська із заростів “на чисті місця”. Літописець наводить слова Данила: “О мужі-воїни! Хіба ви не знаєте, що християнам простір є сила, а поганам – тіснота. Чагарі звичні є для битви [ім]” [34, с. 407]. Відповідний простір необхідний був і для застосування організованої атаки важкоозброєної піхоти, про що свідчить продовження цього літописного запису: “А назавтра, коли примчали до них, [ятвягів], прусси і борти, усі вої [Данила] зсіли [з коней]. І оружилися піші вої, [і вийшли всі] зі стану. Щити ж їх як зоря були, а шоломи – як те сонце на сході, а списи їх погойдувалися у руках, як безліч тростин. А стрільці обабіч ішли і держали в руках луки [“рожанци”, тобто це могли бути луки-самостріли, схожі на два великі з’єднані волячі роги – Б.Г.] свої, наклавши на них стріли свої проти ворогів” [34, с. 407–408]. Для використання тактичних переваг мечів також необхідний був простір для завдання відповідних рубальних ударів. Меч був важливою зброєю, однак з воєнно-технічного погляду головним озброєнням для важкоозброєної кінноти та піхоти виступав спис. Недаремно ліс списів над кінним загоном є типовим зображальним прийомом в мініатюрах Радзивіллівського літопису, та й на мініатюрах Київської Псалтирі

воїни частіше зображаються озброєними списами та щитами. На сторінках літопису неодноразово простежується використання важкоозброєним воїном спочатку списа, а після того, як той ламається, – меча (наприклад, у битві з уграми 1232 року “Данило ввігнав списа свого в противника, та спис зламався, і він видобув меча свого” [34, с. 389]).

Про те, що в екіпірованого мечем вершника на озброєнні міг бути не спис, а сулиця (легкий спис, призначений для кидання), довідуємося з писемних джерел, зокрема в літописі в описі бою з ятвягами в кінці 1253 р. йдеться про те, що Лев Данилович один піший (оскільки його кінний загін спочатку втікає, однак скоро повертається) б’ється з ятвягами: “Лев тим часом увігнав сулицю свою у щит його, [Стекинта], так що не міг він прикритися, і тоді Лев [Стекинта] мечем убив і брата його пронизав мечем” [34, с. 413]. Цей епізод важливий для нас також з погляду висвітлення тактики рицаря у бою проти багатьох противників: в умовах протистояння декільком ворогам водночас в лісовій місцевості виграшно було швидко позбавити захисту одного з ворогів, метнувши в щит його сулицю, що не давало, очевидно, тому зреагувати миттєво і прикритися від смертельного удару мечем, щоб потім швидко знешкодити й іншого противника. Сулиця була типовою зброєю литовців та ятвягів, оскільки була зручнішою в бою за умови обмеженого простору (зокрема, лісовій місцевості), згодом почала використовуватися і давньоукраїнськими воїнами [175, с. 110–113]. Ідучи походом на ятвягів, галицько-волинські князі, враховуючи відповідні умови бою та озброєння ворога, включали в екіпірування воїна сулицю як вигідніший вид деревкової зброї в лісовій місцевості порівняно з традиційним для рицарства важким списом.

Ніж входив в екіпіровку воїна, однак частіше це необхідний інструмент в поході, а не зброя (суто бойові ножі, як і кинджали, на думку дослідників, були рідкісними на південно-західноруських теренах). Ці ножі мало чим відрізнялися від побутових і як зброя використовувалися у випадках жорстокого рукопашного бою, коли будь-який предмет, здатний різати чи колоти, можна вважати зброєю [153, с. 72]. Цю думку підтверджує літописний запис про взяття у 1238 році

Батиєм Козельська: “Розбивши городську стіну, татари зійшли на вал, і козляни ножами билися з ними” [34, с. 394]. Про застосування захальвних ножів йдеться у “Слові о полку Ігоревім”: “...адже вони без щитів з ножами захальвними кликом полки перемагають, дзвонячи прадідовою славою” [37, с. 31].

На основі даних писемних, насамперед літописів, можна говорити про те, що ножі використовувалися не в боротьбі організованих мас людей, а у двобій при рукопашній сутичці або як знаряддя вбивства чи покалічення обеззброєної і поваленої людини (літописні записи 1015, 1022, 1097 рр.). Зокрема, саме про таке використання ножа для отримання перемоги над фізично сильнішим суперником у рукопашному бою йдеться в описі боротьби Редеді зі Мстиславом (запис за 1022 рік [34, с. 85]). Очевидно, як і тепер, так і тоді, “ніж у тій або іншій його модифікації залишався засобом нападу і активного захисту у тих випадках, коли решта видів зброї виявилася не досить ефективною: при поєдинках, сутичках у тісних приміщеннях, раптових і безшумних нападах і под.” [289, с. 20–21]. Індивідуальними засобами озброєння руських військ X – XIII ст. вважає ножі В. Довженок, підкреслюючи їх велику роль у рукопашній битві [140, с. 32].

Висновки до розділу 4

Середньовічний бій був спрямований на те, щоб добитися успіху будь-якою ціною, тож бойове мистецтво полягало в найефективнішому використанні воїном свого озброєння з врахуванням особливостей бойової ситуації, включаючи специфіку наступального та захисного озброєння ворога, особливості пішого та кінного бою, специфіку місцевості тощо. Долю бою вирішувала і відповідна тактика, особливо якщо мова йде не про двобій, а про битву. Однак з погляду використання в середньовічному бою саме клинкової зброї, то вона відіграла в техніко-тактичному аспекті другорядну роль порівняно з основним озброєнням, яке і застосовували першим у бойовому зіткненні. Важкоозброєна кіннота починала свою атаку таранним ударом із застосуванням списа, аналогічно спис був основною наступальною зброєю для важкої піхоти. Для легкої кінноти або піхоти таким озброєнням виступали лук (або арбалет) чи сулиця. Часом хід битви

і вирішувався цим першим зіткненням. Однак після першого удару битва розпадалася, як правило, на індивідуальні зіткнення (залежно від чисельності противників та бойової ситуації це могло бути не тільки протистояння одного проти одного, а й одного проти кількох противників, такі двобої могли відбуватися на широкому або обмеженому просторі тощо). Усі ці моменти відображалися на способах використання клинкової зброї (меча або шаблі) у поєднанні з наявним іншим наступальним (найчастіше короткою клинковою зброєю) та захисним (щит) озброєнням. Для досягнення успіху в такому бою необхідне було не просто знання технік нападу та захисту із застосування відповідного озброєння, а й добре відпрацьовані бойові навички та вміння для миттєвої реакції на швидкоплинний хід зіткнення. Усе це вимагало від професійного воїна, яким у досліджуваній період виступав насамперед дружинник, досконалого знання особливостей своєї зброї (тим більше, що кожен екземпляр такої зброї як меч мав свої індивідуальні особливості, що впливали, насамперед, на його баланс), бойових технік, напрацьованих і відточених бойових умінь і навичок, а також доброї фізичної підготовки. Відповідно навчання мистецтва війни для давньоукраїнських дружинників починалося фактично з дитинства. Вони проходили подібно до західноєвропейського рицаря науку бою у досвідчених рицарів (це могло бути для князів перебування при дворах родичів-рицарів, для боярських дітей – навчання у складі молодшої князівської дружини), з наступними постійними тренуваннями (у тому числі у вигляді “ігор” – рицарських турнірів), удосконалювали відповідні навички та фізичну силу на ловах, переймали найефективніші техніки у найманців, майстрів клинка, які могли особисто теж навчатися в інших європейських майстрів (що засвідчують писемні джерела, насамперед фехтбухи, у яких подані техніки застосування мечів у поєднанні з іншим озброєнням, що удосконалювалися впродовж століть, однак розвивалися на спільній основі). Основні положення розділу викладено у публікаціях [119; 122; 123; 126].

ВИСНОВКИ

1. Встановлено, що в українській та зарубіжній історіографії накопичено певний матеріал щодо комплексу озброєння давньоруського війська, поставлені й частково вирішені питання стосовно походження, еволюції відповідних видів зброї, тактики застосування в бою. Однак комплексних досліджень, присвячених місцю клинкової зброї в системі озброєння давньоукраїнського воїна, ще не створено в українській науці. На основі комплексного аналізу цілої низки джерел (археологічних, іконографічних, писемних) з використанням результатів експериментальних методів було встановлено місце різних видів клинкової зброї у комплексі озброєння давньоукраїнського воїна в XII – XIV ст., їх еволюцію, тактику використання в різних бойових ситуаціях. Особлива увага приділена дійсним зразкам клинкової зброї, які зберігаються в музейних колекціях і дослідження яких дало можливість аргументовано довести не тільки домінування в досліджуваній період саме меча як основної клинкової зброї професійного воїна, а й простежити особливості використання цієї зброї на південно-західноруських землях у зазначений період.

2. Розвиток видів клинкової зброї на досліджуваній території відбувався у відповідності із загальноєвропейськими тенденціями, однак можна сміливо твердити, що такий вид клинкової зброї, як шабля, з'явився на озброєнні давньоукраїнських воїнів раніше, ніж західноєвропейських. Разом з тим мало археологічних знахідок кордів, що засвідчує менше використання цього виду клинкової зброї на південно-західноруських теренах і може бути пов'язаним зі швидким розвитком шаблі. Функції тесаків та й кордів і простіше їх виробництво, доступність широким верствам населення, часто вигнутий клинок – усе це споріднює ці види клинкової зброї зі шаблею, яка, порівняно з Польщею та іншими європейськими країнами, раніше прийшла на південно-західноруські землі і стала масово використовуватися саме простими воїнами, тож витіснила корди з вжитку дуже швидко (тесаки, якщо приймаємо їх походження від фальшионів, особливого поширення і не набули на наших землях у силу

специфіки запозичення цього виду зброї і функціонально спорідненого використання з кордами та шаблями). Це положення формулюємо на рівні гіпотези, для підтвердження якої необхідні подальші дослідження на базі насамперед археологічних матеріалів.

3. При спільності загальної конструкції (клинок і руків'я) кожен із різновидів клинкової зброї (меч, шабля, фальшион (тесак як його підвид), корд, кинджал, ніж) характеризується особливістю будови та поєднання елементів, що безпосередньо пов'язано з їх функціями. Усі різновиди клинкової зброї є поліфункціональними, однак з домінантою однієї (рідше двох) функціональних ознак, до яких найкраще і пристосована їх конструкція. Виділення основної функціональної ознаки кожного з різновидів клинкової зброї особливо є важливим з погляду з'ясування місця певного виду зброї в цілому комплексі озброєння та відповідного використання його в бою для виконання чітко визначених бойових завдань. Типології клинкової зброї відображають у стислій формі еволюцію її різновидів.

Найперспективнішим для аналізу мечів як основного типу клинкової зброї в комплексі озброєння давньоукраїнського воїна XII – XIV ст. є застосування типології Е. Окшотта, оскільки вона дала можливість з'ясувати особливості використання цього виду клинкової зброї на південно-західноруських землях в загальноєвропейському контексті.

4. У XII – XIV ст. на озброєнні давньоукраїнських воїнів були ті ж самі основні типи мечів, що і загалом в Європі, особливо спільні риси простежуються із Центральною Європою. Зокрема, як і на теренах Польщі і взагалі Центральної Європи, переважають знахідки мечів типів XVIa (7 екз.) і XIIIa (5 екз.). Певну своєрідність південно-західноруських теренів становить більша кількість знахідок мечів типів XX (5 екз.) і XVa (4 екз.) і, навпаки, менша – XVII (3 екз.), XII (2 екз.), XI (2 екз.), XVIIIa (2 екз.). На сьогодні тільки по одному екземпляру виявлено мечі типів XIV, XV, XVI, XVIII, XVIIId. Найбільше знахідок мечів датується XIV ст., що також узгоджується із центральноевропейським контекстом. Меч підтипу XIIIa був ефективний для боротьби із супротивником у

кольчужному обладунку, а меч типу ХХ був спрямований проти пластинчастої броні.

Самобутні форми давньоруських шабель виявилися в місцевих типах гард ПА, ПБ, ПІІ. Ножі, які входили в комплекс озброєння давньоукраїнських воїнів, належали переважно до універсальних, а не бойових типів.

5. Розвиток військової справи загалом і комплексу озброєння зокрема на південно-західноруських землях відбувався під потужними західними та східними впливами, що тісно пов'язано зі специфічним геополітичним положенням цих територій. На розвиток бойового мистецтва давньоукраїнських воїнів впливав стан військової справи сусідніх народів – як і явних завойовників (монголо-татар), так і тих, які були то союзниками, то противниками у дуже малий проміжок часу (зокрема, угорців, поляків, добжинських рицарів, литовців, половців).

Розвиток захисного спорядження тісно пов'язаний з еволюцією наступальної зброї: удосконалення захисного спорядження стимулювало появу нових видів і типів наступального, і навпаки – нова наступальна зброя змушувала розробляти ефективніші засоби захисту. Саме в протистоянні меча/захисного обладунку рухався розвиток комплексу озброєння зокрема і військової справи загалом. У Західній Європі з другої половини ХІІІ ст. до середини ХІV ст. найбільш поширеними були мечі колольно-рубальної дії у зв'язку зі змінами захисного спорядження, зокрема із поширенням пластинчастого обладунку. Такої явної тенденції на досліджуваній території, як і на всьому центрально-східноєвропейському просторі, не простежується, що пов'язане із застосуванням кольчуги поруч з новішими типами захисного обладунку. Поширення в комплексі озброєння давньоукраїнських воїнів суто бойових мечів типів ХІІІа (найтефективніший для боротьби з противником у кольчужному обладунку) і ХХ (мечі такого типу добре пристосовані для завдання ефективних проти пластинчастої броні колольних ударів, однак конструкція клинка цієї зброї передбачала і рубальний удар, а отже, і можливість використання проти різного типу обладунків) відображає специфіку військово-політичної ситуації на території середньовічної України, де доводилося вести постійну боротьбу із

супротивниками, що використовували кольчугу поруч з новішими типами захисного обладунку.

6. На основі комплексного аналізу всіх доступних джерел встановлено специфіку озброєння різних військових загонів, які були сформовані у процесі вдосконалення тактики ведення бою з різними противниками, з'ясовано особливості озброєння найманців та вплив їх на озброєння місцевих воїнів. Уже в XIII ст. у складі давньоукраїнського війська виділяються окремі підрозділи з відповідним комплексом озброєння: важка кіннота з типовим рицарським озброєнням того часу (спис, меч, короткоклинкова зброя, посилений захисний обладунок, щит); легка кавалерія («стрільці»), у комплекс озброєння якої входили стрілецька зброя (луки, арбалети), сулиці, довгоклинкова (шабля, може бути й одноручний меч), щит, полегшений захист (швидше за все монгольського зразка), бойові ножі; «стрільці» як легка піхота (основне озброєння – луки або арбалети, ножі, легкий обладунок); важкоозброєна піхота («оружники»), на озброєнні якої були списи, мечі, сокири, булави, щити, посилений захисний обладунок. На виникнення та озброєння легкої кавалерії значний вплив справила військова справа кочових народів (чорних клобуків, половців).

Головною зброєю важкоозброєної кінноти чи піхоти в техніко-тактичному аспекті виступав спис, оскільки таранний удар озброєної списами лави кінноти (та й важкої піхоти) міг зламати стрій противника і часом вирішити результат битви. Але сам спис був найчастіше зброєю одного удару, який був нерідко настільки потужним, що призводив до зламання (або й навмисного зламання з метою не втратити рівноваги) названої деревкової зброї. Однак подальші бойові дії забезпечувалися мечем – зброєю багаторазового тривалого застосування, поліфункціональною, однаково вигідною і для піхотинця, і для вершника, можливою для застосування у двобої та масовій битві. Для легкої кавалерії головною зброєю виступають лук (арбалет) та легка деревкова, тоді як шабля, подібно до меча, була зброєю індивідуального бою, однак конструктивні особливості шаблі дозволяли найбільш ефективно використовувати її саме в кінному бою. Короткоклинкова зброя, яка входила в екіпірування будь-якого

воїна, застосовувалася в тісному рукопашному бою як допоміжне (або несподіване, підступне) знаряддя ураження ворога.

На основі аналізу зображальних, писемних джерел, результатів біоархеологічних та експериментальних досліджень виявлено специфіку технік середньовічного бою з використанням меча разом з іншими видами наступального озброєння, а також захисного (насамперед щита). Застосування цього центрального для досліджуваного періоду виду клинкової зброї залежало від різноманітних чинників бойової ситуації, врахування яких необхідне було для ефективного використання конструктивних особливостей відповідного типу зброї. Успіх у бою залежав як від якості самого знаряддя бою, так і вміння воїна трансформувати потенційні можливості своєї зброї в реальні бойові результати. На уражуючі можливості кожного екземпляра клинкової зброї зокрема незалежно від типу впливав його баланс, пов'язаний насамперед з довжиною зброї, загальною її вагою та центром ваги, розподілом маси клинка, співвідношенням ваги клинка та руків'я (ефесу), гармонією «вузлових точок» (центрів удару і точок резонансу). Для шаблі важливими факторами були також кривизна клинка й нахил руків'я.

7. Складовими професійної компетенції давньоукраїнського воїна були: знання ефективних прийомів застосування зброї в різних бойових ситуаціях, вміння посилити удар за рахунок енергії власного тіла та енергії коня, швидкість реакції та прийняття рішень щодо тактичних прийомів у бою з різноозброєними супротивниками з врахування особливостей місцевості. Важливою для досягнення перемоги в бою була і фізична сила бійця, його витривалість (недаремно дослідження останків середньовічних воїнів засвідчують їх розвинуту тілесну будову та характерні професійні зміни в кістковій тканині). Усі ці складові професійної компетенції давньоукраїнського воїна потребували постійного вдосконалення та тренування.

Інтеграція в загальноєвропейське мілітарне середовище відбувалася, зокрема, шляхом особистих контактів з професійними воїнами інших держав (найчастіше у ролі найманців), участі в бойових діях на центральноєвропейських

теренах, в спільних воєнних кампаніях з угорськими, польськими, німецькими збройними загонами на південно-західноруських територіях.

8. На південно-західноруських теренах професійними воїнами у XII – XIV ст. виступають дружинники, які і були носіями рицарської ментальності, що виховувалася в процесі навчання військової справи з самого дитинства, з наступним перебуванням в складі молодшої дружини і постійним підвищенням професійних вмінь та навичок шляхом не тільки індивідуальних тренувань та вивчення досвіду найкращих майстрів клинка, а й участі у рицарських турнірах (“іграх”). Бойове мистецтво освоювалося давньоукраїнськими воїнами і через безпосередню участь у військових діях на європейських теренах, і в процесі бойової взаємодії із загонами найманців та союзників у битвах на землях Південно-Західної Русі, що також сприяло відповідній інтеграції у загальноєвропейське рицарське мілітарне середовище.

Найвизначнішими представниками військової еліти у зазначений час були князі, які самі проходили етапи відповідної науки подібно до центрально- та західноєвропейського рицарства через особисте навчання у родичів-рицарів (часом і при європейських королівських та князівських дворах, як, зокрема, Данило та Василько Романовичі), а потім удосконалювали свої вміння в постійних воєнних діях. Саме специфіка геополітичної ситуації вимагала від галицько-волинських князів удосконалення військової справи з врахуванням потреб захисту своїх володінь від ворогів – носіїв різних мілітарних технологій, внаслідок чого і формувалися специфічні комплекси озброєння важкої та легкої кавалерії та піхоти з відповідною тактикою їх взаємодії в різних воєнних операціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Джерела

Неопубліковані джерела

1. Львівський історичний музей. № інвентарний З-1213.
2. Львівський історичний музей. № інвентарний З-1219.
3. Львівський історичний музей. № інвентарний З-1220.
4. Львівський історичний музей. № інвентарний З-1221.
5. Львівський історичний музей. № інвентарний З-1222.
6. Львівський історичний музей. № інвентарний З-1223.
7. Львівський історичний музей. № інвентарний З-1231.
8. Львівський історичний музей. № інвентарний З-1232.
9. Львівський історичний музей. № інвентарний З-1234.
10. Львівський історичний музей. № інвентарний З -1248.
11. Львівський історичний музей. № інвентарний З-1250.
12. Львівський історичний музей. № інвентарний З-1260.
13. Львівський історичний музей. № інвентарний З-1263.
14. Львівський історичний музей. № інвентарний З-1427.
15. Львівський історичний музей. № інвентарний З-1775.
16. Львівський історичний музей. № інвентарний З -2358.
17. Львівський історичний музей. № інвентарний З -3106.
18. Львівський історичний музей. № інвентарний З-3374.
19. Львівський історичний музей. № інвентарний З-3525.
20. Львівський історичний музей. № інвентарний З-3528.
21. Львівський історичний музей № інвентарний КР-3089.
22. Львівський історичний музей. № інвентарний КР-8264.
23. Волинський краєзнавчий музей. № інвентарний Рч-82.
24. Волинський краєзнавчий музей. № інвентарний Рч-200.
25. Перемишльський крайовий музей. № інвентарний МР-А1419.

26. Луцький державний історико-культурний заповідник “Старе місто”. № інвентарний ТВ-453-455.
27. Музей в Чешині № інвентарний МС/Р1842

Опубліковані джерела

28. Алфьоров О. Молівдовули київських князів другої половини XI – кінця XII століття (за матеріалами сфрагістичної колекції О. Шереметьєва) / Олександр Алфьоров // Сфрагістичний щорічник. – Вип. II. – К., 2012. – С. 5–74.
29. Асеев Ю. С. Джерела. Мистецтво Київської Русі/ Ю. С. Асеев. – К.: Мистецтво, 1980. – 214 с., з іл.
30. Вздорнов Г. И. Исследование о Киевской Псалтири/ Г. И. Вздорнов. – М.: Искусство, 1978. – 171 с.
31. Кирпичников А. Н. Каталог находок / А. Н. Кирпичников // Древнерусское оружие. – Вып. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников. Е 1 – 36. – Москва – Ленинград: Наука, 1966. – С. 74 –103.
32. Киевская Псалтирь 1397 года из Государственной публичной библиотеки имени М. Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде [ОЛДП F б]. – М.: Искусство, 1978. – 229 с.
33. Коренюк Ю.О. Мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору [Текст] / Ю. Коренюк = Mosaics of st. Michael's Golden-Domeo cathedral / Yu. Korenyuk : [каталог]. – К. : АДЕФ-Україна, 2013. – 203 с.: іл.
34. Літопис Руський / За Іпатським списком / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
35. Новгородский государственный объединенный музей-заповедник. Коллекция сфрагистики и фалеристики [Електронний ресурс] – Електронні дані. – Режим доступу: <http://>

- novgorodmuseum.ru/kollektsii/fond-sfragistiki-i-faleristiki.html Jeffrey. – Назва з екрану.
36. Радзивилловская летопись / отв. ред. М. В. Кукушкина; РАН. – СПб.: Глаголь, 1994. Т. 2: Текст. Исследование. Описание миниатюр. – [S. 1]: [б.в.], 1994. – 415 с.
  37. Слово о полку Игоревім. – К.: Рад. школа, 1986. – 309 с.
  38. Сказание о Борисе и Глебе: Факсимильное воспроизведение житийных повестей из Сильвестровского сборника (2-я половина XIV века). — М.: Книга, 1985. – С. 90–101.
  39. Fiore de'i Liberi. – [Mode of access]: URL: http://wiktenauer.com/wiki/Fiore_de%27i_Liberi . – Title from the screen.
  40. Jeffrey L. Forgeng. The Medieval Art of Swordsmanship, A Facsimile & Translation of the World's Oldest Personal Combat Treatise, published jointly with the Royal Armouries at Leeds. – The Chivalry Bookshelf, 2003.
  41. Liwoch R. Katalog/ Zachodnioukraińskie miecze i trzewiki pochew mieczowych od X do połowy XIII w. / R. Liwoch // Acta Militaria Mediaevalia IV. – Kraków – Sanok, 2008. – S. 50–56.
  42. Matzke Johann. Armed and Educated: Determining the Identity of the Medieval Combatant. – [Mode of access]: URL: // <https://ore.exeter.ac.uk/repository/bitstream/handle/10036/3729/MatzkeJ.pdf?sequence=2>. – Title from the screen.
  43. Medieval Combat: A Fifteenth-Century Illustrated Manual of Swordfighting and Close-Quarter Combat / English-language edition copyright. – USA, Greenhill Books, 2000.
  44. Talhoffer Hans. Talhoffers Fechtbuch – Gerichtliche und andere Zweikämpfe darstellend. AD 1467, kommentiert von Gustav Hergsell. Erstaufgabe Prag, 1887, Nachdruck von 1999.

45. Vadi Filippo. *Arte Gladiatoria Dimicandi: 15th Century Swordsmanship of Master Filippo Vadi*. Trans. Luca Porzio and Gregory Mele. – Union City, CA: Chivalry Bookshelf, 2002.
46. Żabiński G. *Unarmored Longsword Combat by Master Liechtenauer via Priest Döbinger*. *Masters of Medieval and Renaissance Martial Arts*. – Ed. Jeffrey Hull. Boulder, CO: Paladin Press, 2008.

Література

47. Александрович В. Фрески Святотроїцької каплиці Люблінського замку. Нові аспекти мистецької культури українсько-польського суміжжя / В. Александрович // Пам'ятки України. – 1995. – № 3. – С. 168–173.
48. Андрощук Ф. Мечи викингов / Федор Андрощук. – К.: ВД “Простір”, 2013. – 712 с.
49. Антейн А. К. Наконечники ножей из сварочной узорчатой (дамаской) стали в древней Прибалтике / А. К. Антейн // Советская археология. – 1963. – №4. – С. 167–178.
50. Артамонов М. И. История хазар / М. И. Артамонов. – Л.: Изд-во Гос-Эрмитажа, 1962. – 522 с.
51. Арциховский А. В. Оружие / А. В. Арциховский // Очерки русской культуры. – М.: Издание МГУ, 1969. – Ч. 1. – С. 389–466.
52. Арциховский А. В. Введение в археологию / А. В. Арциховский – М.: Высш. парт. школа при ЦК ВКПб, 1947. – 219 с.
53. Арциховский А. В. Древнерусские миниатюры как исторический источник / А. В. Арциховский. – М.: Издание МГУ, 1944. – 102 с.
54. Арциховский А. В. Русская дружина по археологическим данным / А. В. Арциховский // Исторический журнал. – 1939. – № 1. – С. 190–200.

55. Арциховский А. В. Русское оружие X – XII вв. / А. В. Арциховский // Доклады и сообщения исторического факультета МГУ. – М: Издание МГУ, 1946. – Вып. 4. – С. 41 – 43.
56. Асмолов К. В. История холодного оружия. Восток и Запад / К. В. Асмолов. – М.: Изд-во “Здоровье народа”, 1993. – Ч. I. – 264 с.
57. Аствацатурян Э. Г. Оружие народов Кавказа: история оружия / Э. Г. Аствацатурян. – М.: Хоббикнига, 1995. – 191 с.
58. Барвінський Б. Українські сфрагістичні пам'ятки XII – XIV століть / Богдан Барвінський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том ССXXXI. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 1996. – С. 242–257.
59. Бережинский В. Г. Городское ополчение: мобилизационные возможности городов: состав, организация, вооружение ополчения / В. Г. Бережинський // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст. Збірка наукових праць. – К.: “КОРВІН РЕСС”, 2004. – С. 8–12.
60. Бережинский В. Г. О некоторых наработках и проблемах украинского исторического оружиеведения (по материалам истории средневекового вооружения) / В. Г. Бережинский // Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. – К.: ІА НАН України, 2010. – Вип. 1. – С. 459–464. – рос.
61. Бережинский В. Чернигово-Северщина и военное дело Киевской Руси XI – XII вв. / Владимир Бережинский, Михаил Ивануц // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс “Деснянська правда”, 2007. – С. 321–332.
62. Бережинський В. Г. Військо Київської Русі: тактика / В. Г. Бережинський, М. Г. Івануц; Укр. ін-т воєн. історії. – К.: [б.в.], 2005. – 62 с.

63. Бережинський В. Г. Зброя Київської Русі / В. Г. Бережинський. – К.: Інститут археології, 2000. – 296 с.
64. Бережинський В. Г. Зброя Київської Русі: булава / В. Г. Бережинський; Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України. – К.: [б.в.], 1998. – 70 с.
65. Бережинський В. Г. Зброя Київської Русі: Кинджал / В. Г. Бережинський; Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України. – К.: [б.в.], 1997. – 54 с.
66. Бережинський В. Г. Зброя Київської Русі: кистінь / В. Г. Бережинський; Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України. – К.: [б.в.], 1997. – 36 с.
67. Бережинський В. Г. Зброя Київської Русі: лук і стріли / В. Г. Бережинський; Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України. – К.: [б.в.], 1996. – 34 с.
68. Бережинський В. Г. Зброя Київської Русі: меч / В. Г. Бережинський; Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України. – К.: [б.в.], 1996. – 56 с.
69. Бережинський В. Г. Зброя Київської Русі. Ніж / В. Г. Бережинський; Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України. – К.: [б.в.], 1997. – 56 с.
70. Бережинський В. Г. Зброя Київської Русі: самостріл / В. Г. Бережинський; Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України. – К.: [б.в.], 1996. – 36 с.
71. Бережинський В. Г. Зброя Київської Русі: сокира / В. Г. Бережинський; Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України. – К.: [б.в.], 1997. – 157 с.
72. Бережинський В. Г. Зброя Київської Русі: спис / В. Г. Бережинський; Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України. – К.: [б.в.], 1996. – 37 с.

73. Бережинський В. Г. Зброя Київської Русі: сулиця / В. Г. Бережинський; Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України. – К.: [б.в.], 1996. – 16 с.
74. Бережинський В. Г. Зброя Київської Русі: шабля / В. Г. Бережинський; Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України. – К.: [б.в.], 1997. – 84 с.
75. Бережинський В. Г. Класифікація озброєння Київської Русі/ В. Г. Бережинський; Академія Збройних Сил України. – К.: [б.в.], 1998. – 50 с.
76. Бережинський В. Г. Методи і способи захоплення міст і фортець у Давній Русі // Воєнна історія. – 2011. – № 2 (56). – С. 5–12.
77. Бережинський В. Г. Озброєння війська Київської Русі та його бойове застосування: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 “Військова історія” / Бережинський Володимир Григорович; Військовий гуманітарний інститут Національної академії оборони України. – К., 2000. – 13 с.
78. Бережинський В. Г. Озброєння війська Київської Русі. Облогова техніка/ В. Г. Бережинський; Академія Збройних Сил України. – К.: [б.в.], 1998. – 79 с.
79. Бережинський В. Г. Словник історичних зброєзнавчих термінів (за матеріалами озброєння Київської Русі) / В. Г. Бережинський; Наук.-дослід. центр гуманіт. пробл. Збройн. Сил України. – К., [б.в.], 2000. – 68 с.
80. Бережинський В. Г. Техніка бойового застосування давньоруського озброєння / В. Г. Бережинський; Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України. – К.: [б.в.], 2000. – 230 с.
81. Бехайм В. Энциклопедия оружия. Руководство по оружиюведению. Оружейное дело в его историческом развитии от начала средних веков

- до конца XVIII в. / В. Бехайм; пер. с нем. А. А. Девель и др. – СПб.: Санкт-Петербург оркестр, 1995. – 574 с.
82. Бобров Л. А. Военное дело сяньбийских государств Северного Китая IV – VI вв. н.э. / Л. А. Бобров, Ю. С. Худяков // Военное дело номадов Центральной Азии в сяньбийскую эпоху: Сб. науч. трудов / под ред. Ю. С. Худякова, С. Г. Скобелева. – Новосибирск: НГУ, 2005. – С. 80 – 199.
  83. Бохан Ю. М. Зброя Вялікага княства Літоўскага 1385 – 1576 / Ю. М. Бохан. – Мінск: Беларусь, 2003. – 88 с.
  84. Бохан Ю. М. Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст. / Ю. М. Бохан. – Мінск: УП Экаперспектыва, 2002. – 336 с.
  85. Бохан Ю. Шлемы “русского типа” из Мстиславля / Ю. Бохан // Военная археология. Сборник материалов семинара при Государственном Историческом музее. – Выпуск 1. – М.: Квадрига, 2008. – С. 124–128.
  86. Бохан Ю. М. Турнірныя традыцыі ў Вялікім княстве Літоўскім у XIV–XVI ст.ст. / Ю. Бохан. – Мінск: І.П. Логвінаў, 2008. – 76 с.
  87. Бранденбург Н. Е. Исторический каталог Санкт-Петербургского Артиллерийского музея / Н. Е. Бранденбург. – СПб., 1877. – 313 с.
  88. Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. / Віктор Брехуненко. – К.: НАНУ, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, 2011. – 504 с.
  89. Васин П. Игрушки русских рыцарей / П. Васин // Родина. – 2003. -- № 11. – С. 106–110.
  90. Вздорнов Г. И. Исследование о Киевской Псалтири / Г. И. Вздорнов. – М.: Искусство, 1978. – 171 с.
  91. Винклер П. фон. Оружие. Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала века /

- П. фон. Винклер. – СПб.: Типография И. А. Ефрона, 1894. – 336 с. (Репринт. – М. : Софт-Мастер, 1992).
92. Вознесенская Г. А. Кузнечное ремесло / Г. А. Вознесенская, П. П. Толочко // Новое в археологии Киева. – К. [б.в.], 1981. – С. 267–284.
93. Вознесенская Г. А. О технике кузнечного производства в городах Чернигово-Северской земли / Г. А. Вознесенская, В. П. Коваленко // Земли Южной Руси в IX – XIV вв. – К.: [б.и.], 1985. – С. 95–109.
94. Вознесенская Г. А. Техника кузнечного производства у восточных славян в VIII – X вв. / Г. А. Вознесенская // Советская археология. – 1979. – № 2. – С. 70–77.
95. Вознесенская Г. А. Технология производства древнерусских ножей в первой половине XIII в. / Г. А. Вознесенская // Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археологического семинара “Чернигов и его округа в IX – XIII вв.”. Чернигов, 26-28 сентября 1988 г. – К.: [б.в.], 1990. – С. 83–91.
96. Вознесенская Г. А. Технология производства ножей в древнерусском Изяславе / Г. А. Вознесенская // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей XX Республіканської конференції. Одеса, жовтень 1989 р. – К.: [б.в.], 1989. – С. 42.
97. Вознесенська Г. О. Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян та Київської Русі: (друга половина I тисячоліття – перша чверть II тисячоліття н.е.) / Г. О. Вознесенська. – К.: НАН України, Ін-т археології, 1996. – 188 с.
98. Возний І. П. Вістря стріл X – XIV ст. з території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром / І. П. Возний, А. В. Федорук // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія: Зб. наук. праць. – 2010. – № 670. – С. 31–39.

99. Войтович Л. В. Галицько-волинські етюди / Леонтій Войтович. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2011. – 480 с.
100. Войтович Л. В. Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович / Л. В. Войтович // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія: зб. наук. праць.– 2004. – № 502. – С. 13–18.
101. Войтович Л. В. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. / Л. В. Войтович // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія: зб. наук. праць.– 2006. – № 571. – С. 89–93.
102. Войтович Л. Князь Лев Данилович / Леонтій Войтович. – Львів: НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2012. – 181 с.
103. Войтович Л. Чи були мечі харалужні? / Л. В. Войтович // Вісник Інституту археології. – 2007. – Вип. 2. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І.Франка, 2007. – С. 74–79.
104. Волинско-Галицкая летопись, составленная с концом XIII века (1205–1292) / Издал и объяснил А. С. Петрушевич. – Львов: В типографии ставропигийского заведения, 1871. – 148 с.
105. Воронин Н. Н. Древнее Гродно (по материалам археологических раскопок 1932 – 1949 гг.) / Н. Н. Воронин // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 41: Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. – Том III. – М.: Изд-тво Академии наук СССР, 1954. – 240 с.
106. Гарді Д. Руські та угорські джерела про Ростислава Михайловича в Ярославській битві або до питання про історію лицарської культури / Дюра Гарді // *Przemyśl i Ziemia Przemyska w strefie wpływów Ruskich X – połowa XIV w.* / pod red. Vitalija Nagirnego i Tomasza Pudłockiego. // *Colloquia Russica. – Series I, Vol. II.* – Kraków: Towarzystwo Wydawnicze “Historia Iagellonica”, 2013. – S. 145–150.

107. Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (Процес складання: редакції та редактори) / Антін Генсьорський. – К.: Вид-цтво АН УРСР, 1958. – 103 с.
108. Голик Р. Війна і Русь: еволюція уявлень про збройні конфлікти у середньовічній й ранньомодерній культурі та їх рецепція у модерній Галичині / Роман Голик // *Actes testantibus*. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / Відповідальний редактор Микола Литвин (УКРАЇНА: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 20: НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича). – Львів, 2011. – С. 212–236.
109. Горелик М. В. Монголо-татарское оборонительное вооружение второй половины XIV – начала XV вв. / М. В. Горелик // *Куликовская битва в истории культуры нашей Родины*. – М.: МГУ, 1983. – С. 244–270.
110. Горелик М. В. Ранний монгольский доспех (IX – первая половина XIV в.) / М. В. Горелик // *Археология, этнография и антропология Монголии: Сб. статей / Отв. ред. А. П. Деревянко*. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1987. – С. 163–208.
111. Горелик М.В. Армии монголо-татар X – XIV веков. Военское искусство, снаряжение, оружие / М. В. Горелик. – Москва: ООО “Восточный горизонт”, 2002. – 84 с.
112. Горелик М. В. Оружие древнего Востока (IV тыс. до н.э. – IV в. до н.э.) / М. В. Горелик. – М.: Наука, 1993. – 349 с.
113. Горский А. А. Древнерусская дружина / А. А. Горский. – Москва: “Прометей” МГПИ им. В. И. Ленина, 1989. – 122 с.
114. Грант А. Математика и история золотого сечения / Аракелян Грант. – Москва: Логос, 2014. – 404 с.
115. Греков В. Д. Еволюція комплексу озброєння воїнів Південно-Західної Русі X – першої половини XIII ст.: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Греков

- В'ячеслав Дмитрович; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2013. – 17 с.
116. Гринчишин Б. Археологічні матеріали як важливе джерело для вивчення комплексу озброєння давньоукраїнського воїна XII – XIV ст./ Б. В. Гринчишин // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: Зб. матер. II Всеукр. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 9 жовтня 2012 р.). – Кам'янець-Подільський: ПП “Медобори-2006”, 2012. – С. 94–101.
117. Гринчишин Б. В. Medieval bladed weapons in the figurative sources / Б. В. Гринчишин // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія: зб. наук. праць. – 2014. – № 809. – С. 13–16.
118. Гринчишин Б. В. Меч у комплексі озброєння воїна Галицько-Волинського князівства / Б. В. Гринчишин // Воєнна історія України. Волинь та Полісся: Зб. наук. праць за матер. Всеукр. наук. військово-історичної конф. (Рівне, 25-26 квітня 2013 р.)/ Нац. військ.-істор. музей України. – К., 2013. – С. 25–28.
119. Гринчишин Б. В. Особливості ведення бою із застосуванням клинкової зброї в XIII – XV ст. / Б. В. Гринчишин // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія: зб. наук. праць. – 2014. – № 784. – С. 13–17.
120. Гринчишин Б. В. Проблеми типології і датування середньовічних мечів / Б. В. Гринчишин // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія: зб. наук. праць. – 2012. – № 724. – С. 25–31.
121. Гринчишин Б. В. Середньовічна клинкова зброя із фондів Львівського історичного музею / Б. В. Гринчишин // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія: зб. наук. праць. – 2013. – № 752. – С. 14–18.

122. Гринчишин Б. В. Современные подходы к изучению способов ведения средневекового боя с использованием клинкового оружия / Б. В. Гринчишин // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук: науч. журнал (Российская Федерация). – Москва: “Литера”; ООО “Институт стратегических исследований”, 2016. – № 4 (87) апрель. – Ч. 1. – С. 184–189.
123. Гринчишин Б. До проблеми фехтування в XIII – XV ст. / Богдан Гринчишин // Воєнна історія України. Галичина та Закарпаття: Зб. наук. праць за матер. Всеукр. наук. військово-історичної заочн. конф. (Ужгород, 5 – 6 червня 2014 р.) / Нац. військ.- істор. муз. України. – К., 2014. – С. 20–23.
124. Гринчишин Б. В. Мечі підтипу XIIIa і типу XX (за Е. Окшоттом) з території України / Б. В. Гринчишин // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров’я: Зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. (Кам’янець-Подільський, 8 жовтня 2013 р.). – Кам’янець-Подільський: ПП “Медобори-2006”, 2013. – С. 73–76.
125. Гринчишин Б. В. Знахідки середньовічних мечів як важливе джерело до вивчення військової справи в Галицько-Волинській державі / Богдан Гринчишин // Історія давньої зброї. Дослідження 2014: зб. наук. праць / Упорядник Д. Тоїчкін; Інститут історії України НАН України; Національний військово-історичний музей України. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2014. – С. 89–95.
126. Гринчишин Б. В. Історичне фехтування і наукове дослідження середньовічного озброєння: точки дотику / Б. В. Гринчишин // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2015. – № 9. – С. 23–28.
127. Грушевський М. Примітки до тексту Галицько-Волинської літописи / Михайло Грушевський // ЗНТШ. – Львів, 1895. – Т. 8. – Кн.4. – С.1–8.
128. Грушевський Михайло. Історія України-Руси: в 11-ти томах., 12 кн. – Київ-Львів, 1907 (Репринт). – Т. V: Суспільно-політичний устрій і

- відносини в українсько-руських землях XIV – XVII віків. – Київ: Наукова думка, 1991. – 687 с.
129. Гурин М. Ф. Кузнечное ремесло Полоцкой земли IX – XIII вв. / М. Ф. Гурин. – Минск: Наука и техника, 1987. – 149 с.
130. Гуцул В. М. Бойові мечі з музейної колекції Ужгородського замку / В. М. Гуцул. – Львів : Просвіта, 2008. – 72 с.
131. Гуцул В. М. Рицарська мілітарна технологія в Києво-Руській та Польсько-Литовській державах: інструменти, концепції та практики збройної боротьби: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / В. М. Гуцул; Нац. ун-т “Києво-Могилянська академія”. – Київ, 2011. – 22 с.
132. Гуцул В. Мечі з Райковецького городища: історико-зброєзнавча студія / Володимир Гуцул // Сторінки історії: Збірник наукових праць / відп. ред. Н. Ф. Гнатюк. – К., 2008. – Вип. 27. – С. 66–73.
133. Гуцул В. Мечі короля Данила (Рицарська зброя та персонажі Галицько-Волинського літопису) / Володимир Гуцул // Воєнна історія. – 2005. – Випуск 5-6. – С. 84–91.
134. Гуцул В. Рицарі Данила Романовича. Рицарська зброя серед персонажів Галицько-Волинського літопису / В. Гуцул // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – 2009. – Число 16. – С. 78–91.
135. Двуреченский О. В. Холодное оружие Московского государства XV – XVII веков / О. В. Двуреченский – Тула: Куликово поле, 2015. – 498 с.
136. Денисова М. М. Русское оружие: краткий определитель русского боевого оружия XI – XIX вв. / М. М. Денисова, М. Э. Портнов, Е. Н. Денисов.– Москва: Госкультпросветиздат, 1953. – 168 с.
137. Довгань П. М. Меч з городища літописного Бужська / П. М. Довгань, Т. О. Рак // Вісник Інституту археології. – 2010. – Вип. 5. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010.– С. 170–175.

138. Довженок В. Й. Військова справа в Київській Русі / В. Й. Довженюк. – К.: [б.в.], 1950. – 136 с.
139. Довженок В. Й. Древньоруське місто Воїнь / В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. – К.: Наук. думка, 1966. – 145 с.
140. Довженок В. Й. Озброєння війська в Київській Русі / В. Й. Довженок // Вісник АН УРСР. – 1948.– №10. – С. 32.
141. Дрбоглав Д. А. Загадки латинских клейм на мечах IX – XIV веков. Классификация, датировка и чтение надписей / Д. А. Дрбоглав. – Москва: Изд-тво МГУ, 1984. – 152 с.
142. Елчанинов А. Г. История военного искусства в России до воцарения Петра Великого // История русской армии от зарождения Руси до войны 1812 г.: Сборник. – СПб: Полигон, 2003. – Т. 1. – С. 5–96.
143. Еспериментальна археологія: завдання, методи, моделювання: зб. наук. праць / За заг. ред. Моця О. П. – К.: Видавництво Ліра-К; М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2011. – 224 с.
144. Зверуго Я. Г. Древний Волковыск X – XIII вв. / Я. Г. Зверуго. – Минск: Ин-т истории, 1975. – 143 с.
145. Ивануц М. Г. Применение боевого топора в войске Киевской Руси / М. Г. Ивануц // История оружия: Альманах. – 2008. – №1. – Запорожье, 2008. – С. 65–79.
146. Ивануц М. Техніка та тактика бойового застосування меча у війську Київської Русі / М. Ивануц // Воєнна історія. – 2005. – Вип. 5-6. – С. 92–104.
147. Ивануц М. Укріплення давньої Волинської землі та їх внесок у розвиток воєнного мистецтва та фортифікації / Михайло Ивануц // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: Наук. зб. – Вип. 30: Матер. XXX Всеукр. наук.-практ. історико-краєзнавчої конференції, 24-25 березня 2009 р. – Луцьк, 2009. – С. 37–40.

148. Кастл Э. Школы и мастера фехтования. Благородное искусство клинком / пер. с англ. Т. М. Шуликовой / Эгертон Кастл. – М.: ЗАО “Центрполиграф”, 2007. – 331 с.
149. Квасневич В. Польские сабли / В. Квасневич; [пер. с пол.]. – СПб.: Атлант, 2006. – 192 с.
150. Келли Ф. История костюма и доспехов. От крестоносцев до придворных щеголей / пер. с англ. Т. Е. Любовской / Ф. Келли, Р. Швабе. – М.: Центрполиграф, 2007. – 216 с.
151. Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси в XIII – XV вв. / А. Н. Кирпичников. – М.: Наука, 1976. – 104 с.
152. Кирпичников А. Н. Вооружение / А. Н. Кирпичников, А. Ф. Медведев // Древняя Русь: Город, замок, село / ред. Б. А. Кольчина (Археология СССР). – Москва: Наука, 1985. – С. 298–340.
153. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв. / А. Н. Кирпичников (Археология СССР. Свод археологических источников. Е1-36). – Москва-Ленинград: Наука, 1966. – 143 с.
154. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 2. Копия, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX – XIII вв. / А. Н. Кирпичников (Археология СССР. Свод археологических источников. Е1-36). – Москва-Ленинград: Наука, 1966. – 183 с.
155. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX – XIII вв. / А. Н. Кирпичников (Археология СССР. Свод археологических источников. Е1-36). – Москва-Ленинград: Наука, 1971. – 127 с.
156. Кирпичников А. Н. К оценкам военного дела средневековой Руси / А. Н. Кирпичников // Древние славяне и Киевская Русь. – Киев: Наукова думка, 1989. – С. 141–147.
157. Кирпичников А. Н. Мечи с надписью ULFBERHT в северной Европе / А. Н. Кирпичников // Славяне и финно-угры: археология, история,

- культура. Доклады российско-финляндского симпозиума по вопросам археологии / Ин-т истории материальной культуры РАН [ред. А. Н. Кирпичников и др.]. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1997. – С. 116–122.
158. Кирпичников А. Н. Новообнаруженный древнерусский подписной меч / А. Н. Кирпичников // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы РАН. – 1996. – Т. 50. – С. 717–722.
159. Кирпичников А. Н. Вооружение воинов Киевской державы в свете русско-скандинавских контактов / А. Н. Кирпичников // Скандинавский сборник. – 1977. – Вып. 22. – С. 159–173.
160. Кирпичников А. Н. Древнейший русский подписной меч / А. Н. Кирпичников // Советская археология. – 1965. – №3. – С. 196–198.
161. Кійко В. І. Військова справа в Галицькому та Волинському князівствах в XI – XIV ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 “Військова історія” / Кійко Валерій Іванович; Національний університет "Львівська політехніка". – Львів, 2009. – 20 с.
162. Кірпи́чников А. Н. Орнаментовані та підписні клинки шабел ь раннього середньовіччя (за знахідками в Росії, Україні та Татарстані) / А. Н. Кірпи́чников, В. П. Коваленко // Ніжинська старовина: Історико-культурний збірник. – 2006. – Вип. 1 (4). – Ніжин: Вид-цтво “Аспект-Поліграф”, 2006. – С. 13–25.
163. Клементс Д. Граница знания: парирование рубящим мечом / Джон Клементс [Электронный ресурс]. – Электронні дані. – Режим доступу: <http://sb.pp.ru/fence/fence003.htm> – Назва з екрану.
164. Клементс Д. Миф о парировании лезвие-в-лезвие в средневековом фехтовании / Джон Клементс [Электронный ресурс]. – Электрон. дані. – Режим доступу: <http://sb.pp.ru/fence/fence003.htm> – Назва з екрану.

165. Ключко В. І. Озброєння та військова справа населення України (500 – 900 рр. до Р.Х.) / Ключко В. І.; Мін-во культури і туризму України, НДІ пам'яткоохоронних досліджень.– К.: АртЕк, 2006. – 336 с.
166. Коваленко В. П. “Свої погани” Чернігівських князів / В. П. Коваленко, Ю. М. Ситий // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст. – К.: Корвін Пресс, 2004. – С. 121–138.
167. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1987. – 439 с.
168. Колчин Б. А. Железообрабатывающее ремесло раннего Новгорода Великого / Б. А. Колчин // Труды Новгородской археологической экспедиции: Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1959. – № 65. – Т.2. – С. 48–56.
169. Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси / Б. А. Колчин // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1953. – Вып. 32. – С. 31–68.
170. Корзухина Г. Ф. Из истории древнерусского оружия XI в. / Г. Ф. Корзухина // Советская археология. – Т. XIII. – 1954. – С. 62–94.
171. Корчинский О. М. Меч из летописного Удеча / О. М. Корчинский // Советская археология. – 1985. – № 1. – С. 268–270.
172. Косів М. В. Музей “Арсенал” у Львові / М. В. Косів, В. М. Коссой, Б. В. Мельник, Б. М. Чайковський. – Москва: ВРИБ “Союзрекламкультура”, 1990. – 23 с.
173. Котляр М. Ф. Військова справа у Галицько-Волинській Русі XII – XIII століття / М. Ф. Котляр // Жовтень. – 1984. – № 1. – С. 95–97.
174. Котляр М. Ф. Галицько-Волинський літопис XIII ст. / М. Ф. Котляр. – К., 1993. – 167 с.
175. Котляр М. Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі / М. Ф. Котляр. – Київ: Наш час, 2010. – 280 с.

176. Котляр М. Ф. Полководці Давньої Русі / М. Ф. Котляр. [2-е вид.]. – Київ: Україна, 1996. – 149 с.
177. Котляр Н. Ф. Церемониал, етикет и развлечения княжеского двора Романовичей / Н. Ф. Котляр // Древняя Русь. – 2007. – № 2. – С. 22–33.
178. Крип'якевич І. Історія Українського війська: у 2 т. / Іван Крип'якевич, Богдан Гнатевич. – Т. 1. – Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. (Репринт/ Бібліотечка журналу “Пам'ятки України” К., 1992) – 288 с.
179. Кулинский А. Н. Атрибуция и описание холодного и некоторых видов ручного метательного оружия и штыков: Методические рекомендации / А. Н. Кулинский. – СПб.: Военно-исторический музей артиллерии, инженерных войск и войск связи, 2007. – 226 с.
180. Кулинский А. Н. Европейское холодное оружие / А. Н. Кулинский. – СПб.: Атлант, 2003. – 552 с.
181. Купчинський О. А. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть: Дослідження. Тексти. / О. А. Купчинський. – Львів: НТШ, 2004. – 1286 с.
182. Кучера М. П. Древній Пліснеськ / М. П. Кучера // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. 12. – К., 1962. – С. 3–56.
183. Кучерук В. Історія воєнного мистецтва українського народу від найдавніших часів до кінця XIV ст. / В. Кучерук // Наукові записки Львівського історичного музею. – 2006. – Вип. 11. – С. 3–18.
184. Кучинко М. Археологія Волині / Михайло Кучинко. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 202 с.
185. Кучинко М. М. Волинська земля X – середина XIV ст.: археологія та історія: навч. посібник / М. М. Кучинко. – Луцьк: “Вежа”, 2002. – 303с.
186. Кучинко М. М. Володимир середньовічний: Історико-археологічні нариси / М. М. Кучинко. – Луцьк: Володимирська обласна друкарня, 2006. – 144 с.

187. Кучинко М. М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї / М. М. Кучинко. – Луцьк: “Вежа”, 1996. – 207 с.
188. Кучинко М. М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X – XIV століттях / Михайло Кучинко. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2009. – 528 с.
189. Лайбле Т. Меч. Большая иллюстрированная энциклопедия / Томас Лайбле; [пер. с нем.] . – М.: Омега, 2011. – 232 с.
190. Ленц Э. Императорский Эрмитаж. Отделения средних веков и эпохи возрождения. Ч. 1. Собрание оружия [сост. Э. Ленц] / Э. Ленц. – СПб.: Тип. Бенке, 1908. – 374 с.
191. Лисенко О. С. Військо Галицько-Волинської держави [Електронний ресурс] / О. С. Лисенко // Воєнна історія. – 2003. – № 1. – Електрон. дані. – Режим доступу: http://warhistory.ukrlife.org/1_03_7.htm – Назва з екрану.
192. Лихачев Д. Военное искусство Древней Руси / Д. Лихачев // Звезда. – № 1. – Ленинград: Гослитиздат, 1943. – С. 106–112.
193. Лихачев Д. С. Русский посольский обычай XI – XII вв. // Исторические записки. – Т.18. – М., 1946. – С.42–55.
194. Лобач Д. В. Генеза меча на теренах Європи з найдавніших часів і до середини XVII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Лобач Данило Вікторович; Держ. заклад “Луганський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка”. – Луганськ, 2012. – 20 с.
195. Логвин Г. Живопис Волині XI – XV століть [Електронний ресурс] / Григорій Логвин // Образотворче мистецтво. – 1972. – № 1. – Електрон. дані. – Режим доступу: <http://www.volart.com.ua/art/ikona/tkt5.html> – Назва з екрану.
196. Lupinenko Yu. Dospeshnye plastinki s tисnеним с территории Черниговского княжества в контексте древнерусского защитного вооружения X – XIII вв. / Ю. Lupinenko // Чернігів у середньовічній

- та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів: Редакційно-видавничий комплекс “Деснянська правда”, 2007. – С.332–339.
197. Мазур О. "Руський бій": військова антропологія і тактичні новації короля Данила Романовича / Олег Мазур // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: наук. зб.– Вип. 30: Матер. XXX Всеукр. наук.-практ. історико-краєзнавчої конференції, 24-25 березня 2009 року, м. Луцьк. – Луцьк, 2009. – С. 51–56.
198. Мазур О. “Demetrius Dedko, provisor seu capitaneus terrae Russiae” (“Інститут “старійшини” у політичному житті Галицької землі другої чверті XIVст.) / Олег Мазур // Семінарії “Княжі часи”. – Львів, 2002. – С. 14–23.
199. Мазур О. Володислав Кормильчич: шлях до княжого столу / Олег Мазур // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – 2002. – Вип. VI. – С. 118–129.
200. Мазур О. Народне ополчення в Галицькій землі XI – XIII ст. / Олег Мазур // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Львів, 1993. – С. 117–118.
201. Макушников О. Новые данные о характере и производстве клинкового вооружения восточнославянского ратника конца XII – первой половины XIII в. (по материалам раскопок в Гомеле) / О. Л. Макушников, Ю. М. Lupinenko // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 2004. – № 19. – С. 204–217.
202. Макушников О.Л. Ламеллярный доспех восточнославянского ратника начала XIII в. (по материалам раскопок в Гомеле) [Електронний ресурс] / О. Л. Макушников, Ю. М. Lupinenko // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 2004. – № 18 – Електрон. дані. – Режим доступу: [http://swordmaster.org/uploads/2009/ruslamellar/lamell_dospeh\(sword.org.ua\).pdf](http://swordmaster.org/uploads/2009/ruslamellar/lamell_dospeh(sword.org.ua).pdf) – Назва з екрану.

203. Медведев А. Ф. К истории пластинчатого доспеха на Руси / А. Ф. Медведев // Советская археология. – 1959. – № 2. – С. 119–134.
204. Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел). VIII – XIV вв. / А. Ф. Медведев (Археология СССР. Свод археологических источников. Е1-36). – Москва: Наука, 1966. – 179 с.
205. Мельник Б. Львівські зброярі. 2. Мечники / Борис Мельник // Наукові записки Львівського історичного музею. – 2000. – Вип. 9. – С. 67–74.
206. Мельник Б. Шабля / Борис Мельник // Наукові записки Львівського історичного музею. – 1994. – Вип. 2–3. – С. 252–281.
207. Мерперт Н. Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье / Н. Я. Мерперт // Советская археология. – 1955. – Вып. XXIII. – С. 131–168.
208. Микитишин В. О. Військова справа в Україні у другій половині XIV – першій половині XV ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 “Військова історія” / Микитишин Валентина Олександрівна; Львівський регіональний ін-т держ. управління Української Академії держ. управління при Президентові України. – Львів, 2003. – 18 с.
209. Минаева Т. М. Погребение с сожжением близ Покровска / Т. М. Минаева // Ученые записки Саратовского университета. – 1927. – Т. 1. – Вып 3. – С. 91–123.
210. Мінейко О. Травматичні зміни на черепах як джерело до реконструкції перебігу військових конфліктів XVII ст. (за палеопатологічними даними з поля Берестецької битви) / Ольга Мінейко // Археологічні дослідження Львівського університету: зб. наук. праць. – 2014. – Вип. 18. – С. 226–250.
211. Наносов А. Н. История русского летописания XI – начала XVIII века: Очерки и исследования / А. Н. Наносов. – М.: Наука, 1969. – 556 с.

212. Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика из камня: XI – XV вв. / Т. В. Николаева. – М.: Наука, 1983. – 164 с. (Археология СССР. Свод археологических источников; Вып. Е1-60).
213. Норман А. В. Б. Средневековый воин. Вооружение времен Карла Великого и Крестовых походов / А. В. Б. Норман. – М.: Центрполиграф, 2008. – 270 с.
214. Овсійчук В. А. Українське малярство X – XVIII століть / В. А. Овсійчук. – Львів: [б.в.], 1996. – 479 с.
215. Окшотт Э. Археология оружия. От бронзового века до эпохи Ренессанса / Эварт Окшотт; [пер. с англ.]. – М.: Центрполиграф, 2006. – 398 с.
216. Окшотт Э. Меч в век рыцарства. Классификация, типология, описание / Эварт Окшотт; [пер. с англ.]. – М.: Центрполиграф, 2007. – 176 с.
217. Окшотт Э. Оружие и воинские доспехи Европы с древнейших времен и до конца Средневековья / Эварт Окшотт; [пер. с англ.]. – М.: Центрполиграф, 2009. – 703 с.
218. Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века / Сост. и общая ред. Д. С. Лихачева и Л. А. Дмитриева. – М.: Худож. лит., 1978. – 413 с.
219. Панібудьласка А. В. Історія української зброї: Словник військових термінів / А. В. Панібудьласка, Б. І. Канцелярук. – Київ: Фотовідеосервіс, 1993. – 128 с.
220. Пастернак Я. Старий Галич: археологічно-історичні дослідження у 1850 – 1943 рр. / Ярослав Пастернак. – Івано-Франківськ: Видавництво “Плаї”, 1998. – 348 с.
221. Перфецький Е. Перемиський літописний кодекс першої редакції в складі хроніки Яна Длугоша. – Ч.1. / Е. Перфецький // ЗНТШ. – Т. 147. – Львів, 1927. – С. 3–27.

222. Петегрич В. М. Оружие и снаряжение всадника / В. М. Патегирич // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К.: Наукова думка, 1990. – С.163–171.
223. Петерсен Я. Норвежские мечи эпохи викингов: топохронологическое изучение оружия эпохи викингов / Пер. с норвежск. – СПб., 2005. – 352 с. (Переклад книги: Petersen J. De norske vikingesverd en typologisk-kronologisk studier over vikingetidens vaaben av Jan Petersen. – Kristiania: I commission hos J. Dybwad, 1919. – 228 p.).
224. Печенюк І. С. Запозичення і взаємовпливи у розвитку озброєння давньоруського війська [Електронний ресурс] / І. С. Печенюк // Воєнна історія. – 2003. – № 2. – Електронні дані. – Режим доступу: http://warhistory.ukrlife.org/2_03_10.htm. – Назва з екрану.
225. Печенюк І. С. Зброярська справа давньоруської держави (середина IX – перша половина XIII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 “Військова історія” / Печенюк Ігор Степанович; Національна академія оборони України. – К., 2003. – 14 с.
226. Пивоваров С. В. Арбалетне озброєння в середньовічних старожитностях Буковини / С. В. Пивоваров // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія: зб. наук. праць. – 2004. – № 505. – С. 24–30.
227. Пивоваров С. В. Середньовічне озброєння з городища XIV ст. в Зеленій Липі / С. В. Пивоваров // Археологічні студії. – 2003. – Вип. 2. – С. 204–215.
228. Пивоваров С. До питання про найманство Галицької Русі XIV ст. (за матеріалами розкопок городища в с. Зелена Липа) / С. Пивоваров, А. Федорук // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Т. 1. – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – С. 140–149.

229. Пивоваров С. Медальйон зі святим вершником з літописного Василева: спроба інтерпретації / Сергій Пивоваров // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2011. – Вип. 15. – С. 392–396.
230. Плавінскі М. Мілітарныя цацкі 12 – 13 стст. з тэрыторыі Беларусі (да пастаноўкі праблемы) / Міколай Плавінскі // Гістарычны альманах. – Том 5. – Гародня, 2001. – С. 149–156.
231. Плавінскі М. А. Нарысы гісторыі клінковай зброі X – XIII стагоддзяў на Беларусі / М. А. Плавінскі. – Мінск: І.П. Логвінаў, 2009. – 158 с.
232. Плавінскі М. Узбраенне беларускіх земляў у X – XIII стагоддзяў / Міколай Плавінскі. – Мінск: Галіяфы, 2013. – 106 с.
233. Плетнева С. А. Древности черных клобуков / С. А. Плетнева. – М.: Наука, 1973. – 96 с. (Археология СССР. Свод археологических источников; Е 1-19).
234. Плетнева С. А. Кочевники Средневековья / С. А. Плетнева – М.: Наука, 1982. – 190 с.
235. Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях / С. А. Плетнева // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1958. – № 62. – С. 151–226.
236. Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния / С. А. Плетнева. – М.: Наука, 1974. – 200 с. (Археология СССР. Свод археологических источников; Вып. Е 2–4).
237. Плетнева С. А. Половцы / С. А. Плетнева. – М.: Наука, 1990. – 208 с.
238. Плетнева С. А. Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV – XIII века) / С. А. Плетнева. – Воронеж: Воронежский государственный университет, 2003. – 248 с.
239. Прищепя Б. А. Дорогобуж на Волині у X – XIII ст. / Б. А. Прищепя. – Рівне: ПП ДМ, 2011. – 250 с.
240. Прищепя Б. А. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII століттях / Б. А. Прищепя,

- Ю. М. Нікольченко. – Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство, 1996. – 248 с.
241. Прищепя Б. Шолом воїна княжої доби з Дорогобужа / Богдан Прищепя // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: наук. зб. – Вип. 30: Матер. XXX Всеукр. наук.-практ. історико-краєзнавчої конференції, 24-25 березня 2009 р. – Луцьк, 2009. – С. 34–37.
242. Прицак О. Походження Русі. Т.2. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія / Омелян Прицак; [пер. з англ.]. – К.: Обереги, 2003. – 1304 с.
243. Прокіп А. Колекція зброї Болеслава Ожеховича (на матеріалах збірки Львівського історичного музею) / Андрій Прокіп // Наукові записки Львівського історичного музею. – 2006. – Вип. 11. – С. 119–126.
244. Рабинович М. Г. Из истории русского оружия IX – XV вв. / М. Г. Рабинович // Труды института этнографии. Новая серия. – 1947.– – Т. 1. – С. 65–97.
245. Райс Т. Т. Сельджуки. Кочевники-завоеватели Малой Азии / Райс Тамара Т.; [пер. с англ.]. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 238 с. – (Загадки древних цивилизаций).
246. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X – XIV вв. / П. А. Раппопорт // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1967. – № 140. – 241 с.
247. Раппопорт П. А. Древнерусские крепости / П. А. Раппопорт. – М.: Наука, 1965. – 168 с.
248. Ратич О. О. Результата досліджень древньоруського городища “Замчисько” в м. Судова Вишня Львівської області в 1957–1959 рр. / О. О. Ратич // Матеріали досліджень з археології Прикарпаття та Волині. – 1962. – Вип. 4. – С. 106–119.
249. Рожко М. Зброя дальнього бою стародавньої Тустані (наконечники стріл лука та самостріла (арбалета) / Михайло Рожко // Записки

- Наукового товариства імені Т. Шевченка. – 2002. – Т. ССХЛІ: Праці Археологічної комісії. – С. 287–311.
250. Рожко М. Ф. Міста, дерев'яне будівництво, наскельні та оборонні споруди Карпат XI – XIV ст. / М. Ф. Рожко // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Т. 1. Археологія та антропологія. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1999. – С. 361–460.
251. Рожко М. Ф. Оборонне будівництво Данила Галицького / М. Ф. Рожко // Галицька брама. – 2001. – № 9-10 (81-82): вересень-жовтень. – С. 24–29.
252. Рожко М. Ф. Оборонно-житлові вежі в системі укріплень Галицько-Волинського князівства / М. Ф. Рожко // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матер. Міжнародної наук. конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – С. 149–156.
253. Розанова Л. С. Изучение технологии железных изделий / Л. С. Розанова // Никольская Т. Н. Городище Слободка XII – XIII вв. – М.: Наука, 1987. – С. 152–161.
254. Руденко С. Б. Комплексне монографічне дослідження музейних пам'яток як засіб розпредметнення історичної пам'яті (на прикладі середньовічних шабель з Національного військово-історичного музею України) / С. Б. Руденко // Праці Центру пам'яткознавства. — 2012. — Вип. 21 — С. 274–286.
255. Рыбаков Б. А. Военное дело (стратегия и тактика) / Б. А. Рыбаков // История культуры Древней Руси. – Т. 1. – М. – Л., 1948. – С. 408–409.
256. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1948. – 792 с.
257. Рыбаков Б. А. Русское военное искусство X – XIII вв. / Б. А. Рыбаков. – М.: Воениздат, 1945. – 379 с.

258. Рыбаков Б. А. Древности Чернигова / Б. А. Рыбаков // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1949. – №11. – С. 7–99.
259. Савка М. Т. До історії виробництва “мечів харалужних” / М. Т. Савка, Я. Д. Тимчишин / Український історичний журнал. – 1965. – № 10. – С. 123–125.
260. Свистович С. М. Воєнне мистецтво та організаційні засади військ держав Східної Європи VII – XIII ст.ст.: автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук: спец. 20.02.22 “Військова історія” / Свистович Степан Михайлович; Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України. – К., 2002. – 20 с.
261. Сидоренко В. О. Зброєзнавство як історична дисципліна / В. О. Сидоренко // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 75–80.
262. Симоненко А. В. Сарматские мечи и кинжалы на территории Северного Причерноморья / А. В. Симоненко // Вооружение скифов и сарматов. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 129–147.
263. Смоленский Н. И. Теория и методология истории / Н. И. Смоленский. – М.: Академия, 2008. — 272 с.
264. Соловьев А. И. О некоторых характеристиках клинкового оружия / А. И. Соловьев // Проблемы реконструкции в археологии. – Новосибирск: Наука, 1985. – С. 147–154.
265. Стоун Д. Оружие и доспехи всех времен и народов. Строение, применение, изготовление и украшение оружия: Полный справочник / Д. Стоун. – М.: Центрполиграф, 2008. – 768 с.
266. Стрельченко А. Познесредневековий меч из окресностей Каменца-Подольского / А. Стрельченко, А. Заремба // Археологія & Фортифікація України: Зб. матер. IV Всеукр. наук.-практ. конференції. (8 жовтня 2014 р.). – Кам’янець-Подільський: ПП “Медибори”, 2014. – С. 183–186.

267. Терський С. Озброєння дружинника X – XI ст. на Волинських землях за археологічними джерелами / Святослав Терський // *Actes testantibus: Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / Відповідальний редактор Микола Литвин (УКРАЇНА: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 20: НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича).* – Львів, 2011. – С. 655–668.
268. Терський С. В. Боярство Волині X – XIVст.: походження, суспільна роль, персональний склад за літописними та археологічними даними/ С. В. Терський // *Записки НТШ.* – Т.253: *Праці Археологічної комісії.* – Львів, 2007. – С. 545–562.
269. Терський С. В. Військова справа у Галицько-Волинській державі (археологічний аспект) / С. В. Терський // *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія: зб. наук. праць.* – 2006. – № 571. – С. 8–18.
270. Терський С. В. З історії української зброї XIII – XVIII ст.: сокири-бердиші та алебарди / С. В. Терський // *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія: зб. наук. праць.* – 2005. – № 528. – С. 16–27.
271. Терський С. В. Зброя та захисний обладунок населення Надстублянщини – волості княжого міста Пересопниці у X – XII ст. / С. В. Терський // *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія: зб. наук. праць.* – 2010. – № 670. – С. 22–30.
272. Терський С. В. Лучеськ X – XV ст.: монографія / С. В. Терський. – Львів: Вид-цтво Національного університету “Львівська політехніка”, 2006. – 252 с.
273. Терський С. В. Меч у Галицькому та Волинському князівствах (XI – перша половина XIII ст.) / С. В. Терський // *Вісник Національного*

- університету “Львівська політехніка”: Держава та армія: зб. наук. праць. – 2013. – № 752. – С. 5–13.
274. Терський С. В. Спорядження дружинника Надстубянщини – волості княжого міста Пересопниці у XII – XIV ст. / С. В. Терський // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія: зб. наук. праць. – 2011. – № 693. – С. 16–25.
275. Терський С. До проблеми датування археологічного матеріалу періоду Галицько-Волинської держави / С. Терський // Наукові записки Львівського історичного музею. – 2001. – Вип. X. – С. 130–158.
276. Терський С. З історії колекціонування археологічних пам’яток у Східній Галичині (XIX – перша пол. XX ст.) / С. Терський // Наукові записки Львівського історичного музею. – 2006. – Вип. 11. – С. 3–18.
277. Терський С. В. Волинь великого князя Любарта Гедиміновича та Золота Орда: взаємовідносини за історичними та археологічними джерелами / С. В. Терський // Старий Луцьк: Науково-інформаційний збірник. – Вип. 3. – Луцьк, 2007. – С. 16–27.
278. Терський С. В. Княже місто Володимир / С. В. Терський. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2012. – 316 с.
279. Титус Р. Княжа дружина в середні віки (від початків до середини XII ст.) / Р. Титус // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: науковий збірник. – Вип. 30: Матеріали XXX Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, 24–25 березня 2009 р. – Луцьк, 2009. – С. 56–60.
280. Тихомиров М. Н. Русское летописание / М. Н. Тихомиров. – М.: Наука, 1979. – 387 с.
281. Ткачоў М.А. Зброя і рыштунак вершніка з раскопак Крычава / М. А. Ткачоў, А. А. Мяцельскі // ГАЗ. – Мінск, 1994. – № 4 – С. 187–200.

282. Тоїчкін Д. В. Дослідження центрів виробництва холодної січної зброї в Україні XVII ст. / Д. В. Тоїчкін // Історико-географічні дослідження в Україні: збірник наукових праць. – Ч. 5. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2001. – С. 61–94.
283. Тоїчкін Д. В. З історії шаблі в Україні // Український історичний журнал. – 2002. – № 4. – С. 81–94.
284. Тоїчкін Д. В. Канали постачання в українські землі клинкової зброї та матеріалів для місцевого виготовлення клинків (XVII – перша половина XVIII ст.) / Д. В. Тоїчкін // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірник наукових праць. – Ч. 11: у 2 ч. – К., 2004. – Ч. 1. – С. 176–186.
285. Тоїчкін Д. В. Клинкова зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації / Денис Тоїчкін; Інститут історії України НАН України; “Роохранкультура”. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2013. – 464 с.
286. Тоїчкін Д. В. Шабля як об’єкт дослідження історичного зброєзнавства: еволюційний аспект / Д. В. Тоїчкін // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірник наукових праць. – 2002. – Число 7. – Ч. 1. – С. 78–107.
287. Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII – XVIII ст.: історико-зброєзнавче дослідження / Денис Тоїчкін / Ін-т історії України НАНУ. – К.: Стилос, 2007. – 368 с.
288. Тоїчкін Д. Проблеми термінології, понятійного апарату та огляд типологій клинкової зброї / Денис Тоїчкін // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірник наукових праць та спогадів пам’яті В. О. Землинського. – 2001. – Ч.6. – Част 1. – С. 224–245.
289. Устинов А. И. Холодное оружие / А. И. Устинов, М. Э. Портнов, Ю. А. Нацваладзе. – М.: Арсенал-Пресс, 1994. – 224 с.

290. Федоров В. Г. Холодное оружие / Владимир Федоров. – М.: Яуза: Эсмо, 2010. – 288 с. – (Оружейная коллекция).
291. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники / Г. А. Федоров-Давыдов. – М.: Изд-во Московск. ун-та, 1966. – 275 с.
292. Федорук А. Військова діяльність князя Данила Романовича в контексті мілітарного розвитку Центральної та Східної Європи XIII століття / А. Федорук // Daniel Romanowicz i jego czasy: Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. – Lublin, 2014. – Z. 6. – S. 43–62.
293. Хазанов А. Н. Очерки военного дела сарматов / А. Н. Хазанов. – М.: Наука, 1971. – 172 с.
294. Хорев В. Н. Реконструкция старинного оружия / В. Н. Хорев. – Ростов-н-Д : Феникс, 2006. – 249 [1] с. – (Золотой фонд).
295. Худяков Ю. С. Вооружение центральноазиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья / Ю. С. Худяков. – Новосибирск: Наука, 1991. – 192 с.
296. Чайка Р. М. Зброя та речі військового спорядження з городища Листвин на Волині / Р. М. Чайка // Археологічні дослідження. Львівського університету. – 1997. – Вип. 2. — С. 75–86.
297. Чикаленко Л. Справоздання з розкопок в околицях стародавнього Червна влітку 1940 року/ Лев Чикаленко // Записки НТШ. – Т. ССLIII: Праці Археологічної комісії. – Львів, 2007. – С. 623–635.
298. Шахматов А. А. Образование русских летописных сводов XIV – XVI вв. / А. А. Шахматов. – М.–Л.: АН СССР, 1938. – 373 с.
299. Шеломенцев-Терський С. В. Військова інфраструктура Волинського князівства в XI – XIV ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 20.02.22 “Військова історія”! / Шеломенцев-Терський Святослав Володимирович; Нац: ун-т “Львівська політехніка”. – Львів, 2011. – 36 с.

300. Ширяев Е. Е. Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах / Е. Е. Ширяев. – Минск: Наука и техника, 1991. – 119 с.
301. ШТЫХОВ Г. В. Древний Полоцк (IX – XIII вв.) / Г. В. ШТЫХОВ. – Минск: Наука и техника, 1975. – 136 с.
302. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 368 с.
303. Androshchuk F. “The Ljudota Sword?” (An Episode of Contacts Between Britain and Scandinavia in the Late Viking Age) / Fedir Androshchuk // *Ruthenica: зб. наук. пр.* – К., 2003. – С. 15–25.
304. Bender W. Badania w Gródku Nadbużnym w pow. Hrubieszowskim w 1955 r. / W. Bender, E. Kierzkowska, K. Kierzkowski, J. Bronicka-Rauhutowa // *Sprawozdania archeologiczne.* – Т. 3. – Warszawa; Wrocław; Kraków, 1957. – S. 169–189.
305. Bołdyrew A. Produkcja i koszty uzbrojenia w Polsce XVI wieku / Alexander Bołdyrew. – Warszawa: Neriton, 2005. – 41 s.
306. Bruhn-Hoffmeyer A. Middelalderens tveaeggede svaerd / A. Bruhn-Hoffmeyer. – Kobenhavn: Tøjhusmuseet, 1954. – 207 s.
307. Christopher L. Miller. The Sword Typology of Alfred Geibig // [Geibig A. Beiträge zur morphologischen Entwicklung des Schwertes im Mittelalter. Eine Analyse des Fundmaterials vom ausgehenden 8. bis zum. Jahrhundert aus Sammlungen der Bundesrepublik Deutschland.] – Neumünster, 1991. – Mode of access: URL.: http://www.myarmoury.com/feature_geibig.htm. – Title from the screen.
308. Clements J. Medieval swordsmanship: illustrated methods and techniques / John Clements. – USA: PALADIN PRESS, 1998. – 344 p.
309. Coles J. M. Experimental Archaeology / John M. Coles // *The Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland.* – 1966-67. – Volume 99. – P. 1–20.
310. Courville C. B. War Wounds of the Cranium in the Middle Ages. I. As Disclosed in the Skeletal Material from the Battle of Wisby (1326 A.D.) /

- C. B. Courville // *Bulletin of the Los Angeles Neurological Society*. – 1965. – №30. – P. 27–33.
311. Davidson H. E. *The Sword in Anglo-Saxon England: Its Archaeology and Literatur* / Hilda Ellis Davidson. – Oxford, 1962, korigierte Neu-auflage Woodbridge, 1994. – 286 p.
312. Dziewanowski W. *Zarys dziejów uzbrojenia w Polsce* / Władysław Dziewanowski. – Warszawa: Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, 1935. – 224 s.
313. Eren M. *Experimental Archaeology as a Pillar of Archaeological Education* / M. Eren // Nikolay. – 2009. – №107. – P. 25–32.
314. Fernando F. *Armas y utensilios del hombre primitivo en el Museo Arqueológico Nacional* / F. Fernando // *Museo Español de Antigüedades*. – Vol. I. – Madrid. – P. 75–89.
315. Fitzke J. *Dwa nowy oredniowieczne miecze w Muzeum Wołyńskim Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Lucku* / J. Fitzke // *Bron i barwa*. – 1937. – R. 4. N 9. – S. 193.
316. Gemberzewski B. *Przyczynki do historii oredniowiecznej broni siecznej polskiej lub z Polską związanej* / B. Gemberzewski // *Bron i barwa*. – 1936. – R.III, N 2. – S. 38–40.
317. Glinianowicz M. *Stan badań nad uzbrojeniem późnośredniowiecznym w Małopolsce* / M. Glinianowicz // *Acta Militaria Mediaevalia I*. – Kraków – Sanok, 2005. – S. 143–164.
318. Głosek M. *Miecze środkowoeuropejskie z X – XV w.* / Marian Głosek. – Warszawa: Wydawnictwo Geologiczne, 1984. – 186 s.
319. Głosek M. *Miecze średniowieczne z ziem polskich* / Marian Głosek, Andrzej Nadolski. – Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1970. – 84 s. (*Acta Archaeologica Lodziensia*; Nr 19).
320. Głosek M. *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich* / Marian Głosek. – Warszawa-Łódź., 1996. – 143 s.

321. Głosek M. Znaki i napisy na mieczach średniowiecznych w Polsce / Marian Głosek. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1973. – 177 s.
322. Głosek M. Miecz św. Piotra z Katedry Poznańskiej / M. Głosek, L. Kajzer // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. – 1974. – R. XXII. – S. 233–241.
323. Gołub S. Polsko-ukraiński projekt badań cerkwi Bogurodzicy wybudowanej w Chełmie przez Daniela Romanowicza w XIII wieku. Wstępne wyniki badań / Stanisław Gołub // *Rocznik Chełmski*. – T. 17. – Chełm: Stowarzyszenie Rocznik Chełmski, 2013. – S. 293–306.
324. Hartleb Z. Szabla polska / Zygmunt Hartleb. – Lwów; Warszawa; Kraków: Wyd. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1926. – 59 s.
325. Janowski A. Brązowe i srebrne trzewiki pochew mieczy z X – XIII w. z terenu Polski. Uwagi o proveniencji i datowaniu / Andrzej Janowski // *Acta Militaria Mediaevalia II*. – Kraków – Sanok, 2006. – S. 23–50.
326. Kazakevičius V. IX–XIII f. baltų kalavijai / V. Kazakevičius. – Vilnius: Lietuvos Istorijos instituto, 1996. – 174 p.
327. Kuśnierz J. Militaria z Czermna nad Huczwą. Próba rekonstrukcji sposobu ataku tatarów na Gród (w 1240 r.) na podstawie dotychczasowych badań archeologicznych / Jerzy Kuśnierz // *Acta Militaria Mediaevalia I*. – Kraków – Sanok, 2005. – S. 115–132.
328. Kuśnierz J. Z badań nad militarnym znaczeniem Gródka nad Bugiem (Wołyń) we wczesnym średniowieczu / Jerzy Kuśnierz // *Acta Militaria Mediaevalia II*. – Kraków – Sanok, 2006. – S. 79–102.
329. Lewandowski M. Puginały średniowieczne z ziem polskich / Marcin Lewandowski // *Mediaevalia Archaeologica. Acta Archaeologica Łodziensia* / red. A. Nadolski. – Nr. 31 – Łódź, 1986. – S. 101–122.
330. Lewandowski M. Broń biała krótka (puginały) / Marcin Lewandowski // *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350–1450* / red. A. Nadolski. – Warszawa – Łódź: Polska Akademia Nauk, 1990. – S. 124–131.

331. Liwoch R. Buławy z Zachodniej Ukrainy / Radosław Liwoch // *Acta Militaria Mediaevalia* II. – Kraków – Sanok, 2006. – S. 67–78.
332. Liwoch R. Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach / Radosław Liwoch // *Acta Militaria Mediaevalia* I. – Kraków – Sanok, 2005. – S. 37–59.
333. Liwoch R. Zachodnioukraińskie miecze i trzewiki pochew mieczowych od X do połowy XIII w. / Radosław Liwoch // *Acta Militaria Mediaevalia* IV. – Kraków – Sanok, 2008. – S. 38–59.
334. Marek L. Średniowieczne i nowożytnie kordy ze Śląska / Lech Marek // *Acta Militaria Mediaevalia* II. – Kraków – Sanok, 2006. – S. 189–206.
335. Marek L. Wczesnośredniowieczne miecze z Europy Środkowej i Wschodniej: Dylematy archeologa i bronioznawcy / L. Marek. – Wrocław: Wyd-wo Uniw. Wrocławskiego, 2004. – 134 s.
336. Mazuryk J. Badania archeologiczne Latopisowego Uhrowieska / J. Mazuryk, S. Panyszko, O. Ostapjuk // *Archeologia Polski Środkowo-Wschodniej*. – T. III. – Lublin; Chełm; Zamość, 1998. – S. 175–182.
337. Musianowicz K. Drohiczun we wczesnym średniowieczu / K. Musianowicz. – Warszawa: MW, 1969. – T. 6. – S. 7–232.
338. Nadolski A. Broń i strój rycerstwa polskiego w średniowieczu / Andrzej Nadolski. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1979. – 128 s.
339. Nadolski A. Polska broń. Broń biała / Andrzej Nadolski. – Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1984. – 186 s.
340. Nadolski A. Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku / Andrzej Nadolski. – Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1954. – 287 s.
341. Nadolski A. Sztylet średniowieczny znaleziony w m. Orzeszyn, pow. Grójec / Andrzej Nadolski // *Archeologia Polski*. – 1971. – T. 16. – Z. 1/2. – S. 679–682.

342. Nadolski A. Uwagi o problematyce i metodach badań nad historią uzbrojenia / Andrzej Nadolski // *Muzealnictwo Wojskowe*. –1959. – T. 1. – S. 43–47.
343. Nowakowski A. Uzbrojenie indywidualne / Andrzej Nowakowski // *Polska technika wojskowa do 1500 roku. Z dziejów nauki i techniki*. – T.1. – Warszawa: Oficyna Naukowa, 1994. – S. 190–199.
344. Nowakowski A. Uzbrojenie wojsk krzyżackich w Prusach w XIV i na początku XV w. / Andrzej Nowakowski. – Łódź: Ossolineum, Łódzkie Tow. Nauk, 1980. – 159 s.
345. Oakeshott R. E. *Records of the Medieval Sword* / R. Ewart Oakeshott. – London: Boydell Press, 2007. – 320 p.
346. Oakeshott R. E. *The Sword in the Age of Chivalry* / R. Ewart Oakeshott. – Boydell Press, 1994. – 240 p.
347. *Polska technika wojskowa do 1500 roku* / pod red. Andrzeja Nadolskiego. – Warszawa: Oficyna Naukowa, 1994. – 440 s.
348. *Rachunki dworu króla Jagiłły i królowej Jadwigi z lat 1388 do 1420*, ed. Piekosinski // *Monumenta mediiaevii historica des gestas Poloniae illustranta*. – T. 15. – Kraków, 1896. – S. 161.
349. Seitz H. *Blankwaffen. Bd. I. Braunschweig* / Heribert Seitz. – Verlag München; Klinkhardt & Biermann 1965. – 866 p.
350. Starykon-Grodecki K. *Miecz pasawski z kresów wschodnich* // *Bron i barwa*. – 1934. – R. 1. – N 3. – S. 47.
351. Strzyż P. *Ruskie buławy “gwiazdziste” z terenu Małopolski* / Piotr Strzyż // *Acta Militaria Mediaevalia I*. – Kraków – Sanok, 2005. – S. 107–114.
352. Szymczak J. *Organizacja produkcji i ceny uzbrojenia* / Jan Szymczak // *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350–1450* / red. A. Nadolski. – Warszawa, Łódź: Polska Akademia Nauk, 1990. – S. 208–383.
353. Świątosławski W. *Uzbrojenie koczowników Wielkiego Stepu w czasach ekspansji Mongołów XII – XIV w.* / W. Świątosławski. – Łódź: ŁTN, 1996. – 114 s.

354. Tereszczuk D. Średniowieczne militaria proveniencji wschodniej w zbiorach Muzeum Regionalnego w Tomaszowie Lubelskim / Daniel Tereszczuk // *Acta Militaria Mediaevalia I.* – Kraków – Sanok, 2005. – S. 133–141.
355. *The Complete Encyclopedia of Arms & Weapons* / [ed by Leonid Tarassuk, Claude Blair]. – N.Y.: Simon and Schuster, 1982. – 544 p.
356. Tobler C. *Secrets of German medieval Swordsmanship* / Christian Tobler. – Sigmund Ringeck's Commentaries on Johannes Liechtenauer's Verse. Union City (California), Chivalry Bookshelf. Highland Village. – T.X. – 2001.– P. 34.
357. *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350 – 1450* / pod redakcją Andrzeja Nadolskiego. – Łódź, 1990. – 530 s.
358. Weeler R. E. M. *London and the Vikings* / R. E. M. Weeler. – London: Lancaster House, 1927.
359. Windsor Guy. *The Swordsman's Companion. A modern Training Manual for medieval Longsword.* Highland Village / Guy Windsor. – Texas, 2004.
360. Wołoszyn M. Między Wschodem a Zachodem: pochówek wojownika ze stanowiska 1C w Gródku, pow. Hrubieszowski, woj. Lubelskie / Marcin Wołoszyn // *Acta Militaria Mediaevalia I.* – Kraków – Sanok, 2005. – S. 87–105.
361. Żabiński G. *Unarmored Longsword Combat by Master Liechtenauer via Priest Döbinger.* *Masters of Medieval and Renaissance Martial Arts* / G. Żabiński. – Ed. Jeffrey Hull. Boulder, CO: Paladin Press, 2008.
362. Zabłocki W. *Cięcią prawdziwą szablą* / Wojciech Zabłocki. – Warszawa: Sport i Turystyka, 1989. – 348 s.
363. Zajączkowski S. M. *Służba wojskowa chłopów w Polsce do połowy XV w.* / Stanisław Zajączkowski. – Łódź, 1958. – 151 s.
364. Zajączkowski S. M. *Udział ludności wiejskiej w polskiej wojskowości do połowy XV stulecia* / Stanisław Zajączkowski // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości.* – 1984. – T. XXVII. – S. 3–80.

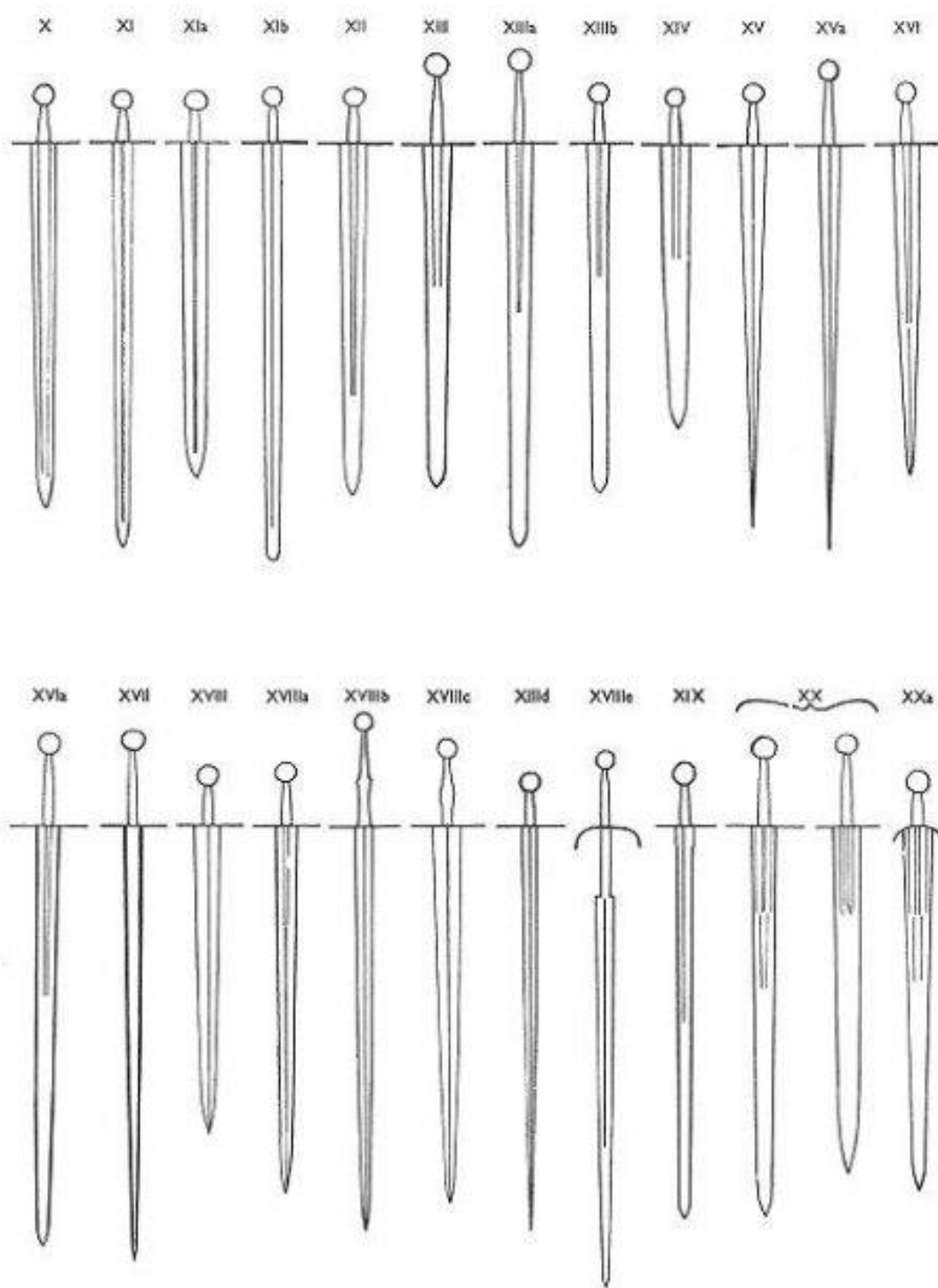
365. Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529 tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563. – Poznań, 1841. – 542 s. – Mode of access: URL: <https://books.google.com.ua/books?id=nkhYAAAACAAJ&pg> – Title from the screen.
366. Żygulski Z. jun. Broń w dawnej Polsce: na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu / Zdisław Żygulski jun. – Warszawa: PWN, 1975. – 377 s.

ДОДАТКИ

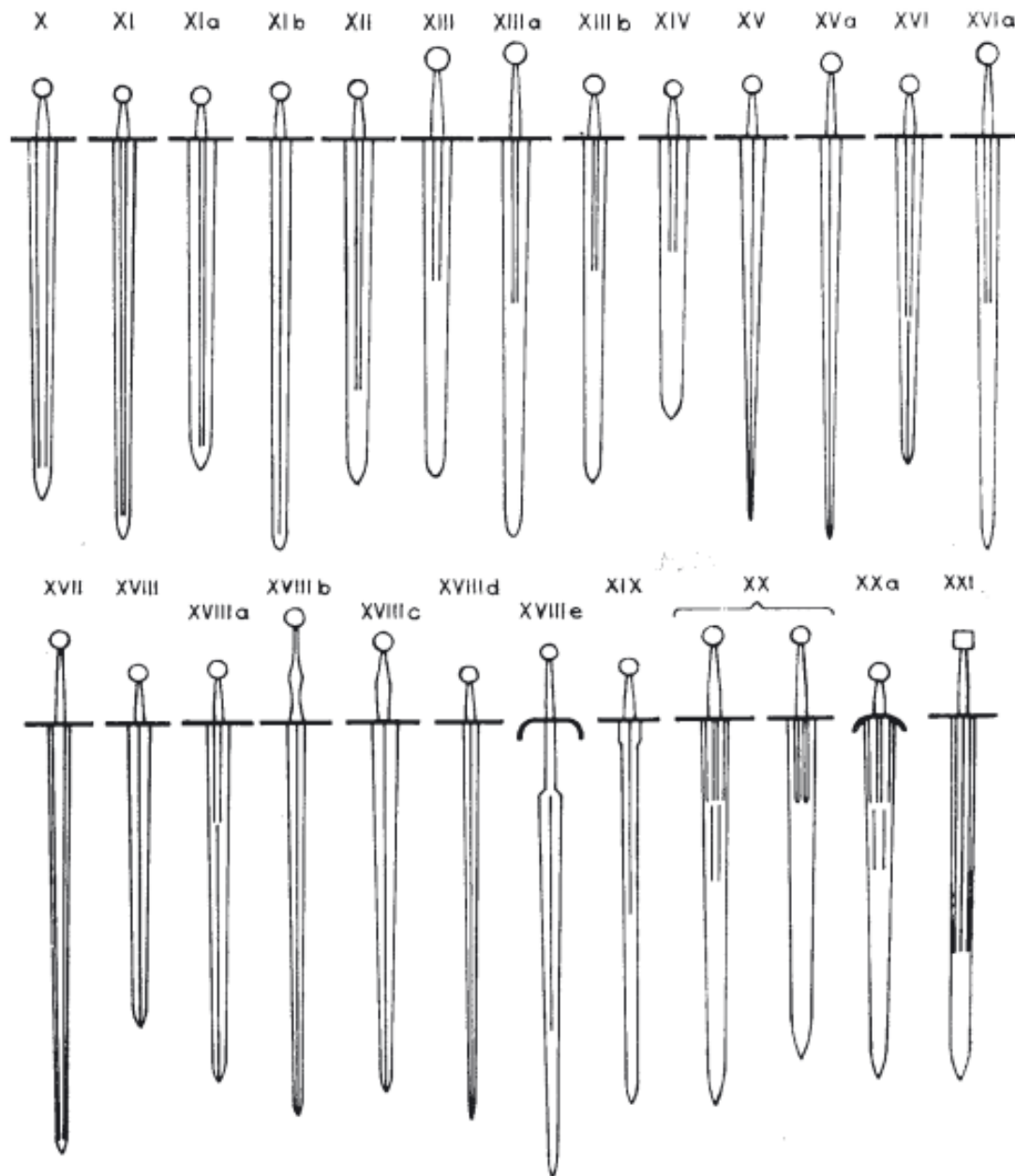
Додаток А

Типологія та конструктивні особливості клинкової зброї

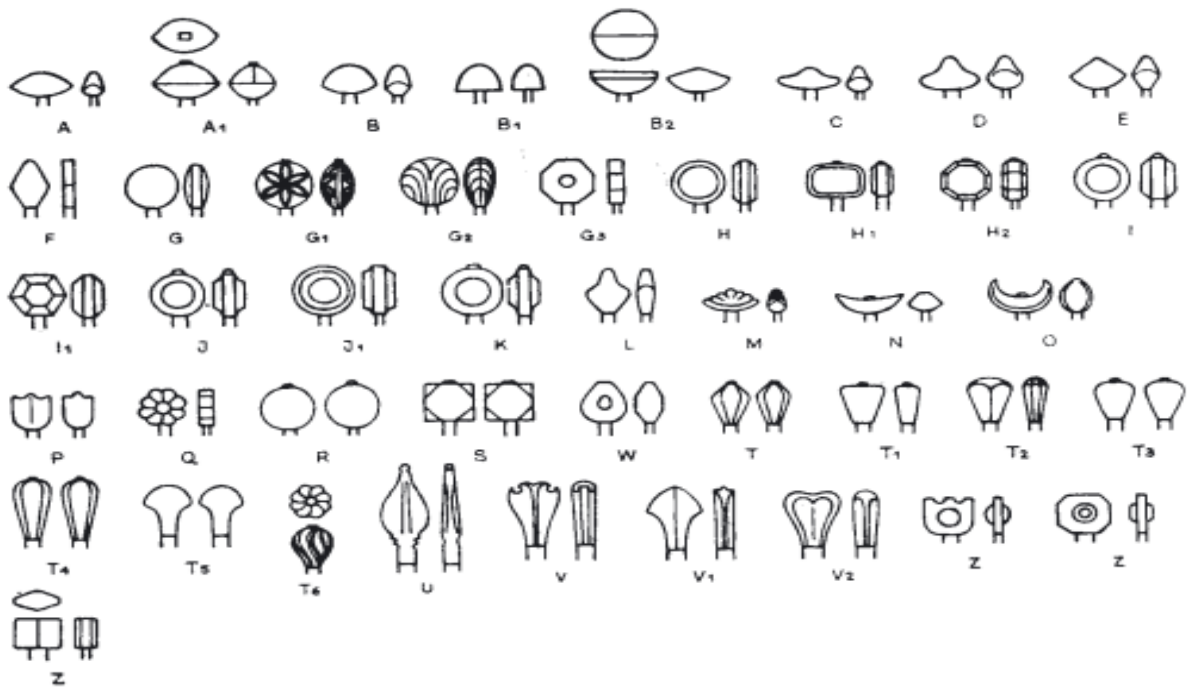
А.1 Типологія середньовічних мечів за Е. Окшоттом

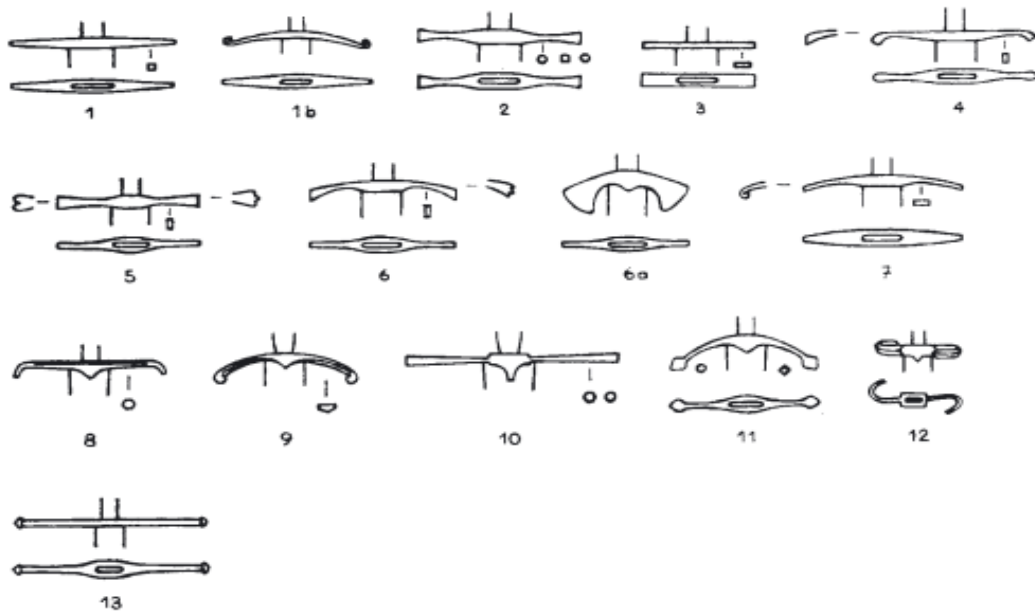
А.2 Типологія середньовічних мечів за М. Глосеком

А.3 Типологія верхів'їв мечів за М. Глосеком

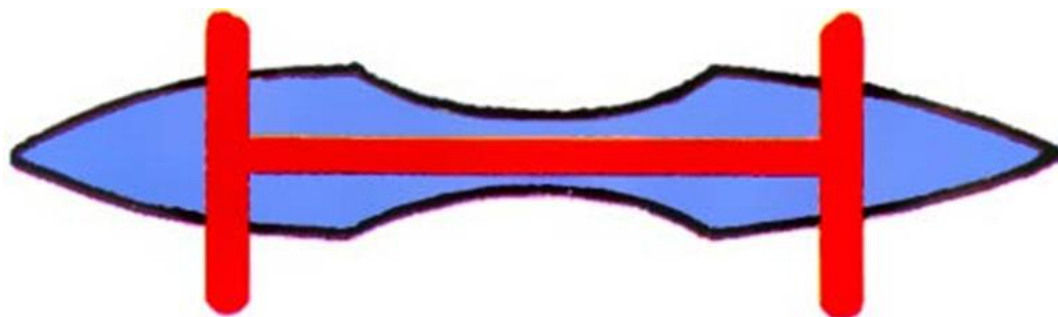
А.4 Типологія гард мечів за М. Глосеком

А.6 Переріз клинка меча з долами за Т. Лайбле

(приклад дії принципу “двотаврової балки”)

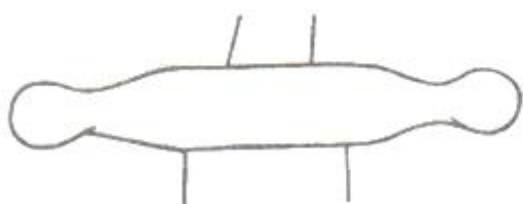
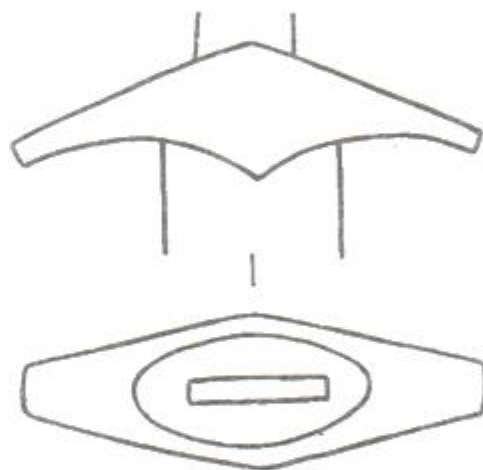
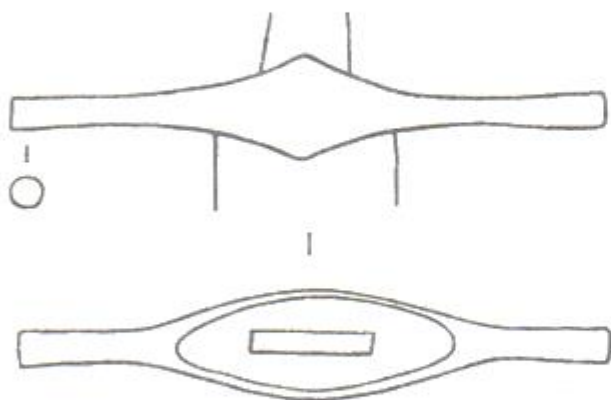
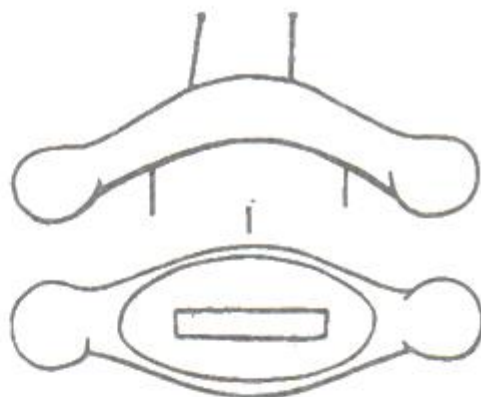
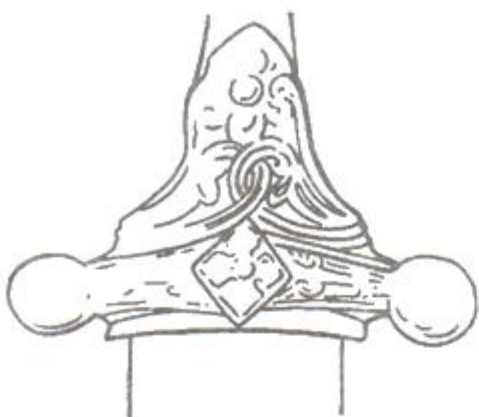

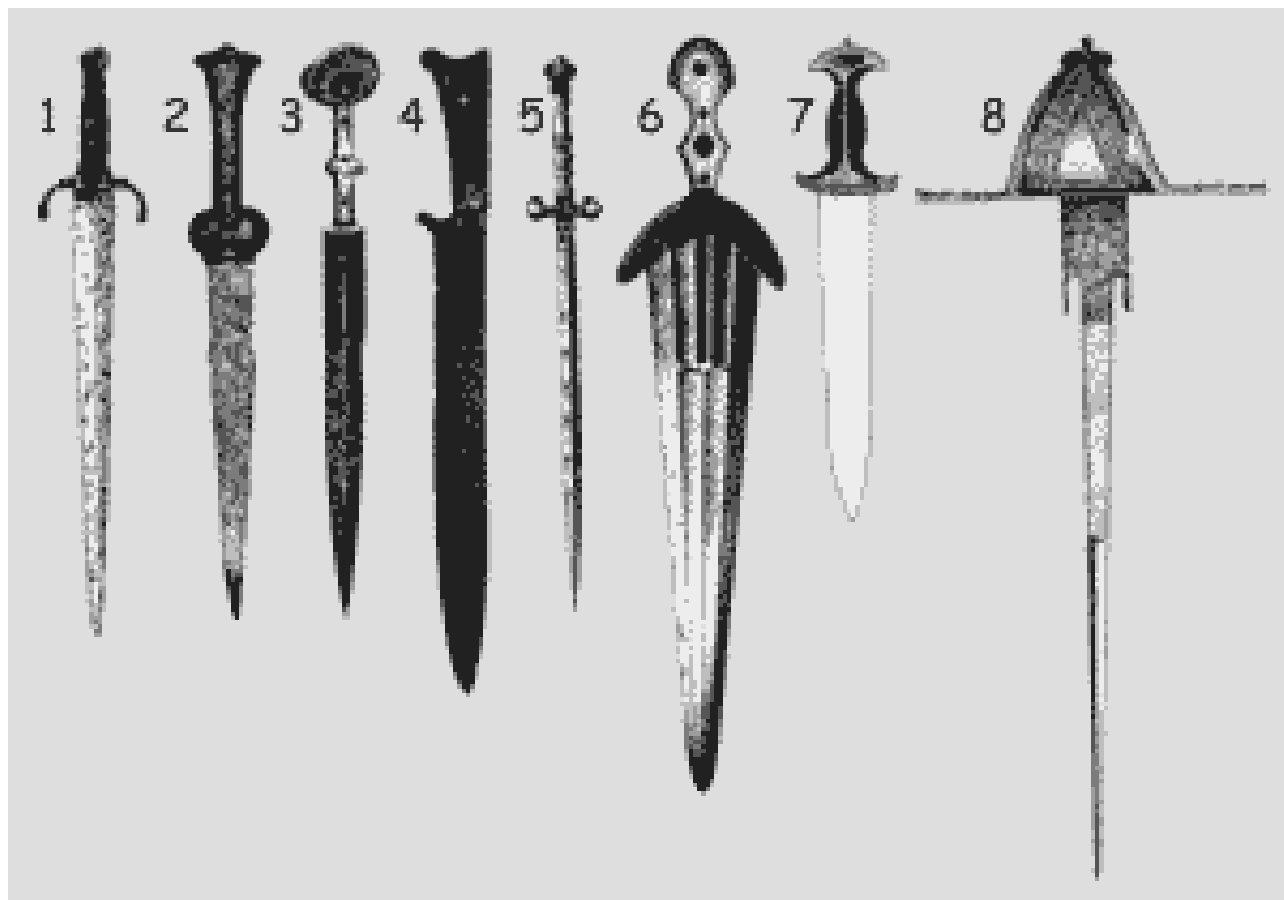

А.9 Форми давньоруських шабельних перехресть за Д. Тоїчкіним

А.10 Види середньовічних кинджалів

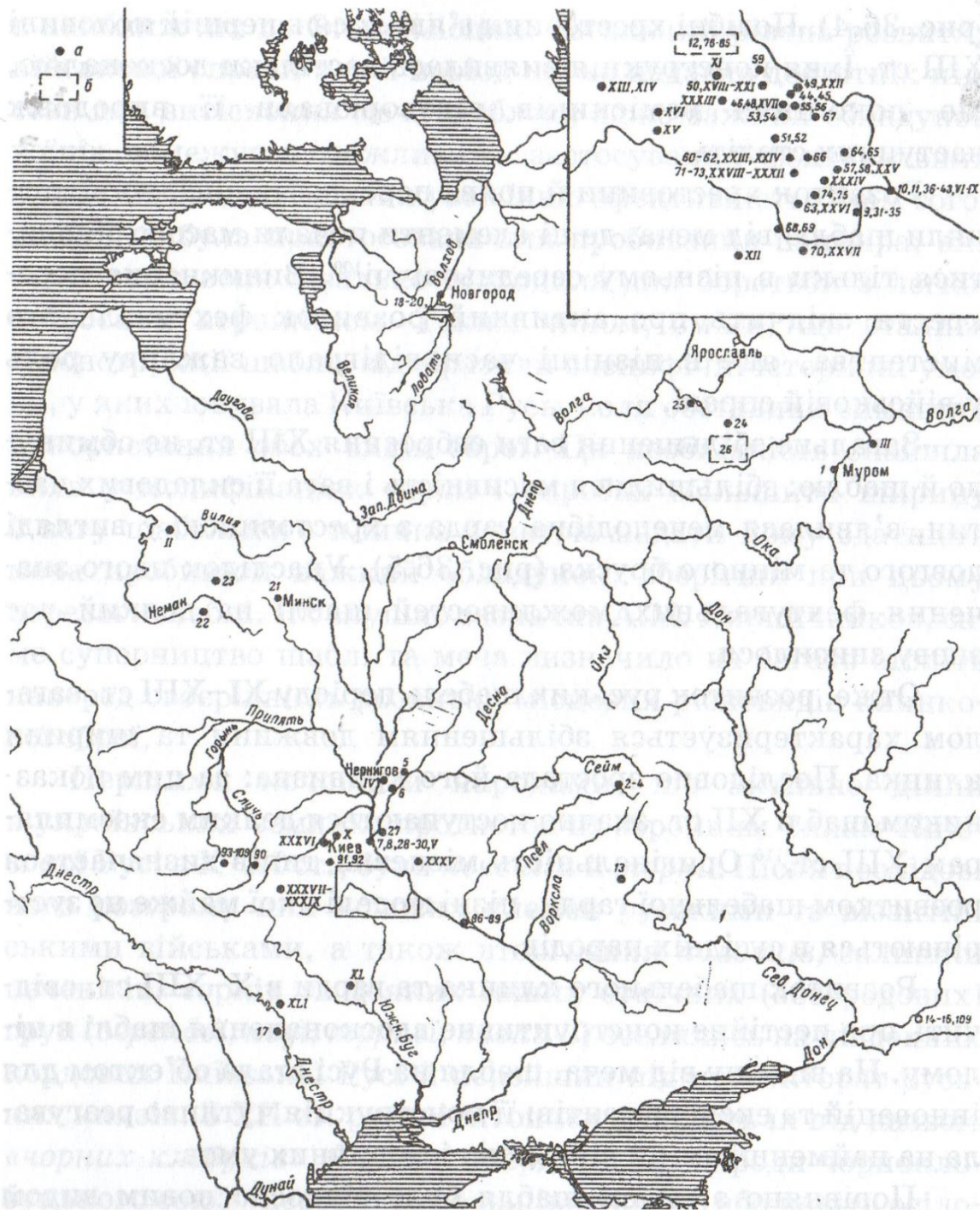

1. Квілон; 2. «Нирковий» кинджал; 3. «Вухастий»; 4. Гаузер; 5. Стилет;
6. Чінкведеа; 7. Гольбейн; 8. Дага.

Додаток Б

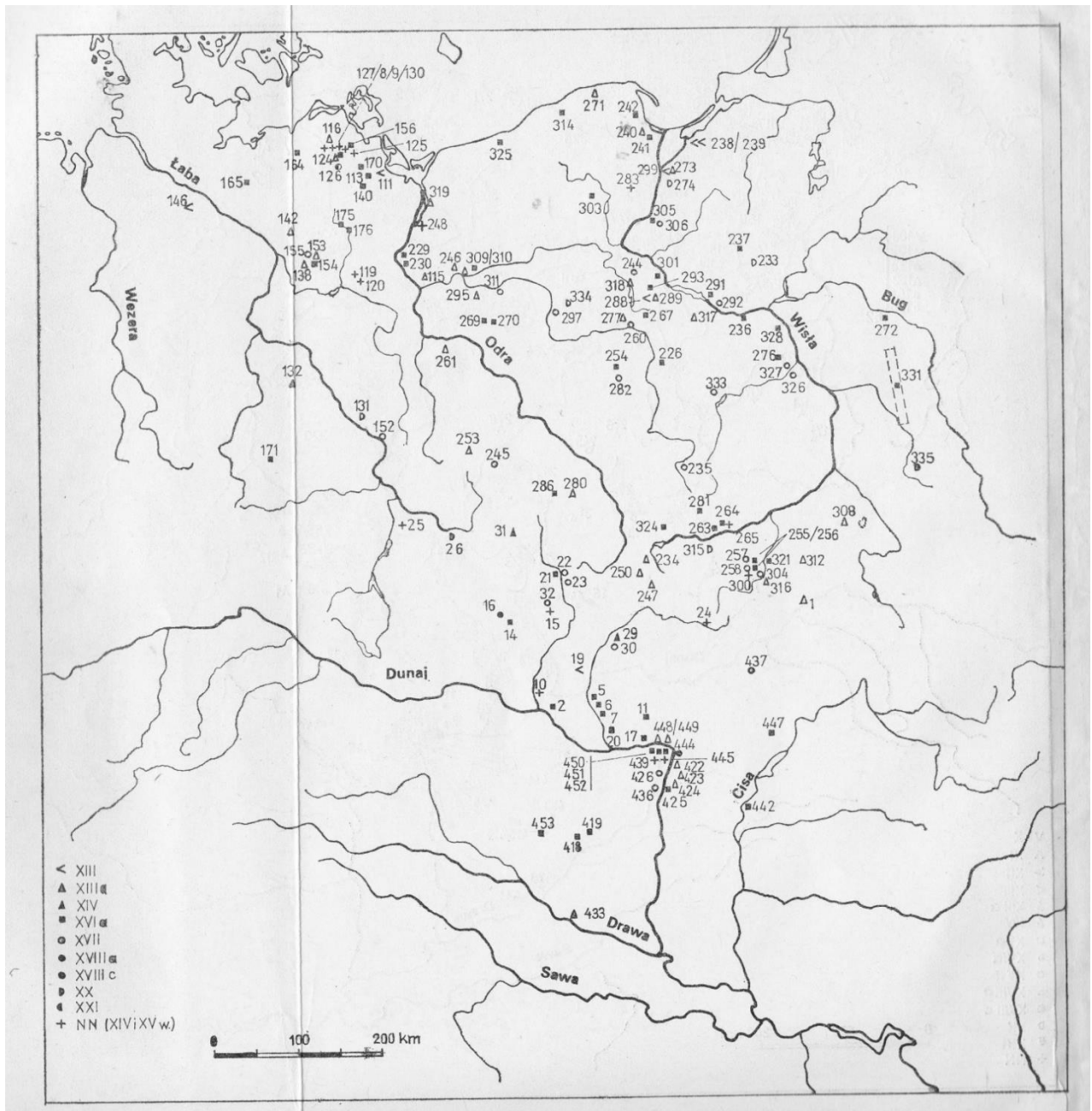
Карти знахідок та зразки зброї

Б.1 Шаблі Х-ХІІІ ст. Карта знахідок за А. Кірпічніковим

Б.2 Мечі XIII-XV ст. з Центральної Європи. Карта знахідок за М. Глосеком

Б.3 Розкоп І. Частина меча із заповнення об'єкта І (фото П. М. Довганя)

Б.3.а) Розкоп І. Об'єкт І після закінчення досліджень. Вигляд із заходу (фото П. М. Довганя)

Б.4 Меч 1150-1250 рр. (Львівський історичний музей № 3-3525) (фото автора)

Б.4.а) Меч 1300-1450 рр. (Львівський історичний музей № 3-1232) (фото автора)

Б.5 Меч 1300-1450рр. (Львівський історичний музей № 3-1221) (фото автора)

Б.5.а) Меч (фрагмент) 1350-1400 рр. (Львівський історичний музей № 3-3106) (фото автора)

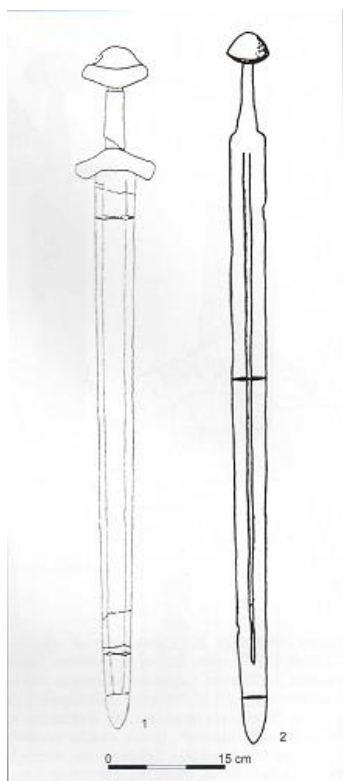

Б.5.б) Меч 1350-1380 рр. (Львівський історичний музей № 3-1234) (фото автора)

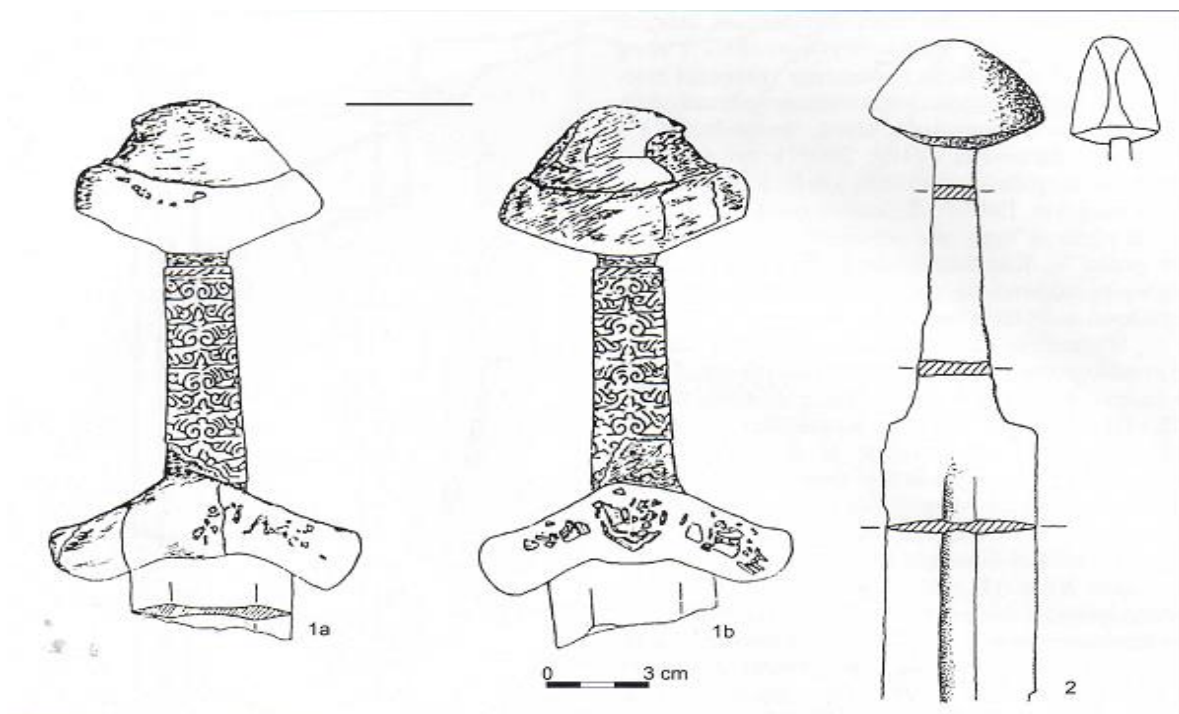

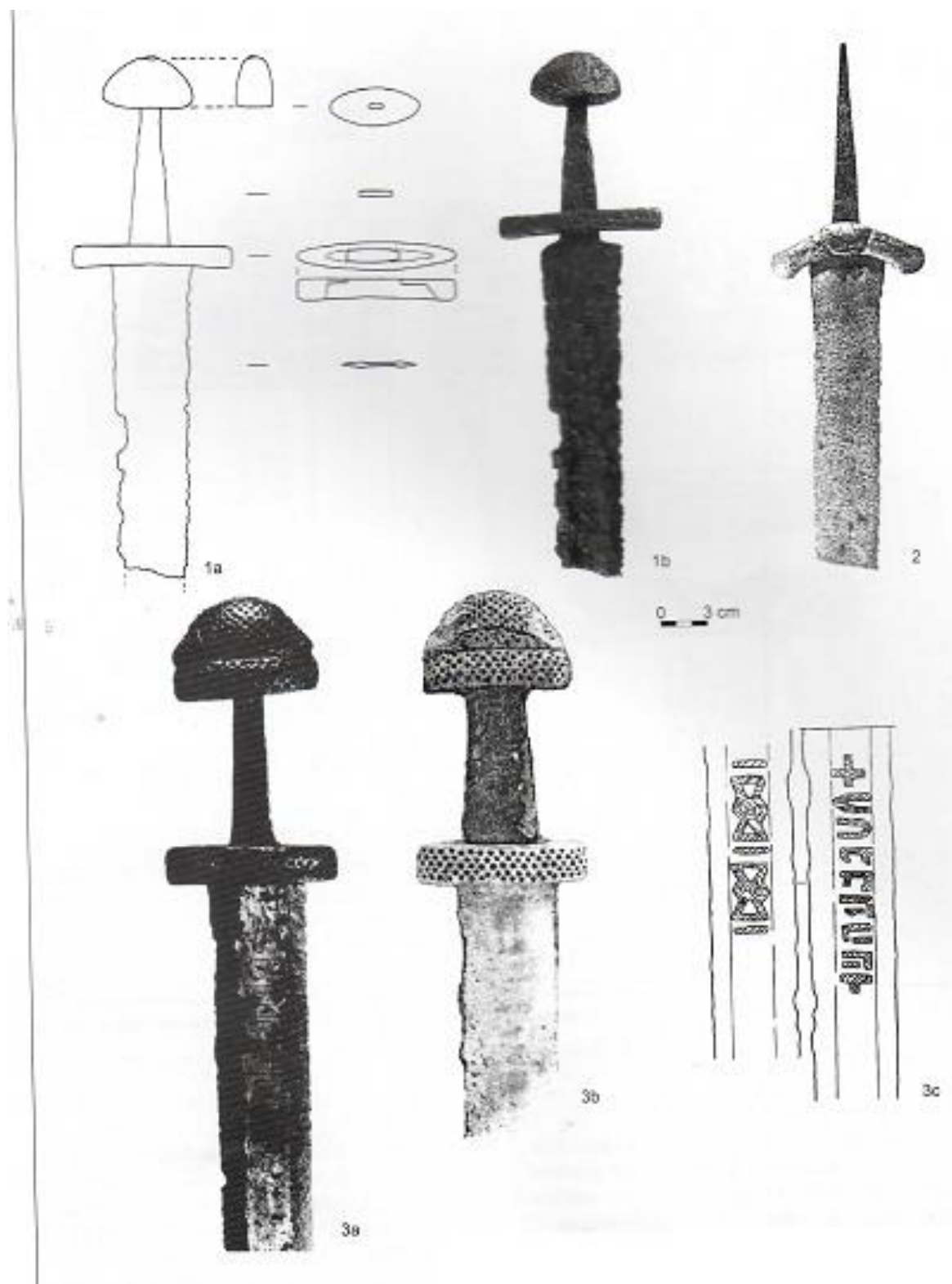
Б.6 Мечі з Дорогобужа (за Б. А. Прищепю)

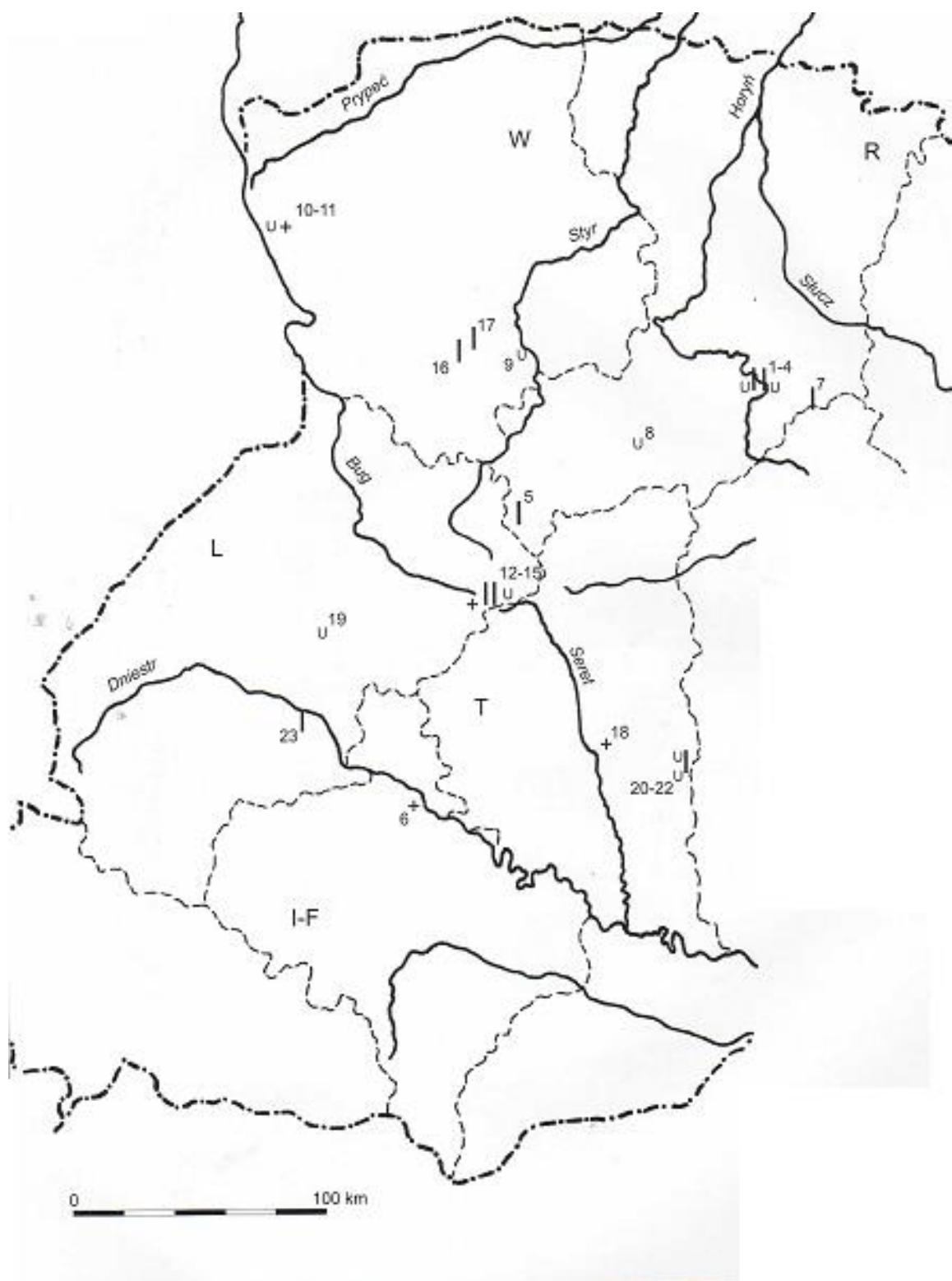
Б.6.а) Руків'я мечів з Дорогобужа (за Б. А. Прищепю)

Б.7 Мечі з Західної України (1 – Лідавка; 2 – Звенигород; 3 – Хотин) (за Р. Лівахом)

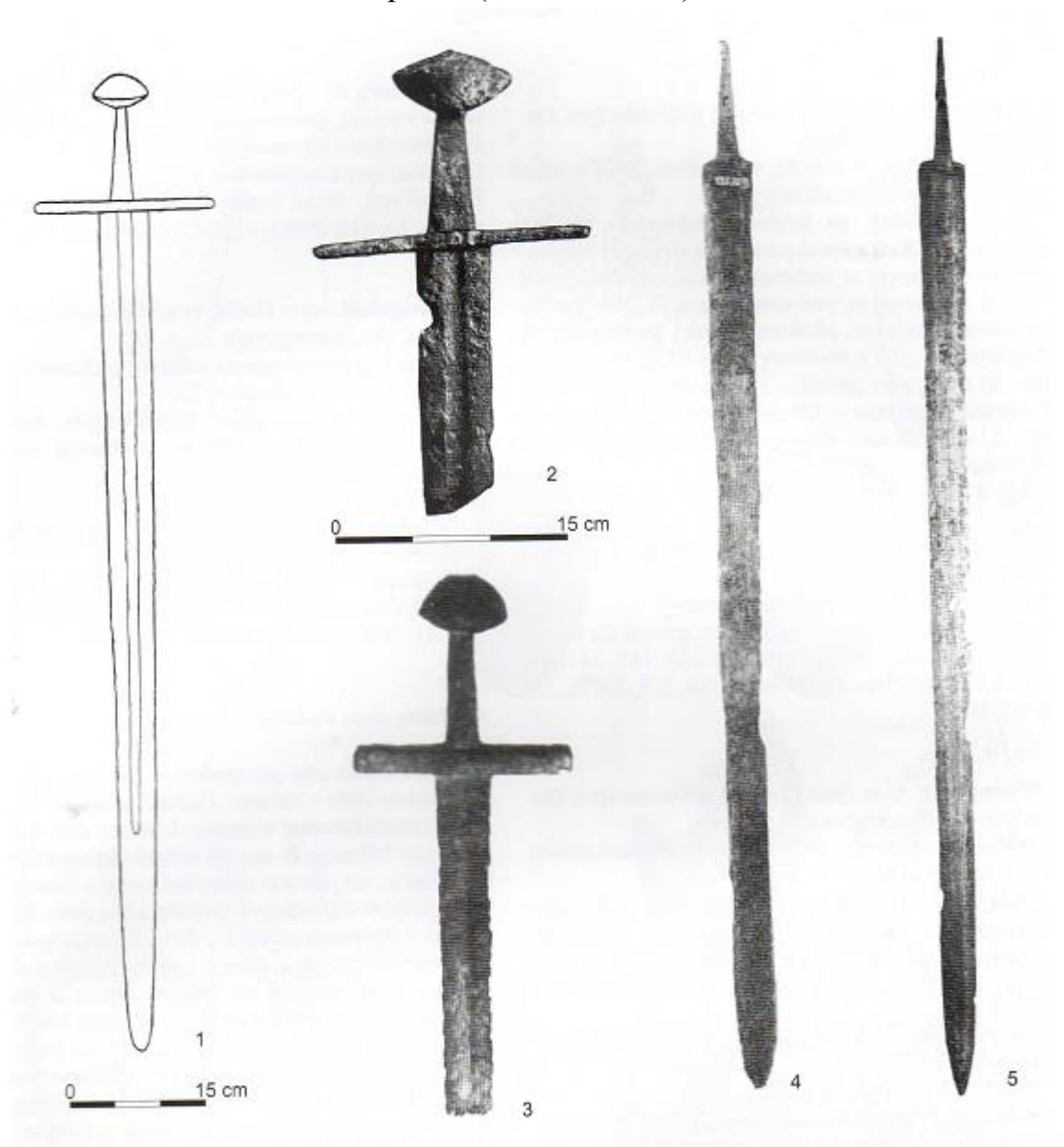

Б.8 Карта знахідок мечів із Західної України (за Р. Лівахом)

I – мечі і фрагменти мечів; + -елементи рукоятки мечів; U –наконечники піхв

Б. 9 Мечі із Західної України (за Р. Лівахом)

1,2 – невідома місцевість; 3 – Крилос; 4 – Городок над Бужем

Додаток В

Приклади застосування клинкової зброї

В.1 Мініатюра з Радзивіллівського літопису

В.1.а) Мініатюра з Радзивіллівського літопису

В.3 Мініатюра з Радзивіллівського літопису

В.3.а) Мініатюра з Радзивіллівського літопису

В.4 Мініатюра з Радзивіллівського літопису

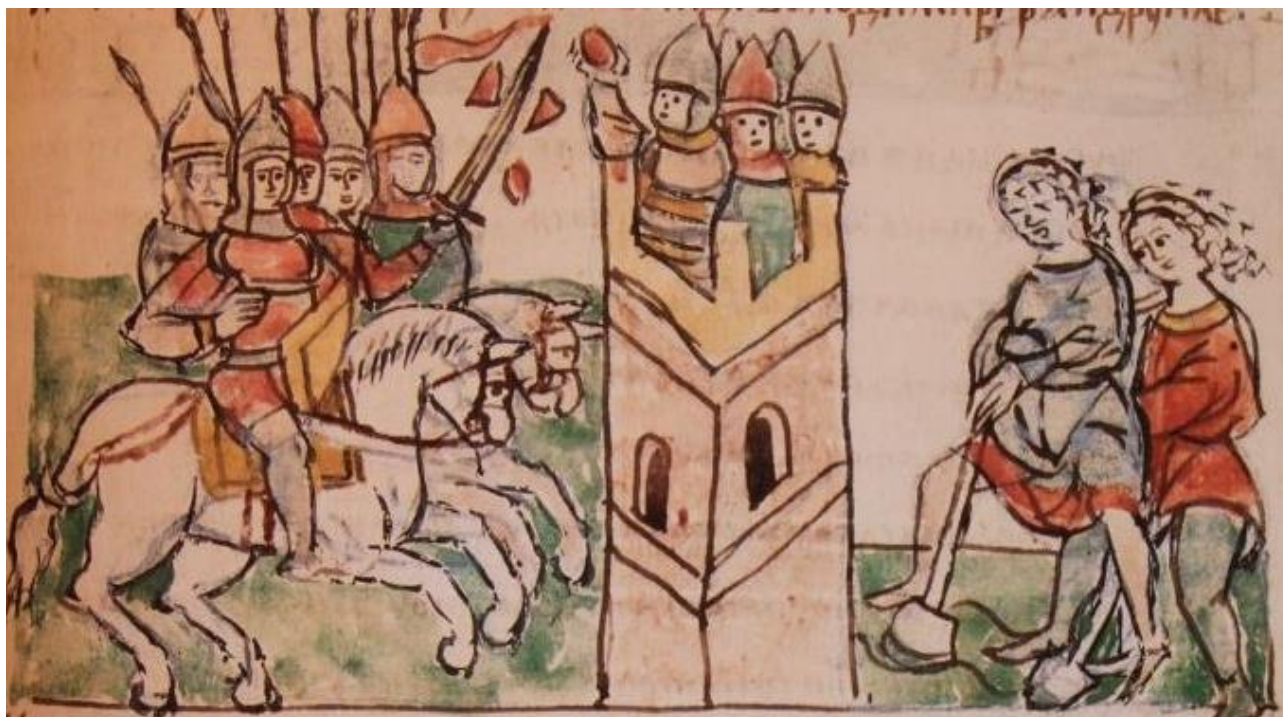

В.4.а) Мініатюра з Радзивіллівського літопису

В.5 Мініатюра з Радзивіллівського літопису

В.5.а) Мініатюра з Радзивіллівського літопису

В.6 Мініатюра з Радзивіллівського літопису

В.6.а) Мініатюра з Радзивіллівського літопису

В.7 Икона Дмитра Солунського XI – XII ст.

В.8 Мініатюра “Ангел відрубубе роги грішникам”
з Київської Псалтирі 1397 р.

В.9 Мініатюра “Давид з воїном і загибель Авессалома”
з Київської Псалтирі 1397 р.

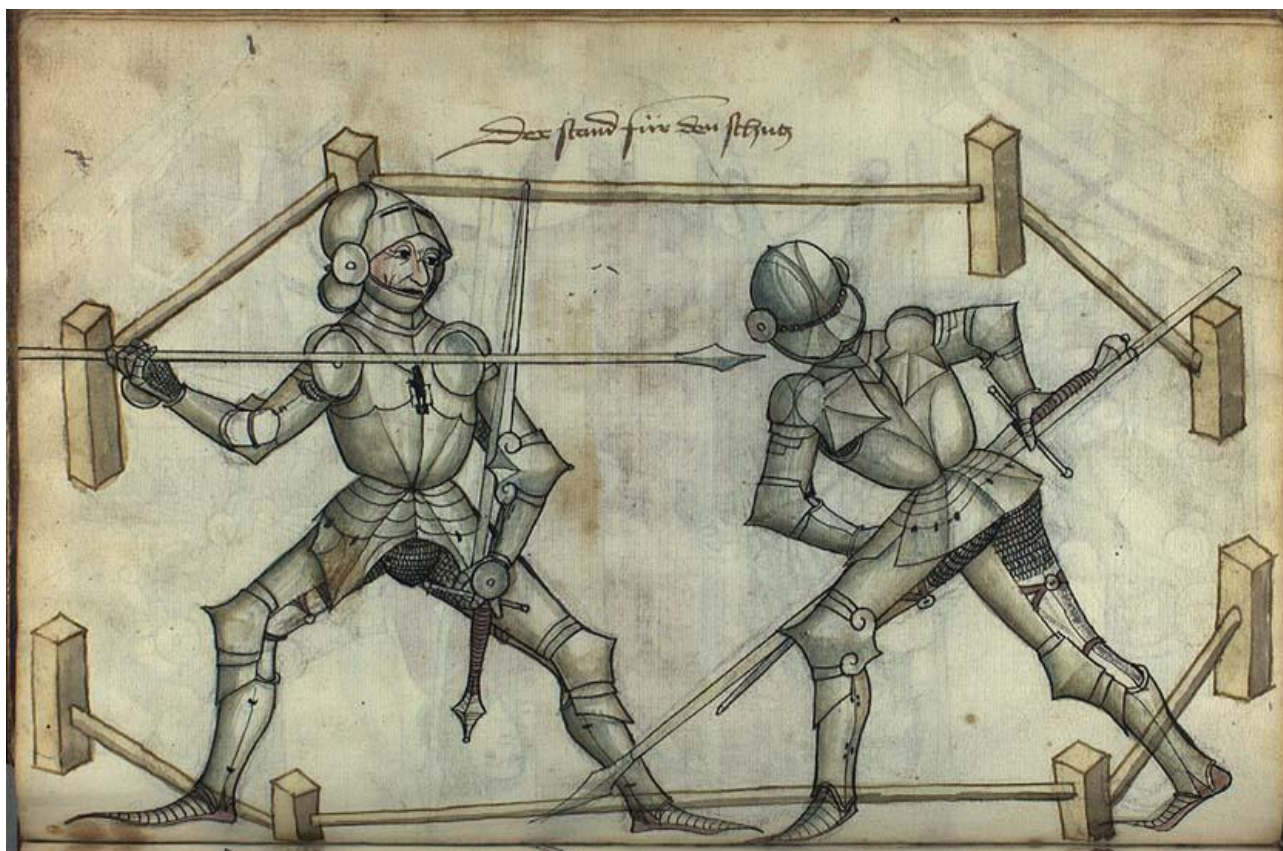

В.10 Малюнок з книги Ганса Тальгоффера.

В.10.а) Малюнок з книги Ганса Тальгоффера.

В.11 Печатка князя Кейстута 1379 р.

Додаток Г

Каталог клинкової зброї (складений Автором)

Г. 1. Мечі XI – XIV ст.

№	Місце і обставини знаходження	Тип	Датування	Розміри	Особливі примітки	Місце зберігання	Література
1.	Вербична	I за А.Кірпічніковим	XII – XIII ст.	д. з. - 420 мм, д. к. - 280 мм, ш. к. - 45 мм			Кирпичников А. Н. Каталог находок / А. Н. Кирпичников // Древнерусское оружие. – Вып. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников. Е 1 – 36. – Москва – Ленинград: Наука, 1966.– С. 74–103.
2.	Городище М. Каргер 1958 -1959 рр.	I за А.Кірпічніковим	XII – XIII ст.		збережено перехрестя і верхів'я		Кирпичников А. Н. Каталог находок / А. Н. Кирпичников // Древнерусское оружие. – Вып. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников. Е 1 – 36. – Москва – Ленинград: Наука, 1966.– С. 74–103.

№	Місце і обставини знаходження	Тип	Датування	Розміри	Особливі примітки	Місце зберігання	Література
3.	Зеленче	I за А. Кірпічниковим	перша половина XIII ст.		гарда (має очкове оздоблення)		Кирпичников А. Н. Каталог находок / А. Н. Кирпичников // Древнерусское оружие. – Вып. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников. Е 1 – 36. – Москва – Ленинград: Наука, 1966.– С. 74–103.
4.	Крилос Я. Пастернак 1930р.	I за А.Кірпічниковим	перша половина XIII ст.		збережена головка меча		Кирпичников А. Н. Каталог находок / А. Н. Кирпичников // Древнерусское оружие. – Вып. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников. Е 1 – 36. – Москва – Ленинград: Наука, 1966.– С. 74–103.
5.	Городище М. Каргер 1962 р.	II за А.Кірпічниковим	XII – перша половина XIII ст.	д. з. - 1100 мм, д. к. - 940 мм, ш. к. - 50 мм			Кирпичников А. Н. Каталог находок / А. Н. Кирпичников // Древнерусское оружие. – Вып. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников. Е 1 – 36. – Москва – Ленинград: Наука, 1966.– С. 74–103.

№	Місце і обставини знаходження	Тип	Датування	Розміри	Особливі примітки	Місце зберігання	Література
6.	Дорогобуж (у культурному шарі городища) 1993р	IV за А.Кірпічником і типу <u>XIV</u> ? за Е. Окшоттом	XIII ст.	д.з. - 900 мм	руків'я прикрашене рослинним орнаментом нанесений складною технікою. Перехрестя і верхів'я меча інкрустов. сріблом	Рівненський краєзнавчий музей	Прищепа Б. А. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X-XIII століттях/ Б. А. Прищепа, Ю. М. Нікольченко. – Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство, 1996. – 248 с.
7.	Жидачів (на заливній терасі біля підніжжя стрімкого берега Стрия поблизу літописного Удеча/Зудеча) 1982 р.	V за А.Кірпічником	друга половина XII – перша половина XIII ст.	д. з. - 1050 мм, д. к. - 900 мм, ш. к. - 50 мм			Liwoch R. Zachodnioukraińskie miecze i trzewiki pochew mieczowych od X do połowy XIII w. / Radosław Liwoch // Acta Militaria Mediaevalia IV. – Kraków – Sanok, 2008. – S. 38 – 59.

№	Місце і обставини знаходження	Тип	Датування	Розміри	Особливі примітки	Місце зберігання	Література
8.	Белз	VI за А.Кірпічником	XII – XIII ст.		за М. Кучинко		Кучинко М. Археологія Волині / Михайло Кучинко ; Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки, Волин. краєзн. музей, Волин. обл. т-во краєзнавців. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 202 с.
9.	Ноугрузьке (Волинь) розкопки Й. Мазурика, С. Панички і О. Остап'юка на терені літописного Угровська. 1996 р.	VI за А.Кірпічником і типу I (головки) за Е. Окшоттом	XIII ст.				Liwoch R. Katalog/ Zachodnioukraińskie miecze i trzewiki pochew mieczowych od X do połowy XIII w. / R. Liwoch // Acta Militaria Mediaevalia IV. – Kraków – Sanok, 2008. – S. 50–56.
10.	Підгірці М. Кучера	V, VI або VII за А.Кірпічником	XII-перша половина XIII ст.	д. з. - 175 мм			Кучера М. П. Древній Пліснеськ / М. П. Кучера // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. 12. – К., 1962. – С. 3–56.

№	Місце і обставини знаходження	Тип	Датування	Розміри	Особливі примітки	Місце зберігання	Література
11.	Східна Галичина	XII за Е. Окшоттом	1150 – 1250 рр.	д. з. - 1066 мм, д. к. – 943 мм, ш. к. - 54 мм.		Львів. істор. музей (№3-3525)	Гринчишин Б. В. Середньовічна клинкова зброя із фондів Львівського історичного музею / Б. В. Гринчишин // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія. – 2013. – № 752. – С. 14–18.
12.	Галичина	XIIIa за Е. Окшоттом	XIII ст.	д. з. - 1102 мм, д. к. – 876 мм, ш. к. – 40 мм	на п'яті з обох боків ідентичні клейми	Львів. істор. музей (№3-3374)	Гринчишин Б. В. Мечі підтипу XIIIa I типу XX (за Е. Окшоттом) з території України/ Б. В. Гринчишин // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: Зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 8 жовтня 2013 р.).– Кам'янець-Подільський: ПП “Медобори-2006”, 2013. – С. 73–76.

№	Місце і обставини знаходження	Тип	Датування	Розміри	Особливі примітки	Місце зберігання	Література
13.	Галичина	XIIIa за Е. Окшоттом	XIII - поч. XIV ст.	д. з. - 945 мм, д. к. – 712 мм, ш. к. – 54 мм	позначений клеймом	Львів. істор. музей (№3-1223)	Гринчишин Б. В. Мечі підтипу XIIIa I типу XX (за Е. Окшоттом) з території України/ Б. В. Гринчишин // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: Зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 8 жовтня 2013 р.).– Кам'янець-Подільський: ПП “Медобори-2006”, 2013. – С. 73–76.
14.	Волинь	XVa G5 за Е. Окшоттом	XIII – XIV ст.	д. з. - 1135 мм, д. к. - 870 мм, ш. к. - 32 мм		Львів. істор. музей (№3-1234)	Гринчишин Б. В. Середньовічна клинкова зброя із фондів Львівського історичного музею / Б. В. Гринчишин // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія. – 2013. – № 752. – С. 14–18.

№	Місце і обставини знаходження	Тип	Датування	Розміри	Особливі примітки	Місце зберігання	Література
15.	Белз Ю. Кричицький в 1943 р.	XVIa Н16 за Е. Окшоттом	2 пол. XIV -1 чверть XV ст.	д. з. - 1305 мм, д. к. – 1039 мм, ш. к. – 58 мм	клеймо ташоване латунню	Львів. істор. музей (№3-1427)	Гринчишин Б. В. Середньовічна клинкова зброя із фондів Львівського історичного музею / Б. В. Гринчишин // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія. – 2013. – № 752.– С. 14–18.
16.	невідомо	XVIa Н1 за Е. Окшоттом	1300-1450 рр.	д. з. - 1055 мм, д. к. – 752 мм, ш. к. – 47 мм		Львів. істор. музей (№3-1221)	Гринчишин Б. В. Середньовічна клинкова зброя із фондів Львівського історичного музею / Б. В. Гринчишин // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія. – 2013. – № 752.– С. 14–18.

№	Місце і обставини знаходження	Тип	Датування	Розміри	Особливі примітки	Місце зберігання	Література
17.	невідомо	XVIa G2 J3 за Е. Окшоттом	1300-1450 рр.	д. з. - 1127 мм, д. к. – 895 мм, ш. к. – 52 мм		Львів. істор. музей (№3-1232)	Гринчишин Б. В. Середньовічна клинкова зброя із фондів Львівського історичного музею / Б. В. Гринчишин // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія. – 2013. – № 752. – С. 14–18.
18.	невідомо	XVIa H7 за Е. Окшоттом	1350-1400 рр.	д. з. - 61 мм, д. к. - 382 мм, ш. к. - 55 мм	фрагмент	Львів. істор. музей (№3 -3106)	Гринчишин Б. В. Середньовічна клинкова зброя із фондів Львівського історичного музею / Б. В. Гринчишин // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія. – 2013. – № 752.– С. 14–18.

№	Місце і обставини знаходження	Тип	Датування	Розміри	Особливі примітки	Місце зберігання	Література
19.	Сокаль 1949 р.	XVIa за Е. Окшоттом	1 пол. XV ст.	д.з. - 1292 мм, д. к. - 1000м м,ш. к.- 42 мм		Львів. істор. музей (№3 -2358)	Liwoch R. Katalog/ Zachodnioukraińskie miecze i trzewiki pochew mieczowych od X do połowy XIII w. / R. Liwoch //Acta Militaria Mediaevalia IV. – Kraków – Sanok, 2008. – S. 50–56.
20.	на Львівщині	XVIIIa J за Е. Окшоттом	кін. XIV – поч. XV ст.	д. з. - 1220 мм, д. к.– 936 мм, ш. к. – 56 мм	знак Тевтонсько го ордену	Львів. істор. музей (№3 -1248)	Гринчишин Б. В. Середньовічна клинкова зброя із фондів Львівського історичного музею / Б. В. Гринчишин // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія. – 2013. – № 752.– С. 14–18.
21.	Буськ (літописний Бужеськ) П. Довгань у 2009 р.	XX H за Е. Окшоттом (за М. Глосеком – H2)	кін. XIV – поч. XV ст.	д. з. - 225 мм, ш. к. – 45 мм		Інститут археології ЛНУ ім. І. Франка	Довгань П. М., Рак Т. О. Меч з городища літописного Бужеська // Вісник Інституту археології. – 2010.– Вип. 5. – С. 170–175.

№	Місце і обставини знаходження	Тип	Датування	Розміри	Особливі примітки	Місце зберігання	Література
22.	долина річки Жовкви	XX за Е. Окшоттом	XIV – поч. XV ст.	д. з. - 1098 мм, д. к. – 830 мм, ш. – 51 мм.	ближче до п'яти сліди таушування золотом	Львів. істор. музей (№ 3-1219)	Гринчишин Б. В. Мечі підтипу XIIIa I типу XX (за Е. Окшоттом) з території України/ Б. В. Гринчишин // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: Зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 8 жовтня 2013 р.).– Кам'янець-Подільський: ПП “Медобори-2006”, 2013. – С. 73–76.
23.	Звенигород Прикарпатська експедиція ІА РАН 1985р.	Z за Я. Петерсеном	I пол. XIII ст.		частково збережений		Кирпичников А. Н. Каталог находок / А. Н. Кирпичников // Древнерусское оружие. – Вып. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников. Е 1 – 36. – Москва – Ленинград: Наука, 1966.– С. 74–103.

№	Місце і обставини знаходження	Тип	Датування	Розміри	Особливі примітки	Місце зберігання	Література
24.	Звенигород			д. з. - 345 мм	фрагмент	Львів. істор. музей (№ КР-8264)	Гринчишин Б. В. Середньовічна клинкова зброя із фондів Львівського історичного музею / Б. В. Гринчишин // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія. – 2013. – № 752.– С. 14–18.
25.	на Бузі			д. з. - 420 мм	частина леза	Львів. істор. музей	Гринчишин Б. В. Середньовічна клинкова зброя із фондів Львівського історичного музею / Б. В. Гринчишин // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія. – 2013. – № 752.– С. 14–18.

№	Місце і обставини знаходження	Тип	Датування	Розміри	Особливі примітки	Місце зберігання	Література
26.	Торчин (околиці Луцька)		XII – XIII ст.	д. з. - 515 мм, ш. – 33- 42 мм	верхів'я не збереглося	Торчинський народний музей	Marek L. Wczesnośredniowieczne miecze z Europy Środkowej i Wschodniej: Dylematy archeologa i bronioznawcy / L. Marek. – Wrocław: Wyd-wo Uniw. Wrocławskiego, 2004. – 134 s.
27.	Лучеськ (підніжжя міських укріплень) при упорядкуванні русел р. Стир і Глушенець 1934 р.	XVIa T4 5 за Е.Окшоттом	XIV – поч. XV ст.	д. з. - 1140 мм, д. к. – 930 мм, ш. – 51 мм	інкрустація золотом у вигляді шестикутно ї зірки	Волинський краєзнавчий музей (№ Рч-200)	Терський С. В. Лучеськ X – XV ст.: Монографія / С. В. Терський. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2006. – 252 с.
28.	Лучеськ (підніжжя міських укріплень) русла р. Стир і Глушенець 1934 р.	XVIa I1 12 за Е.Окшоттом	XIV – поч. XV ст.	д. з. - 1160 мм, д. к. – 938 мм, ш. – 45 мм	венеціанський стиль	Волинський краєзнавчий музей (№ Рч-82)	Терський С. В. Лучеськ X – XV ст.: Монографія / С. В. Терський. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2006. – 252 с.

№	Місце і обставини знаходження	Тип	Датування	Розміри	Особливі примітки	Місце зберігання	Література
29.	До ЛІМ надійшов у 1940 р. з колекції Б. Ожеховича	XIIв Z за Е.Окшоттом	XIV –XV ст.	д. з. - 994 мм, д. к. – 855 мм, ш. – 47 мм	клеймо “вовк” з м. Пассау (Баварія). Ефес і монтування італійські, пізніші	Львів. істор. музей (№3-1260)	Гринчишин Б. В. Середньовічна клинкова зброя із фондів Львівського історичного музею / Б. В. Гринчишин // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія. – 2013. – № 752.– С. 14–18.
30.	Городок над Бугом з поховання воїна	XI A1 а за Е.Окшоттом	XI – XIII ст.	д. з. - 718 мм, д. к. – 580 мм, ш. – 46 мм, вага – 818,5 г	зламаний біля вістря	Крайовий музей в Замостю	Marek L. Wczesnośredniowieczne miecze z Europy Środkowej i Wschodniej: Dylematy archeologa i bronioznawcy / L. Marek. – Wrocław: Wyd-wo Uniw. Wrocławskiego, 2004. – 134 s.

№	Місце і обставини знаходження	Тип	Датування	Розміри	Особливі примітки	Місце зберігання	Література
31.	невідомо	X A 3 за Е.Окшоттом	2 пол. X-поч. XII ст.	д. з. - 869 мм, д. к. – 755 мм, ш. – 45 мм	напис INGELRП	Львів. істор. музей (№3-3528)	Гринчишин Б. В. Середньовічна клинкова зброя із фондів Львівського історичного музею / Б. В. Гринчишин // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія. – 2013. – № 752.– С. 14–18.
32.	невідомо	XVII за Е.Окшоттом	1120-1200 рр.	д. з. - 932 мм, д. к. – 823 мм, ш. – 45 мм		Львів. істор. музей (№3-1213)	Гринчишин Б. В. Середньовічна клинкова зброя із фондів Львівського історичного музею / Б. В. Гринчишин // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія. – 2013. – № 752.– С. 14–18.

№	Місце і обставини знаходження	Тип	Датування	Розміри	Особливі примітки	Місце зберігання	Література
33.	невідомо	XX II за Е.Окшоттом	перша половина XV ст.	д. з. – 1130 мм, д. к. – 902 мм, ш. – 44 мм	клеймо	Львів. істор. музей (№3-1775)	Гринчишин Б. В. Мечі підтипу XIIIa I типу XX (за Е. Окшоттом) з території України/ Б. В. Гринчишин // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: Зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 8 жовтня 2013 р.).– Кам'янець-Подільський: ПП “Медобори-2006”, 2013. – С. 73–76.
34.	? 1940 р. з колекції Б. Ожеховича	XVIII S 11 за Е.Окшоттом	XV ст.	д. з. – 1012 мм, д. к. – 1015 мм, ш. – 45 мм	дерев'яне руків'я обмотане мідним дротом; клеймо	Львів. істор. музей (№3-1263)	Гринчишин Б. В. Середньовічна клинкова зброя із фондів Львівського історичного музею / Б. В. Гринчишин // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія. – 2013. – № 752.– С. 14–18.

№	Місце і обставини знаходження	Тип	Датування	Розміри	Особливі примітки	Місце зберігання	Література
35.	? 1940 р. з музею ім. Яна III	XVIII ^d за Е.Окшоттом	1410-1510 рр.	д. з. – 1137 мм, д. к. – 951 мм, ш. – 38 мм	ташований срібний знак	Львів. істор. музей (№3-1250)	Гринчишин Б. В. Середньовічна клинкова зброя із фондів Львівського історичного музею / Б. В. Гринчишин // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія. – 2013. – № 752.– С. 14–18.
36.	1940 р. з колекції Б. Ожеховича	XX за Окшоттом	перша половина XV ст.	д. з. – 1048 мм, д. к. – 915 мм, ш. – 45 мм	клеймо Золінген? (Німеччина)	Львів. істор. музей (№ 3-1231)	Гринчишин Б. В. Мечі підтипу XIIIa I типу XX (за Е. Окшоттом) з території України/ Б. В. Гринчишин // Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я: Зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 8 жовтня 2013 р.).– Кам'янець-Подільський: ПП “Медобори-2006”, 2013. – С. 73–76.

№	Місце і обставини знаходження	Тип	Датування	Розміри	Особливі примітки	Місце зберігання	Література
37.	1940 р. з музею ім. Яна III	XX 9 за Окшоттом	перша половина XV ст.	д. з. – 1233 мм, д. к. – 960 мм, ш. – 51мм.	Німеччина? п'ята позначена клеймом	Львів. істор. музей (№ 3-1222)	Гринчишин Б. В. Мечі підтипу XIIIa I типу XX (за Е. Окшоттом) з території України/ Б. В. Гринчишин // Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я: Зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 8 жовтня 2013 р.).– Кам'янець-Подільський: ПП “Медобори-2006”, 2013. – С. 73–76.
38.	невідомо	XVII 6 за Окшоттом	друга половина XIV-перша половина XV ст.	д. з. – 1120 мм, д. к. – 862 мм, ш. – 56 мм	п'ята позначена клеймом, таушована золотом	Львів. істор. музей (№ 3-1220)	Гринчишин Б. В. Середньовічна клинкова зброя із фондів Львівського історичного музею / Б. В. Гринчишин // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: Держава та армія. – 2013. – № 752.– С. 14–18.

№	Місце і обставини знаходження	Тип	Датування	Розміри	Особливі примітки	Місце зберігання	Література
39.	Городок над Бугом з р. Ользи	XIIIa II 1 за Окшоттом	XIV ст.	д.з. – 1120 мм, д.к. – 900 мм, ш. – 50 мм		музей в Чешині (№ інв.МС/Р1 842)	Гринчишин Б. В. Мечі підтипу XIIIa I типу XX (за Е. Окшоттом) з території України/ Б. В. Гринчишин // Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я: Зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. (Кам'ян.-Подільськ., 8 жовтня 2013 р.). – Кам'янець-Подільський: ПП "Медобори-2006", 2013. – С. 73–76.
40.	Радимно на березі Сяну	XII B1 1 за Окшоттом	XIII ст.	д. з.– 980мм д. к.– 847 мм, ш.– 48 мм	знаки і написи	Перемишльський крайовий музей (№ інв.МР-А1419)	Marek L. Wczesnośredniowieczne miecze z Europy Środkowej i Wschodniej: Dylematy archeologa i bronioznawcy / L. Marek. – Wrocław: Wyd-wo Uniw. Wrocławskiego, 2004. – 134 s.
41.	Жешув	XIIa I 5/2за Окшоттом	кінець XIII- XIVст.	д.з.– 750 мм, д.к.– 635 мм, ш.–3,9 мм		музей в м. Жешуві (№ інв.821)	Marek L. Wczesnośredniowieczne miecze z Europy Środkowej i Wschodniej: Dylematy archeologa i bronioznawcy / L. Marek. – Wrocław: Wyd-wo Uniw. Wrocławskiego, 2004. – 134 s.

№	Місце і обставини знаходження	Тип	Датування	Розміри	Особливі примітки	Місце зберігання	Література
42.	Хмельницька обл. північніше Кам'янця-Подільського	XIIIa за Окшоттом	кінець XIII-поч. XVI ст.	д. з. – 1228 мм, вага - 1,8 кг, д. к. - 995 мм,		приватна колекція	Стрельченко А. Познесредневековий меч из окрестностей Каменца-Подольского / А. Стрельченко, А. Заремба // «Археологія & Фортифікація України» Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори», 2014. – С. 183–186.
43.	Закарпатська область, 4 км від села Богдана (Рахівщина)	XIIIa за Окшоттом?	XII – початку XIII ст.	вага - 1,25 кг, д. з. – 1067 мм		Археологічний музей УжНУ	Гринчишин Б. В. Мечі підтипу XIIIa I типу XX (за Е. Окшоттом) з території України/ Б. В. Гринчишин // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: Зб. матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 8 жовтня 2013 р.). – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – С. 73–76.

Примітки: д.з. – довжина знахідки; д.к. – довжина клинка; ш. – ширина клинка.

Г.2 Шаблі Х-ХІІ ст.

№	Місце і обставини знаходження	Тип	Датування	Розміри	Особливі примітки	Місце зберігання	Література
1.	Пліснесько Б. Шанявський 1874 р.	ІА за А.Кірпічником	Х-ХІІ ст.	д. з. -810 мм, д. к. -750 мм, ш. к. -33 мм			Кирпичников А. Н. Каталог находок / А. Н. Кирпичников // Древнерусское оружие. – Вып. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников. Е 1 – 36. – Москва – Ленинград: Наука, 1966.– С. 74–103.
2.	Городище біля Шепетівки (древній Ізяславль) М. Каргер 1957-1961рр.	ІІ за А.Кірпічником	перша половина ХІІІ ст.	ш. перехрестя – 115 мм, вигин - 23 мм			Кирпичников А. Н. Каталог находок / А. Н. Кирпичников // Древнерусское оружие. – Вып. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников. Е 1 – 36. – Москва – Ленинград: Наука, 1966.– С. 74–103.

№	Місце і обставини знаходження	Тип	Датування	Розміри	Особливі примітки	Місце зберігання	Література
3.	Городище біля Шепетівки (древній Ізяславль) М. Каргер 1957-1961рр.	ПА за А.Кірпічником	перша половина XIII ст.	д.к. – 1100 мм, вигин – 60 мм, перехрестя 69 – 90 × 17 × 25 мм			Кирпичников А. Н. Каталог находок / А. Н. Кирпичников // Древнерусское оружие. – Вып. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников. Е 1 – 36. – Москва – Ленинград: Наука, 1966.– С. 74–103.
4.	Городище біля Шепетівки (древній Ізяславль) М. Каргер 1957-1961рр.	ПБ за А.Кірпічником	перша половина XIII ст.				Кирпичников А. Н. Каталог находок / А. Н. Кирпичников // Древнерусское оружие. – Вып. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников. Е 1 – 36. – Москва – Ленинград: Наука, 1966.– С. 74–103.
5.	Городище біля Шепетівки (древній Ізяславль) М. Каргер 1957-1961рр.	П за А.Кірпічником	перша половина XIII ст.	д.к. – 1170 мм, вигин – 70 мм, перехрестя 135 × 20 мм			Кирпичников А. Н. Каталог находок / А. Н. Кирпичников // Древнерусское оружие. – Вып. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников. Е 1 – 36. – Москва – Ленинград: Наука, 1966.– С. 74–103.

№	Місце і обставини знаходження	Тип	Датування	Розміри	Особливі примітки	Місце зберігання	Література
6.	Городище біля Шепетівки (древній Ізяславль) М. Каргер 1957-1961рр.	Ш за А.Кірпічником	XII – перша половина XIII ст.		клеймо (схематичний рослинний візерунок)		Кирпичников А. Н. Каталог находок / А. Н. Кирпичников // Древнерусское оружие. – Вып. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв. // Археология СССР. Свод археологических источников. Е 1 – 36. – Москва – Ленинград: Наука, 1966.– С. 74–103.

Примітки: д.з. – довжина знахідки; д.к. – довжина клинка; ш. – ширина.

Г.3 Кинджали XIII – XIV ст.

№	Місце і обставини знаходження.	Тип	Датування	Розміри	Опис	Особливі примітки	Місце зберігання	Література
1.	Судова Вишня Ратич у 1959 р.		XIII – XIV ст.	перехрестя – 80 мм			Львівський історичний музей (№ інв. КР-26889)	
2.	Пліснеськ			д. з. – 120 мм		лінійними насічками на на одній стороні	Львівський історичний музей	
3.	Зелена Липа (Буковина) розкопки 2003 р.		XIII – XIV ст.	д. з. – 410 мм, д. к. – 290 мм, ш. – 40 мм		виступ гак для закріплення на поясі	Львівський історичний музей	

Примітки: д.з. – довжина знахідки; д.к. – довжина клинка; ш. – ширина клинка.

Г.4 Ножі XI – XVI ст.

№	Місце і обставини знаходження	Тип	Датування	Розміри	Особливі примітки	Місце зберігання	Література
1.	Белз ЛІМ, 1954р.			д. з. – 200 мм		Львівський історичний музей	
2.	Львів (Високий Замок)			д. з. – 318 мм		Львівський історичний музей	
3.	Луцьк	ніж-сікач	XIV-XVI ст.			Луцький державний історико-культурний заповідник “Старе місто” (№ інв. ТВ-453-455)	
4.	Городок над Бугом з поховання воїна	ніж підсагайдачний	XI – XIII ст.	д. з. – 85 мм	складається з двох частин	Крайовий музей в Замостю	
5.	Звенигород ЛІМ, 1954 р.			д. з. -100 мм	погано збережений	Львівський історичний музей № інв. КР-3089	

Примітки: д.з. – довжина знахідки.